

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1987 — Ч. 12 (320)

В. Сокіл: ПОМИНКИ

П. Ярешко: НА СРІБНОМУ ЕКРАНІ

В. Чорновіл: ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ГЕНЕРАЛЬНОМУ
СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПРС ГОРБАЧОВУ М. С.

Уляна Дробот: ІЗ ЖИТТЯ БОРИСА ДМИТРОВИЧА
АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

П. Скочок: ЗАЯВА У СПРАВІ СИМИРЕНКІВ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST». Zeszyt w języku polskim

№ 1-2, Lato 1985, 280 ss. Ціна: 8 ам. дол.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою. Автори статтів та рецензій кидають світло на спірні й болючі події минулого обох народів.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Ю. Шевельова. Ціна: 25 ам. дол.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обклад. Христини Гориславської. Ціна: 7 ам. дол.

Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт; нова передмова Царинника.

Виправлене видання збірки поезій В. Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії, а також нову бібліографію творчости Стуса.

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934). У 50-ліття смерти

1986, 120 стор. Ціна: 5 ам. дол.

У вступі до книжки автор зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчости далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажавмо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчости...".

Юрій Шевельов

**УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1987
Ч. 12 (320)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — DEZEMBER 1987
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Юрій Луцький, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press
450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Віра Вовк*: Іконостас України (IV).
9 *Василь Сокіл*: Поминки (II).
26 *Іван Боднарчук*: Його причали.
30 *Ярослав Розумний*: Улас Самчук (1905-1987).

МИСТЕЦТВО

- 35 *Богдан Певний*: Про реабілітацію та життя і творчість Юхима Михайлова.
53 *Павло Ярешко*: На срібному екрані (III).
60 *Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич*: Чорнобиль у п'єсі.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІТЬ

- 65 *Остап Тарнавський*: Світоглядова публіцистика Миколи Шлемкевича.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 69 *Вячеслав Чорновіл*: Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачеву М. С.
88 *Анна-Гая Горбач*: Довкола реабілітації «Собору» Олеся Гончара.

СПОГАДИ

- 92 *Уляна Дробот*: Із життя Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 117 Заява ініціативної групи за звільнення українських в'язнів сумління. Відкритий лист до генсека ЦК КПРС Горбачова М. С.
- 119 *Павло Сkochок*: Заява у справі Симиренків.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 140 Роман Бабовал. НІЧНІ ПЕРЕКАЗИ;
Марія Ревакович. З МІШКА МАНДРІВНИКА. — *Іван Фізер*.
- 143 *Роман Рахманний*: Мавзолей явно знищеного поета.

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- 146 *Микола Вінграновський*: Дорога слова.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 149 *Юрій Соловій*: Привід для дискусії?
- 152 *Святослав Гординський*: За відповідальність у мистецькій критиці (II).
- 153 Подяка жертводавцям
- 154 Зміст журналу *Сучасність* за 1987 рік
- 160 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ІКОНОСТАС УКРАЇНИ (IV)

Віра Вовк

ГОЛОСІННЯ НА ВЕЛИКИЙ ГОЛОД

Стерня.

ЖІНОЧИЙ ГОЛОС:

голе
поле голосить
голод
Голгофа
оселі без стріхи
далеко лелеки

скільки літ лиха
закувала зозуля?
скільки затьмарень сонця
страхопудів у маках?

річка крові
рине ріллею
череп біліє в чорноземі
круки над трупами
тіні дітей
під тином
осліпла від сліз
темна церква
киває банею з цинку

де ви мальви
біля мальованих стін
де кужіль пісні
де вінок танку?

смерть танцює на стерні
струни цитри
порвалися з лементу
мільйонів невинних

ЧОЛОВІЧИЙ ГОЛОС:

земле зойку
тебе засівали
зерном і потом
тепер ти просиш
нашої плоті
і рало смерти
оре нам очі
й душу в розпуці

скільки страстей
смеркань над садибами!
місяць б'є цвяхи
в запалі груди
випалює чорні печаті

чиї це пазурі
нам видирають
останню кришину з рота?

сонце — не сонях
ранки — в тумані
ще не прозріли
зіниці світу
на наші печалі

де ви роси
на наші рани?
озвіт'ся леготи!
воскресни з'єлене
світися плодами!

хай мертві потішені
стануть землею

ВИШИВАЛЬНИЦІ (Н. С.)

Селянська світлиця.

ПРЯХА (МОКОШ):

Пряду волічку
З темних давнин —
Таємну річку
Наших годин.

ВИШИВАЛЬНИЦЯ I хреститься:

Свята Варвара
Золоту ризу
Вишила в дарі
ісусу Христу.

ВИШИВАЛЬНИЦЯ II:

В зимові ночі
Співає хата:
Пальці — дівочі,
Щоб вишивати.

ВИШИВАЛЬНИЦЯ III:

Після роботи
Молодій крові
Цвіте охота
Краси й обнови.

ВИШИВАЛЬНИЦЯ I:

Так у в світлиці
Іконозорій,
Як у темниці,
Де чорне горе.

ВИШИВАЛЬНИЦЯ II:

За голку й нитку
Серед потали
Мерзли без свитки,
Голодували.

ВИШИВАЛЬНИЦЯ III:

Хрестиком, низю,
Заволіканням,
Ретязем, ризю,
Співом, риданням.

ВИШИВАЛЬНИЦЯ I:

Нитка з іглою
Вишила в болю
Жалем-журбою
Жіночу долю.

ПРЯХА:

В волі й неволі
Серце щемить:

Нитка — як доля,
Доля — як нить.

ПОЕТ (В. С.)

В'язнична келія.

В'ЯЗЕНЬ:

Десь наливаються грона вина,
Десь обпадає садовина;
Знову пучнявіють юні бруньки,
Знову блаватніє небо струнке.

Тільки мій світ — це картастий квадрат,
Мірений рівними мірками грат.
Мрію мою випрядає павук,
Де не доходить ні барва, ні звук.

В'язня обличчя — ікона німа,
В ньому нічого крім болю нема.
Може, дружина прилине тихцем
Взяти з хустиною стерте лице.

День без надії, ніч без зірниць,
Маю два хрестики замість зіниць.
Був я поет, та тепер я — мов Ти,
Той, хто доніс уже хрест до мети.

Далі буде

ПОМИНКИ (II)

Драма на дві дії

Василь Сокіл

ДРУГА ДІЯ

Під деревом у садку, в глибокому кріслі напівлежить Мирон Павлович. Біля веранди сидить Марта Василівна, переглядає газети. Ліда сходить з веранди, підходить до Мирона Павловича.

ЛІДА. Ви б шонебудь з'їли, тату.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Краше принеси боржому.

ЛІДА. Вода ні до чого. Я принесу молока. *(Виходить)*.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Взагалі треба менше пити. Скрізь про це пишуть.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Шкодить здоров'ю?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Економити необхідно. Ось передавали по радіо, що з усієї води на нашій планеті придатної для пиття лишилося всього один процент.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. А я думав, ви про алкоголь.

МАРТА ВАСИЛІВНА *(беручись до іншої газети)*. Бач, уже медуз можна їсти...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. У нас?

МАРТА ВАСИЛІВНА. В капіталістичних країнах.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Мода така?

МАРТА ВАСИЛІВНА. З голоду їдять. А у нас ще — слава Богу.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Що слава Богу?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Не їдять медуз. Можна отруїтись ними. *(По павзі)*. А от слухай — від чого помер Людовик чотирнадцятий?

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Французький король, деспот, розпутник? Мабуть, спився?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Від гангрени ноги. Сьогодні б урятували. А втім, навіщо? Нашо рятувати королів? *(Ще до одної газети припадає)*. О, Боже, що робиться на світі! Землетруси, гурагани, поводи! На півночі спека, в Африці морози... Світ догори ногами! Мабуть, науково-технічний прогрес, усі ці супутники, — скільки їх там уже літає!..

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Розгнівали Всевишнього?

МАРТА ВАСИЛІВНА. А що ти думаєш? У Біблії написано — настане такий час, що...

Закінчення з попереднього числа.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Страшний суд?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Раз люди самі себе не хочуть як слід судити, то вже на Бога одна надія...

Ліда проходить до Мирона Павловича з тацюю.

ЛІДА. Я принесла й воду, але спочатку випийте молока.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Спасибі, доню.

ЛІДА. Пиріжок з'їжте.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Твоя кулінарія? *(П'є молоко, пробує пиріжок).* Смачне.

ЛІДА. Щойно ще раз дзвонив Всеволод Сергійович. Питав, чи можна прийти. Я відповіла, щоб пізніш подзвонив, бо ви відпочиваєте. І що Ілля Захарович заборонив будь-які візити до вас. Він просив передати, що справи невідкладні... — Які можуть бути невідкладні справи, — кажу? Вам так потрібен спокій.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Фізичний біль можна заспокоїти, а отой, що там десь глибоко, важко вгамувати.

ЛІДА. Не прислухайтесь, тату, до своїх клопотів. Лежіть у милому садку і слухайте тишу. Індійські йоги добре вчать: переключіться на відчуття природи, замрійтесь і ви відчуєте, як по всьому тілу розливатиметься тепло, і вашим рукам, голові стане легко, наче ви потонете у купіль, — і нічого не болітиме вам...

МАРТА ВАСИЛІВНА. Я бачила колись такого шарлатана-йогу в заїжджому балагані. Сидів на килимку, переплівши руки з ногами, потім стояв на голові, штрикав себе голками, долони проколював, лягав на дошку з зірками. І хоч би що! Гіпноза! Дурман!

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Ви, тітонько, вельми начитана особа, а чому ж ви не вірите нашим, партійним газетам, які серйозно пишуть про цих йогів? Що дійсно можна власною волею примусити себе відключитися від щоденних турбот, не відчувати ні голоду, ні холоду...

ЛІДА. Я про це й кажу. А цьому, безумовно, сприяє природа. Вслухайтесь в неї, яка тиша, благовіння!..

МАРТА ВАСИЛІВНА. Згодна. Самогіпноза, психотерапія. А йога, це той же релігійний дурман.

ЛІДА. Дурман, але цілющий. Віруючий чуває себе в церкві розкріпаченим, може вільно зосередитися в своїх добрих почуттях, а цьому помагають лагідні мелодії та голос служителів, — навколо аромат ладану... Отак і людина повинна почувати себе в природі. Прислухайтесь до мелодійної гармонії пташок, комашок, бджілок... Відчуйте аромат квітух дерев... Замрійтесь під легкий повів вітерця... *(Покриває Мирона Павловича легким пледом.)*

МАРТА ВАСИЛІВНА. Мов дитину заколисала...
ЛІДА. А ви кажете — дурман.

Тихо відходять удвох до кімнат. Поволі тьмяніє і перед Мироном Павловичем знову з'являється спогад — образ молодої жінки. Він такою її й пригадує. Вона струнка, легка, некваплива в ході, лагідна в мові. І він відчуває себе змолоділим, майже таким, як тоді, коли був закоханий в ту жінку... Як і в сцені з Матір'ю, все й зараз відбувається наче цілком реально. Однак, це не лише діяло, а й внутрішній монолог Мирона.

— Яке щастя! Звідки ти, Христе? Так давно не бачились!.. Сідай, сідай ближче до мене. Здрастуй, люба моя. Дай мені твою руку... Відпочинь...

— Я здалека, Мироне... Ти такий зажурений.

— У мене велике горе... Щойно поминали Ганну.

— І мене поминав?

— Ти сама нагадала про себе. Так багато друзів і близьких пішло в небуття. Але ти, я тебе ніколи не забував. Я тебе любив. І Ганна знала, що я тебе любив. Ти здавалась мені найкращою в світі. Однак, ти обрала Якова. Він дійсно був достойніший за мене.

— Це неправда. Ти не любив мене, Мироне. Ти був передбачливий. Тому й не став моїм чоловіком, уникнув його долі. Ні, я не скажусь, ми з Яковом, хоч і не довгі роки, а щасливо прожили. Коли б не те, що сталося потім.

— Чи я винен у цьому? Скажи, Христе!

— Для мене це не має тепер значення. А тоді було жахливо. Що коїлося на нашому світі!

— Так, так, я винен. Бо коли б не той страшний час. Власне, я не те кажу... Коли б не той револьвер Якова...

— Ох, Боже мій! Причому той револьвер? Яків сам винен, — навіщо ховав?

— Дійсно, навіщо він його ховав? І не я ж один знав, де він його ховав, адже так? — скажи, Христе...

— Для мене тепер це не має значення. Мені зовсім байдуже. Якова не воскресити. А ти живи. Живи, поки живий. І не клопочись...

— Спасибі... Хоча не знаю, чи приймеш ти мою подяку...

— Спасибі, що ви з Ганною у ті тяжкі роки багато хорошого зробили для мене. Для моєї донечки малої, Лідусі.

— Вона зараз у мене. Ти не зустрічала її?

— Я б її вже й не впізнала...

— Справді, скільки це пройшло... Ти в сорок другому залишила її трирічну нам, а сама... Пізніше ми багато про тебе чули... Це ж ти була — партизанка Катерина? Про тебе писали...

- Мене вже тоді не було на світі.
- Ми пишалися тобою, твоєю мужністю, самопожертвою.
- Тяжко було розлучатися з донечкою.
- Потім називали тебе спражньою дочкою народу...
- Я цього вже не чула. Раніш про мене інше говорили.
- Так, ти була дружиною ворога народу.
- Яків не міг мені сказати, за що в нього відібрали життя, але я з чистою совістю знала, за що віддаю своє на шибениці.
- Писали, — це було під Києвом. Схопили тебе німці...
- Зрадник виказав мене. І моїх друзів-партизанів.
- Як? Як ти сказала?
- Зрадник. Якби не зрадник...

Мирон Павлович кинувся, але видіння шезло... Невправно ступивши, він перевернув крісло. На гуркіт увійшла Ліда.

ЛІДА. Що вам? Недобре?

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Задрімав... Таке привиділось... Збожеволіти можна!..

ЛІДА. Заспокойтесь...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Твоя мама привиділась... Так ясно. Тобі вона колинебудь снілась?

ЛІДА. Колись ніби ввижалася. Особливо після ваших розповідей про неї. Малою я її зовсім не зберегла в пам'яті. Лиш коли підросла, ви мені сказали, що у мене тато й мама інші. Фото мами показали. Я його бережу. А тата зовсім не уявляю. Навіть фото не лишилось.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Він тебе також ніколи не бачив. Ти народилася тоді, коли його вже не було живого.

ЛІДА. Я згодом читала про маму і тата в газетах, коли їх помилували.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Не помилували. Реабілітували...

ЛІДА. Певна річ, милують живих.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. А реабілітованих переважно тільки поминають. Не раз вони приходять до мене. Нагадують минуле...

ЛІДА. Я розумію — тяжкі спомини. Але не треба розстроюватися. Ви для мене давно рідні, татку Мироне!..

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Спасибі, дочко... А ти, дійсно, йог! Зачарувала, заколисала мене під цією яблунею! Будь ласка, піди до кабінету, в нижній лівій шухляді, — ось тобі від неї ключ, візьми синю теку, принеси, я тут трохи попрацюю.

Ліда виходить. Входить дещо збентежений Роман.

РОМАН. Мене дуже стурбувала одна річ... Пробач, тату, але твій стан змушує мене дізнатися що ти думаєш. Власне, що це все означає... Розумію, така втрата...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Я не розумію, про що ти?

РОМАН. Я глибоко схвильований, побачивши у тебе наган. Ти пробач, я шукав потрібну мені книжку в шафі і натрапив на нього...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Це сімейна реліквія. Я тобі колись про нього розповідав. Це наган мого батька, твого діда Павла. Він служив у ЧК і був нагороджений іменною зброєю.

РОМАН. Я про це знаю. Але чому він так відкрито лежить? І в ньому навіть патрон...

МИРОН ПАВЛОВИЧ *(з усміхом)*. Ти щось недобре про мене подумав, сину... А той наган... Ним давно не стріляли. І патрон, мабуть, від часу зіпсувався. Тепер це лише згадка про колишнє.

Ліда входить з текою, подає Миронові Павловичу.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Спасибі, Лідо. Але я, мабуть, краще піду до кабінету... *(виходить)*.

РОМАН *(навздогін батькові)*. Дозволь, я з тобою... На хвилинку. *(Проходить до кімнат. Назустріч йому входить Марта Василівна з газетами під пахвою)*.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Уже відпочив... Бачу, кращий вигляд. І пішов працювати. То й добре. Робота загоїть рану, яка б не була трагедія... *(Сідає в крісло, розгортає газети)*. До речі, про трагедії. Ти знаєш, скільки трагедій написав грецький драматург Софокл? Якраз тут ось пишуть під заголовком "Чи знаєте ви?" А я, бач, не уявляла, скільки він міг написати трагедій!

ЛІДА. Мабуть, час тоді був дуже тяжкий у тій Греції.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Навпаки, то був час розквіту країни.

ЛІДА. Звідки ж беруться трагедії?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Про це в газеті не пишуть... А між іншим — написав він аж сто двадцять три, а людям відомі всього сім трагедій. Тільки сім ставлять наші театри.

ЛІДА. А решту забороняють?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Хтозна, невідомо про що вони написані, тексти пропали. Не дивно, минуло понад дві тисячі років... Однак, сім трагедій маємо... *(Заглиблюється в читання)*.

Затемнення.

Кабінет Мирона Павловича. В руках у нього наган. Роман стоїть поруч батька.

МИРОН ПАВЛОВИЧ (*читає викарбуване на рукоятці револьвера*). "Хороброму бійцеві революції Павлу Григоровичу Яремі від командування. 18 вересня 1920 року."

РОМАН. Дивно, як він зберігся... Часи ж були страшні...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Батько ні за що не хотів віддавати цю зброю. Його тягали по різних комісіях, а він уперто заявляв, що загубив наган. Облишили його, тільки з партії виключили. В протоколі було написано: за втрату політичної пильності. А нагана свого він мені на схованку віддав, бо я тоді, в тридцяті роки, жив і працював аж на Уралі. Сховав я наган так старанно, що навіть і забув про нього. Тільки по війні знайшов його на горіщі у старому шматті. Відтоді не розлучаюся з ним... Хоч, ти вірно сказав, — часи були страшні. Коли б у мене викрили цього нагана, — уявляєш собі, що було б?..

РОМАН. Батько твій також ризикував...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Небезпека до нього прийшла зовсім за інших обставин. Батько перед війною був дуже хворий, і фактично самотній. Його не евакуювали, він лишився при німцях. А коли визволили Київ, його СМЕРШ арештував і знищив як зрадника вітчизни. Тоді суд був простий: як це ти уцілів під німцями? Згодом я документами довів, що батько активно діяв проти окупантів... Його реабілітували...

РОМАН (*роздивляючись нагана*). Дорога реліквія. Заіржавів трохи...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Але ще справний, хоч давно з нього не стріляли... Прийде час, я тобі передам його на пам'ять про наше нелегке минуле...

РОМАН. Спасибі, батьку. (*Кладе револьвер на стіл і виходить*).

Мирон Павлович сідає до столу, перекладає з місця на місце теку, потім роздивляється нагана, кладе його перед собою, відхиляється на спинку крісла і тихо, мов би до себе, промовляє:

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Не знаю, батьку, чи так я розповів про вас. Мабуть, я не все знаю. Може, в чомусь не правий?

Біля нього вирисовується постать батька. Мирон Павлович не стільки бачить його, як чує, не виявляючи хвилювання, немов нічого незвичайного в цьому нема.

— Все, що ти, сину, говорив, — правда, але...

— О, мені так боляче, батьку, що я, мабуть, занадто пізно дізнався про вашу долю. Може, міг би врятувати. Або хоч чимось допомогти...

— Будь чесний. Ти побоявся дізнатися, що я тоді ще був живий. Існувала небезпека, що це може тобі пошкодити. Спитали б — за кого заступаєшся?

— Але ж тату, справедливість перемогла! Вас, тату, визнали невинно покараним...

— Тож цінуй справедливість. Насамперед самого себе по справедливості суди. Навіщо у тебе в руці наган?

— Пам'ять по вас. Ви казали: — пам'ятай, ця зброя влучно стріляла по ворогах.

— Ти не все пам'ятаєш.

— Я вас слухаю, батьку. Чому ви замовкли?

— Скажу ще раз. Мав я в юності вірного друга. Служили в одному загоні, разом ходили на небезпечні операції, не раз рятували один одного в смертельній небезпеці. Нас обох, мене і мого побратима Федора, нагородили іменною зброєю, наганями. Зброя ця не тільки стріляла, вона нас єднала в ширій дружбі, у вірності.

— Я трохи пам'ятаю дядька Федора.

— Сина його, Якова, ти краще знаєш.

— Так, так, друга мого Якова, чоловіка Христі, батька Ліди...

— А нагани свої ми вирішили передати вам, синам своїм. Щоб ви берегли вірність і незрадливість. Чи ти зберіг?

— Нагана, бач, я зберіг... У Якова був такий же наган. З дарчим написом. Тільки він у нього не зберігся... Ти хочеш спитати, чому?..

Постать Батька тьмяніє, зникає зовсім... Перед Мироном Павловичем з'являється постать юнака.

— Ти живий, Мироне? Не застрелився?

— Стривай, не впізнаю...

— Я Яків, син Федора, чоловік Христі, батько... Батько тепер твоєї Ліди...

— Так, так, ми її вберегли, сироту...

— А наган мій не зберігся. Його знайшли в моїй немудрій схованці під час повторного обшуку. Пригадуєш, був ще один обшук у моїй квартирі, а я вже сидів у камері на Володимирській...

— То були страшні часи!..

— Ти цим хочеш виправдатись. Розумію тебе. Скільки виявилось легководухих тоді. Однак, я не сподівався, що й ти...

— Усі хотіли вижити...

— Будь-якою ціною?

— Не тільки сам я врятувався. Я зберіг багато чого!

— Догадуюся, що ти хочеш сказати. Ти став видатним діячем науки, тебе поважають, ти робиш важливі відкриття.

— Я маю навіть поїхати на міжнародній конгрес фізиків...
— Бачу на столі твою доповідь.
— Вона пославить нашу батьківщину...
— Я також для неї, для своєї рідної землі тільки й жив. І ти це повинен сказати, коли доповідатимеш на тому конгресі. Про наше з тобою відкриття ти зобов'язаний сказати.

— Дійсно, ти правий. Ми замолоду з тобою разом були захоплені ідеєю, яка почала євизначати цей технічний винахід. Після тебе я опрацьовував варіанти і зараз ніби все приведене до ладу. Я не віддаю на поталу нашу працю, я врятував її від загибелі. І я, запевняю тебе, скажу про це...

— Якщо у тебе такий намір, вважай, що ти не поїдеш на той конгрес. Попереджаю — сховай нагана. Можливо, і в тебе буде обшук. І тебе буде допитувати слідчий зі скляним оком.

— Всеволод Сергійович?

— Я не знаю його імені, але він ввесь час на допиті дивився згори або повз мене. Ніколи не глянув мені в вічі. Ні, ні, у нього було двоє очей. Але він жодним оком прямо не глянув. Я не витримав, схопився зі стільця, кинувся до нього через стіл і з розмаху вдарив межи очі. Мене потім нещадно катували, але я був радий, що вибив йому око. Тепер той слідчий, якщо живий, ходить зі скляним оком...

Різко задзвонив телефон. Видіння шезло. Микола Павлович схопився, схопив нагана, ніби готовий стріляти, але отямився, поклав револьвер в кишеню і зняв трубку телефону.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Слухаю... А, це ти, Ілька! Який я радий, дорогий мій лікарю! Небезпечно діється зі мною. Знову щось приверзлося... Я казав тобі, — тяжкі фантазмагорії непокоять мене... Так, можливо... Згоден, — поминки дають знати... Але щось інше впливає на мій стан... Приходь, буду дуже радий... Ти у мене єдиний, вірний, незрадливий друг... *(Поклав трубку. Проходжується по кабінеті, зупиняється перед портретами Батька, Матері, Дружини, переводить погляд на теку з доповіддю, ніби випадково торкається кишені, в якій наган, різко вихоплює його. І робить рух, ніби стріляє в себе. Однак, пострілу не сталося. Мирон Павлович дивиться на револьвер і з острахом кладе його в шухляду стола).*

ЛІДА *(після триразового стуку в двері входить)*. Пробачте, тату, ви, мабуть, відпочивали... Посильний приніс пакета. Просить розписатися. Я хотіла зробити це за вас, але він зажадав, щоб був ваш підпис. Каже — секретний матеріал...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Скрізь і завжди секретність! Сховатись від неї нікуди! *(Виходить. Марта Василівна входить з газетами.)*

МАРТА ВАСИЛІВНА. Пошту принесли. *(До Ліди)*. І тобі листа.

ЛІДА *(розпечатавши його)*. О, це від мого хлопчика!.. "Я так скучив за дідусем... Коли вже я його побачу?.." Скоро, скоро, мій любий!

МАРТА ВАСИЛІВНА. Ти б уже збиралася, поїхала, забрала бодай дітей, поки Олег оформить переїзд сюди.

ЛІДА. Я боюсь залишати Мирона Павловича. Неспокійний він, якийсь розгублений, — певна річ, такий удар, нелегко рану загоїти. До того з оцим...

МАРТА ВАСИЛІВНА. Про що ти?

ЛІДА. Хіба не бачите як Мирон Павлович дратується коли приходять цей, в окулярах. Не подобається він мені, настирливий, безпардонний...

МАРТА ВАСИЛІВНА. Не в гості він ходить, а по ділу. Помагає Миронові. Ти ж знаєш, у яке відрядження його посилають. А що такий офіційний начальник кадрів — така професія. Взагалі, людина симпатична, я б сказала... Що він може зробити лихого?

ЛІДА. Дай Боже... *(Перечитує листа)*. Скоро, скоро, мій хлопчику, побачиш дідуся...

МАРТА ВАСИЛІВНА *(порпаючись в газетах)*. Голова болить, що на світі робиться! Що не день убивства, змови, бомби, перевороту!.. Божевілля! От і знову терористи захопили літак. Сто вісімдесят пасажирів! Хоч не літай!

Входить Роман.

РОМАН *(почувши останню репліку)*. А куди ви збираєтесь, бабуню? Давайте разом! На Соломонові острови! Гаїті! Гаїті! Нова Зеландія! Гаваї — Парагваї різні! Лівія — Болівія!

МАРТА ВАСИЛІВНА. Начитався журналу "Вокруг света"!

РОМАН. І двічі облітав навколо світу по телевізору.

МАРТА ВАСИЛІВНА. І досить з тебе.

РОМАН *(без жарту)*. А що може бути простіш самого простого: купити квитка — і навколо світу?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Бувай здоров! З компривітом, Фаня!.. І здоров повертайся!..

РОМАН. А навіщо? Може, там краще? У гвінейських дикунів.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Що ти верзеш? Батьківщину зрадити?

РОМАН. Бабусенько! Побачити інший світ це не значить зрадити батьківщину.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Який це інший світ тебе приваблює? Куди ти рвешся? До буржуїв-капіталістів?

РОМАН *(іронічно)*. От бачите, бабусю Марто, яка ви несправедлива. Мені ж не довелося бачити живих капіталістів та

буржуїв, а ви їх добре знали, боролися з ними. А мені не хочете дати змоги хоч одним оком глянути на тих буржуїв та капіталістів?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Що там дивитися? Гнобителі-експлуататори. Народ в нужді тримають, а самі з жиру бісяться. Не знають куди гроші дівати... Ех, посадити б їх на наших сорок п'ять карбованців пенсії, знали б, як жити!..

На гомін входить Мирон Павлович.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Ти чуєш, що твій синок меле? Совість загубив — хоче за кордон!

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Знаю. У Нову Зеландію, — він казав.

МАРТА ВАСИЛІВНА. До буржуїв-капіталістів! Та за це, знаєш...

РОМАН *(сміючись)*. Бабусенько! З вами навіть пожартувати небезпечно!

МАРТА ВАСИЛІВНА. Хорошенькі мені жарти! Я на такі теми не жартую. Ти чуєш, батьку? Йому жарти! Ганьбити батьківщину, за кордон рватися?

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Марто Василівно, не так голосно, — на вулицю чути.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Хай чують! Нехай люди знають. Може, громадськість допоможе, якщо батько нездатний лад у сім'ї навести!..

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Я вас дуже прошу, Марто Василівно, не вносьте хоч ви розладу в нашу сім'ю. І, будь ласка, дайте мені попрацювати... Прошу вас...

Усі виходять. Марта Василівна кидає гнівні погляди на Романа, жмакаючи газети. Лишившись наодинці, Мирон Павлович сідає до столу, виймає з пакета принесені посильним папери, роздивляється і з пересердя кидає їх на стіл. Знімає трубку телефону, набирає номер.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Всеволод Сергійович? Так, так. Пакет я одержав. Але заявляю, ніяких додаткових анкет більше не буду заповнювати. *(Рішуче поклав трубку)*.

Затемнення.

На веранді Марта Василівна і Роман.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Бачиш, до чого ти довів своїм базіканням про закордон! Батько твій тепер виганяє мене з цього дому. За те, що я правду одверто говорю. Принципіально говорю правду.

РОМАН. Мені вас дуже жаль, що ви постраждали за правду.

МАРТА ВАСИЛІВНА. Та ти, молокососе, ще й знущаєшся з мене?! Завтра тут ноги моєї не буде! (*Розгнівана, повертається до кімнати*).

Входить Оля.

ОЛЯ. Що це з Мартою Василівною? Пройшла, навіть не поздоровкалася...

РОМАН. Ти не уявляєш, як наша партійна баба Марта визвірилася за те, що я заїкнувся про закордон!

ОЛЯ. Дурник ти безпартійний! Чому ти заїкаєшся в такій відповідальній справі. Треба ясно сказати, а не жартувати. Ромцю! Ми маємо новину. Батькові обіцяли дати візу.

РОМАН. Нарешті!

ОЛЯ. Щойно він повернувся від начальника ОВІРУ, який йому сказав: "Ми вас пустимо назовсім".

РОМАН. Як, як?

ОЛЯ. Не на тимчасову візиту до брата, а на постійне. Набридли ми, мабуть, йому своїми заявами та скаргами протягом десяти років. Отже: забирайтесь геть з нашої країни!..

РОМАН. Несподіваний поворот подій... А як же ти?..

ОЛЯ. Не я, а ми.

РОМАН. Але ж я... Як же тепер...

ОЛЯ. Є два варіанти. Один, — ти виїжджаєш разом зі мною, а другий...

РОМАН. Я розумію, розумію...

ОЛЯ. Через три дні ми офіційно одружуємося і після цього ми — одна сім'я, і це буде зазначено у візній візі.

РОМАН (*з острахом, непевно, ніби ображено*). Ти вже так вирішила? Сама? Не питаючи мене?.. Ну, що ж, їдь. Куди забажаєш! Хоч навколо світу!

ОЛЯ. Ти розумієш, що говориш?!

РОМАН. Олю, дорога, пробач, але я не сподівався...

ОЛЯ. А я тим більше не могла уявити, що ти так розгубишся... Перед бабусею Мартою ти сміливий, — поборник свободи думки, свободи переконань, свободи діяльності... Правда, ти жартував з нею? І зі мною ти теж не був серйозний?

РОМАН. Олю!

ОЛЯ. Такого я від тебе не чекала! Бо що ж, — як каже бабуся Марта, — з компривітом, Фаня! (*Швидко виходить. Роман поспішає за нею*).

Затемнення.

В кабінеті Мирон Павлович і Ілля Захарович.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Отакі, бач, примари непокоять... Раніш у сні, а тепер і серед дня, варто лише замислитися...

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. А навіщо так замислюєшся?

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Здається, все відбувається проти моєї волі... Будь ласка, дай мені сигарету... (*Запалює, затягується, гостро кашляє, гасить сигарету в попільниці*). Тьху ти, така гидота! За душу кліщами бере!..

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. А нащо запалив? Ти ж колись мав справжню силу волі відмовитися від тютюнової спокуси.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Втрачаю силу волі. Нема її, щоб раз і назавжди багато з чим покінчити.

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Не занепадай духом, друже. Сумні думки тобі не личать.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. А як подолати те, що за душу кліщами бере? Ні, це не тютюнова отрута. Може совість? Докори совісти? Що не так живу?

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. З цього погляду мало в кого може бути совість абсолютно чиста.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Цим часто люди виправдовують свою безсовісну поведінку. Мовляв, я не один такий. Нароблю всякої гидоти, підлостей, а потім, гадаю, — забудеться, затреться в пам'яті, якось урятують від відповідальності. Аж гульк — з'являються привиди...

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Філософствуєш, друже.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Говорю реальні речі. Людські пороки й злочини в нас караються виключно органами влади. Сама людина чомусь не поспішає себе засудити. І носить у собі тягар провин. Терпить, бо не хоче або боїться покаятися. До речі, ти не скажеш, де в нас приймають каяття і відпускають гріхи?

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Одним у церкві, іншим у парткомісії, а декому в кабінеті слідчого.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Але й там не всі говорять правду, бо виховані на брехні...

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Нехороші думки в тебе. Хоч, далекі, справедливі. Ти ще під впливом тяжкої втрати... Берись до праці. Бачу, на столі твоя доповідь...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Ще нічого невідомо. Може, й не поїду. Чим далі все ускладнюється. Затягується, як зашморг на шиї... Скільки вже я перед ними не викладав, скільки не писав, а вони весь час ставлять все нові і все коверзніші запитання. Ось подивись на ці, нові... Зокрема, на цю графу. Що б ти на неї відповів?

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ *(продивившись)*. Не знаю. Пиши, як твоє сумління вимагає.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Не сумління, а органи! Органи вимагають, щоб я написав про тебе. Щоб я скомпромітував тебе. Або себе, якщо напишу, ніби я допустив, щоб ти дізнався про державні секрети, які, мовляв, містяться в цій теці. То що б ти зробив?

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Від мене, покищо, таких анкет не вимагали. Так що про мене не клопочись. Тим більше, вважай, що мене тут не буде, я днями маю одержати візу. І коли навіть буду в Новій Зеландії, я не зумію видати всі таємниці твоєї праці. Бо я їх не знаю. А по правді кажучи, тебе просто шантажує твій начальник кадрів — офіцер КДБ.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Тоді це ще страшніше.

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Мироне! Друже! Не муч себе! Не катуй себе! Будь мужнім! Про мене не турбуйся. Пиши все, що тобі совість велить. І дай собі спокій...

Дзвонить на столі телефон. Мирон Павлович неохоче знімає трубку, слухає.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Одну хвилину. Це тебе... *(Подає трубку Іллі Захаровичу)*.

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Слухаю... Так, так... Дозвольте я вам передзвоню з мого телефону... Дякую. *(Кладає трубку)*. Це дзвонили з ОВІРУ. Пробач, я давно чекав від них дзвоника, але пішов до тебе й попередив, щоб, у разі потреби, сюди подзвонили... То я піду подзвоню до них... *(Виходить)*.

Мирон Павлович якийсь час проходиться по кабінеті, сідає до столу, підсовує до себе папери, але не починає заповнювати, замислюється. І знову, мов на екрані, з'являються тіні образів, чути голоси.

- Дай собі спокій... дай собі спокій...
- Їдеш прославляти за кордоном нашу науку...
- Що не робиться, все до кращого...
- Скільки було переляканих...
- Про мене не клопочись...
- Суди себе по справедливості...
- У мене був такий же наган...
- Не знаю, за що він втратив своє життя...
- Що коїлося на нашому світі!..
- Якова не воскресить...
- Зрадник виказав нас...
- А ти живи, — живи, поки живий...
- Усі хотіли вижити...

- Тепер той слідчий має скляне око...
- Роби, як тобі сумління велить...
- Дай собі спокій... Не муч, не катуй себе...
- А може не так живу?..
- Ніхто не відпустить гріхи...
- Не турбуйся... усі хотіли вижити...
- То було довге сонячне затемнення...
- Так багато друзів пішло в небуття...
- Пиши, як совість підказує...
- Дай собі спокій...

Мирон Павлович проводить рукою по обличчю, мов знімає пелену з очей, повільно підсовує до себе папери і починає заповнювати їх. Закінчивши, знесилено опускає руки, потім знімає трубку телефону, набирає номер.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Всеволод Сергійович? Доброго здоров'я... Так, усе гаразд. Пакет я одержав, переглянув надіслану вами анкету і заповнив її. Можете прийхати, забрати...

Затемнення.

У саду біля альтанки Оля і Роман. На веранді Марта Василівна і Ліда.

ЛІДА. Даремно ви так, Марто Василівно...

МАРТА ВАСИЛІВНА. Якщо моя присутність уносить розлад, я змушена залишити цей дім. Але за те, що станеться потім, я не відповідаю!

ЛІДА. Ну, навіщо так драматично? Що тут може статися ще гіршого, ніж наше спільне горе?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Чи ти не бачиш, куди завели Романа ворожі сили?!

РОМАН. Я ще тут, бабуню! Разом з ворожими силами.

МАРТА ВАСИЛІВНА. От бачите, він ще жартує!..

РОМАН. Без жартів, повідомляю всіх, що ми з Олею ніколи не розлучимося, які б не були перед нами ворожі сили. Питання вичерпано. Конфлікт ліквідовано. Завтра ми розписуємося в ЗАГСІ — і з компривітом, наша дорога бабунечко! До зустрічі в Новій Зеландії!

МАРТА ВАСИЛІВНА. Не фіглярствуй, хлопче! Як ти смієш? Та ще в такі дні! Почула б твоя мати...

РОМАН. Не чіпайте моєї мами. Ви не знаєте... Вона б мене благословила на такий крок...

На веранді з'являється Мирон Павлович.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Знову непорозуміння?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Я мовчу. Не хочу вносити розлад у твою сім'ю. Прошу, замов таксі, я хочу поїхати до свого дому.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Зараз приїде Всеволод Сергійович, у нього службове авто, — я попрошу, він одвезе вас.

МАРТА ВАСИЛІВНА. А про поведінку сина ти, будь ласка, поклопочись. Чи ти уявляєш, які неприємності тебе чекатимуть, коли твій син, вихованець радянської школи, служитиме капіталістам?

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Романе, ти справді... Чи базикаєш?

РОМАН. Якщо моє бажання вважається базіканням...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. А коли серйозно кажучи?

РОМАН. Тобі відомо, — хочу бути вільним у виборі життєвого шляху. І щоб кордони мене не обмежували. І коли трапляється щаслива нагода, чому я не можу побачити, пізнати новий світ, інших людей, інші народи?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Мало своїх людей та народів? Бач, чим цікавиться!

РОМАН. А ви, бабусю, цікавитесь загробним життям, чи не так?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Мироне! Ти бачиш, як він зі мною розмовляє. А ти потакуєш. Твій колега по інституті, Всеволод Сергійович, стороння особа, а просто жажнувся, коли дізнався, що твій син...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Ви що, йому про це сказали?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Не знаю, звідки йому це відомо... Може, хтось доніс?

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Хто?

МАРТА ВАСИЛІВНА. Мені здається, ти сам про це говорив з ним...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Підслухувати нечемно...

Дзвоник на вхідних дверях. Ліда прямує відчинити. На веранду входить Ілля Захарович.

ЛІДА. Це ви дзвонили?

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Ні, я розмовляв по телефону.

Ліда виходить.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Щось неприємне?

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Я б іше цього не сказав. Але так, як у тебе, просять дещо уточнити. Виявились деякі, кажуть, нові обставини... Завтра просять зайти...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Невже відмовлять?

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. У нас всього можна чекати...

МИРОН ПАВЛОВИЧ. То так... Дійсно, всього... Голова обертом іде.

Повертається Ліда.

ЛІДА. Прийшов... Чекає у гостинній.

Мирон Павлович проходить до кімнат.

Затемнення

У кабінеті Мирон Павлович оглядає, чи все до ладу на столі, потім починає двері до гостинної.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Проходьте сюди, Всеволоде Сергійовичу...

Всеволод Сергійович бадьорим короком входить.

ВСЕВОЛОД СЕРГІЙОВИЧ. Доброго здоров'я! Сподіваюся, востаннє турбую вас.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Візьміть. *(Подає пакет з анкетами)*.

ВСЕВОЛОД СЕРГІЙОВИЧ. Можу вас порадувати: орден післязавтра вручатиме вам голова облвиконкому. Щойно сповістили нас. Так що *(з приємним усміхом)* можете робити дірочку на лацкані. *(Поляпує рукою собі по грудях)*.

МИРОН ПАВЛОВИЧ *(якось пильно глянув на цей жест)*. Зовсім недоречно про це сьогодні... Скажіть, пробачте, ви були на війні?..

ВСЕВОЛОД СЕРГІЙОВИЧ. Певна річ. Всі ми були, всі воювали так чи інак, зі зброєю на передовій, чи на інших завданнях... Де було не легше, ніж на передовій... Ось вам доказ. *(Показує на око)*.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Я зовсім недавно помітив у вас... Скляне око...

ВСЕВОЛОД СЕРГІЙОВИЧ. Між іншим, я помітив, що ви не дуже обережні. Не кидайте без догляду свою теку з матеріалами доповіді.

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Пробачте, я у себе дома. До того ж це лише матеріали доповіді. А повний текст у вас у сейфі.

ВСЕВОЛОД СЕРГІЙОВИЧ. Так то так, але береженого Бог береже... *(Передивляється заповнені Мироном Павловичем анкети)*. Власне, відносно сина можна було б і не писати.

МИРОН ПАВЛОВИЧ *(дражливо)*. А чому? Все писати! Про всіх!

ВСЕВОЛОД СЕРГІЙОВИЧ. Я кажу, — про сина слід було б утриматись, бо його наміри — по воді вилами писані. А про

вашого друга сім'ї — правильно зробили... Зняли з себе відповідальність. І ліквідували можливі неприємності. Ви чесно повели себе. Як справжній патріот, вірний слуга високоідейних принципів!

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Годі вам, — ви це скажете на моїх поминках.

ВСЕВОЛОД СЕРГІЙОВИЧ. Що за настрій?! Вище голову! Перед вами широкі обрії!

МИРОН ПАВЛОВИЧ *(подає руку)*. На все добре.

ВСЕВОЛОД СЕРГІЙОВИЧ *(складаючи папери в портфель)*. Відносно сина можете не турбуватися. Все, що вами тут зроблено *(поляпсує по портфелі)* дає цілковиту гарантію, що ніхто хай не мріє про якусь Нову Зеландію. Велике спасибі вам. Ви — справжній патріот! Бажаю вам! *(Вклоняється і виходить)*.

Ошелешений тим, що почув, Мирон Павлович схопився за голову, не в силі зрушити з місця. Пролунали голоси:

- Ти забув заповіти матері...
- Кинув на поталу батька...
- Зневажив перше кохання...
- Зрадив друзів...

Прийшов до тям, кинувся до столу, вихопив з шухляди нагана, підбіг до дверей, нестямно вигукнув:

МИРОН ПАВЛОВИЧ. Всеволод Сергійович! Стійте! Поверніть папери! *(І вистрілив. Хапаючися за одвірок, випускає з рук нагана, повільно зсувається на підлогу. На постріл вбігають Ілля Захарович, Роман, Ліда, Оля, Марта Василівна)*.

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Який жах! Він мертвий!..

РОМАН *(лідняв нагана)*. Застрелився? Ми чули постріл...

ІЛЛЯ ЗАХАРОВИЧ. Він не влучив... Серце розірвалось.

Зойки, метушня, загальна розгубленість. У дверях з'являється постать Всеволода Сергійовича.

ЗАВІСА ПАДАЄ

Харків—Нью-Йорк—Сідней, 1976-1987

ЙОГО ПРИЧАЛИ

Іван Боднарчук

Вам, може, частіше сняться дороги в планетарні простори, а нам, учителям, діти. Малі діти — це недуга, а великі — журба. Діти — наш простір. Вони витичують нам шляхи в далеке майбутнє.

Вчитель Гумен, доживши поважного віку, лишив школу з важким болям у душі. Для нього це було те саме, що залишити батьківщину без надії на поворот до неї. Вийшовши за поріг, відчув шось у душі, неначе важкий гріх.

— Куди ж мені тепер?... Як тепер?... Хто я тепер?...

Ішов емерит з букетом квітів у руках, вітер хитав його полами, ніби намагався завернути його з дороги, нагадуючи йому шось переочене, не домовлене. Учні в одну й ту саму пору бачили його, спертого на огорожу, заслуханого в їхній гамір, пісні. Він дожидав їх. Коли вони виходили зі школи, він переводив їх через рухливу вулицю, щоб вони не збилися з дороги.

Тепер він уже не навчає; в червоному нагруднику зі вказівкою в руках, вистоював на роздоріжжях, проте, всі його звали тільки вчителем. Одного разу, коли він переводив дітей, підійшов до нього один із батьків колишніх учнів. Привітався. Шось збирався йому сказати, але завагався, ждав, щоб діти пройшли.

— Ви їх навчали, вчителю, а тепер скеровуєте на дорогу додому. На яку дорогу це ви ведете їх? До якого дому? — сказав, захлинувшись усмішкою.

— До якого ж би? До рідного.

— Хіба ж є такий? Ну, але обличчя це, в мене діло до вас. Ви, мабуть, пригадуєте свого учня, мого сина Євгена... Цього року він закінчив свої студії, але клопіт маю з ним. Чи не допомогли б ви мені дечим? Бо в цьому й ваша вина... ваша школа їх спарувала.

— А що трапилось?

— Що трапилось? Вчепився ген отієї Сойчиної Валі, немов повішєльник верби й ані кроку далі. А ви ж знаєте, з якого вона дому: батько п'яниця, та й він не сидить із жінкою... Ну, а Євген, як знаєте, в мене один... Вона йому не до пари... То може він вас послухає — свого вчителя. Га? Що ви скажете на це?

В учителя спохмурніло чоло, він полинув думками в минуле. Він пригадав собі: Валя маленькою підійшла до нього з забрудненим фарбою рукавцем, плачучи, жаліючись на Євгена. Тоді Євген Валю перепросив, і з того часу зав'язалася в них дружба. Дітям байдуже, хто їхні батьки, вони завжди від себе починають, на собі й кінчають. Не в усьому наслідують своїх батьків.

— Знаю я Євгена, знаю й Валю — обоє вони мої колишні учні. Гарні були діти. Взірцеві під кожним оглядом. А інколи трапляється, що в поганих батьків гарні діти, або й навпаки. Що ж вам порадити? Я б сказав, що коли вони вже по студіях, годилося б дати їм волю самим рішати про свою долю.

Не такої відповіді ждав Євгенів батько. Розгнівався. Навколо вчителя, коли він переводив дітей, зібрався гурт батьків із своїми скаргами.

— Діти наші малі, а клопоти великі. Виростають діти не нашими... Як це ви навчали їх? Ми повірили вам... Ви ж обіцяли нам вивести їх у люди, а тепер? Це ж прямо злочин із вашого боку... Ви не ховайтеся за червоний нагрудник! Вам не допоможе... Ви нас обманули...

Учитель не знав, де йому подітися. На цьому роздоріжжі ніхто вже ніколи не зустрічав його. Він ізолювався від світу та людей у своїй кімнаті. Розкладав знімки своїх учнів, розмовляв з ними подумки. Вони роїлися перед ним, немов бджоли з вулика: він осмислював минуле з прогнозами на майбутнє. Сідав писати їм листи. В душі відживали минулі дні, вчувалися дитячі голоси й пісні. Якось зайшов у лікарню відвідати свого учня Євгена. В білому халаті біля Євгена заходила Валя. "Прошу, сядьте собі, вчителю," — запросила вона. — "Коло нас, як бачите, не гаразд, але на Бога надія. Я Євгена не кину. Подобається це нашим батькам чи ні, нам так судилося... Євгене, візьміся руками за мою шию, хай я тебе посаджу та нагодую... перестелю тобі постіль... Мені вже треба помити тебе... Ти, Євгене, не кривися, ти мусиш слухати мене. Скажіть йому, вчителю, може він вас послухає! Я йому показала вправи, які йому треба робити, а він не хоче. Йому вже набагато краще... Я вірю, що він одного дня зробить нам милу несподіванку... Хай тільки робить те, що я йому кажу.

На коридорі перестріли вчителя батьки. Євгенів батько, що колись просив учителя рятувати Євгена від Валі, прилип очима до синього клаптика неба, що звисав з вікна, вчителя немов і не бачив, а Валін батько прямо таки вчепився вчителя. Шарпнув його за полу й повів у кут. "Слухайте тут! Порадьте, що мені робити?.. Рятуйте Валю, вона ж колишня ваша учениця, радше послухає вас, як мене... Я не можу на все це дивитися.

— У чому ж справа?

— А ви ж хіба не бачите? Вішає собі каліку на шию... Євгена заручили з чужинкою, але та відразу кинула його, як лише довідалася про його автомобільну аварію. А Валя впала на голову — в'яже собі долю з вічним калікою...

— Стривайте, Валя тут працює медсестрою, вона робить це з певного обов'язку, — сказав учитель.

— Ви так думаєте, алеж хіба я не бачу, як вона заходиться біля нього? Тут не самий обов'язок, але щось більше... Звідки ми знаємо, чи вона вночі не присуває до нього своє ліжечко? Га?

— Про це не турбуйтеся. Це її справа...

— Кажете, її справа. Добре. Всі потішають мене, що він помре. А як не помре? Що тоді? Чи моя дочка має в'язати собі світ із калікою? Скажіть, чого мовчите? — шарпав учителя за рукав Валін батько. А Євгенів батько тепер мовчав, ховав обличчя в рукав.

Учителеві не було куди подітися. Переслідували учителя батьки і в снах. Загустіла ніч зажурою батьків. У вікна заглядали заплакані діти. В снігах вчувалися стогони матерів. Учитель зривався серед ночі, бігав від вікон до дверей, а тоді засвічував світло, перемовлявся з дітьми, писав їм листи. Писав великим і малим. Писав дітям і батькам. Хоч серце його тривожив гнів, листи його були привітні, ширі, повчальні. Вранці зривався до сходу сонця, блукав вулицями, загублений. Підозріло стала обстежувати його поліція, і так він потрапив до психіатричної лікарні.

Одному з колишніх учнів стало жаль учителя. Він викрав його, завіз на Флориду, подали від зловидинь людського ока.

Тепер учитель сидів на березі моря в чорних окулярах, заслуханий у припливи хвиль. "Тепер я нічий. Ніхто мене не пізнає, не згадає... Подумують, що потонув у морі, щоб там своє горе забути, втопити на дні, як у тій пісні співається. А я викинений на берег моря... Школа була моєю нивою. Я її скородив, потом скроплював, думками засівав, щоб вона цвіла, колосилася, щоб давала мені втіху й задоволення від життя. А що я тепер? Вичерпався із сил на ниві неврожайній... Де ви тепер, мої учні? Обізвіться! Було вас у мене чимало гарних... Ви — мій корабель, моя далечінь — мій причал..."

Тим часом недоспані ночі над листами до своїх учнів — не минули марно. Немов у погідну багату осінь з дерев листя, обсипали вчителя листи. Писали старші, молодші й діти-школярі. Надпливали листи повні співчуття, багаті змістом й теплотою. Писали колишні учні, вчителі, адвокати, лікарі: писали батьки, сини й дочки. Надсилали фотографії й різні коштовні дарунки. Оживали спогади, зацвітали думки.

Одного надвечір'я, коли море слалося золотою лускою сонця, наблизилася до вчителя жінка в білому халаті, посуваючи візок. На візку з квіткою на грудях молодик. Зупинилися. Про щось перешіптувалися, а потім підняли голови, вигукнули: "Ну, й ну! Кого ми бачимо? Це ви, чи не ви, вчителю? Признавайтесь, не ховайтеся, від нас не втечете.

— А хто це? О, Господи! Сон чи дійсність? Та невже ж? Валя з Євгеном? Як ви тут опинилися? Світку мій! — кинувся вчитель обнімати колишніх своїх учнів.

— Як бачите, посуваємось зі своїм візочком. Ви пригадуєте, вчителю, дивіться на нього! Це той, що в дитинстві в школі був забруднив фарбою мені рукавець. Тепер він пейзажист. Євген і тепер розводнює фарби. Розмальовує наш обрій.

— А як ви, вчителю? — питає Євген. — Ви самі?

— Залишився сам. Про всіх дбав, усім допомагав, а за себе самого забував. Тепер сиджу тут, викинений на берег моря, дивлюся на тихий обрій, виглядаю свій корабель. Ціле своє життя я йшов, вів за собою малих, більших і старших. Вони зі мною, а я з ними. Прямували ми, як завжди я говорив, до рідних причалів, а тепер вони повиростали, розійшлися, як розбиті хмари вітрами, а за ними мої думки, мої сподівання. Я не перестав ними жити, клопотатися ними... завжди думаю, а які вони там? Чи не переочив я щось у праці над ними? До яких причалів я довів їх? Аж оце вони озвалися, стали листуватися, перегукуватись із різних місць, позицій, а я так, немов відмолоджуюся, а тут і ви, мої молоді друзі! А як коло вас?

— У нас так, учителю: я втекла з Євгеном, щоб не відібрали його в мене. Бо коли було біля нього дуже зле, люди відступали від нього, залишилась я одна біля нього, а тепер боюсь, що коли йому покращало, знайдуться такі, що відберуть мені його...

— Що ти, Валю, таке говориш? — озвався Євген. — Що значить: відібрати? Що я тобі — вазон, чи книжка? Я вже на власних ногах. Завдячую, учителю, це тільки Валі. Валя — герой, вона немало доклала зусиль, щоб поставити на своєму.

— Так, мій Євген уже зводиться на власні ноги й незабаром я заховаю від нього візок. А ви, вчителю, заходьте до нас. У нас своя хата, побачите, як живемо, може й залишитесь в нас?

А Євген додав:

— Місця доволі. Буде нам відрадніше, житимемо, як одна родина.

— З приємністю, мої молоді друзі. Але це ще не мій причал. Я чую наближення мого корабля, він уже не за горами.

Валя посуває візок, у Євгена на колінах полотно, фарби й пензлі, а на полотні, немов у дзеркалі: небо, сонце, зелень, море, місто та місток. А на піску — сліди коліщат.

УЛАС САМЧУК (1905-1987)

Ярослав Розумний

Я тому письменник, що відчуваю обов'язок перед народом.

Процитована вище думка Уласа Самчука охоплює не лише весь комплекс його творчої мотивації, але також тематику й естетику його творів і творів "мурівського" та "вістниківського" кіл мистецького руху на еміграції й мистецьких напрямів в Україні. Таку настанову до культури, а зокрема до літератури, що часто виконувала ролю нерозвинених соціологічних студій, диктували історичні й політичні обставини українського двадцятого століття. Це покоління, образно висловившись, вчилося і гартувалося у вогнях Першої і Другої світових воєн та міжвоєнного пекла різних родів — підросійського, підпольського, підугорського й їм подібних. Воно належало до уцілілого прошарку, що почав шукати шляхів до себе, шукати відповіді на секрети національних невдач та огріхів, шукати синтези протиріч своєї епохи та аналізи загадок національної поведінки в межових ситуаціях, що в кінцевому результаті мало довести до індивідуального й колективного самоосвідомлення, до розуміння необхідності духовної самообнови та будування мостів між своїм сучасним та минулим і європейським культурним світом.

З таких прагматичних ідейних настанов впливала Самчукова концепція "великої літератури", вийнятової людини нашого часу й програма першого, ним очоленого, "Мистецького українського руху" (МУР) на еміграції. Літератор, відданий інтересам свого народу і його культури, мав творити літературу свободної думки, вільну від вузького ідеологізму й групового утилітаризму, літературу ідейно широку й активну, в центрі якої стояла б повноцінна, глибоко мисляча й прямого характеру людина.

В цій же площині ставлено питання форми, яка повинна б відштовхуватися від існуючих стилів і виявляти, збагачені європейською школою, особливості української духовності й шукати органічно-національної ідіоми. Досконала літературна форма повинна не тільки служити народові, але й здобувати йому авторитет у світовому мистецтві.

З цих директив впливала тематика й творча метода "мурівського" середовища, яке концентрувалося на історичній документації явищ, на їх синтезі, заглибленні в національну психологію, на своєрідному дидактизмі, реформізмі та профетизмі. Яюсь

органічно й незалежно в обох вітках українського письменства — в Радянській Україні й поза її границями — віджив романтичний історизм і тенденція до креслення широких символічно узагальнених епічних полотен, на яких, методом рефлексій і асоціацій, об'єднувано різні епохи й події. Це помітно в творах Павла Тичини ("Замість сонетів і октав" та "Сковорода"), в незакінченій кінематографічній трилогії Олександра Довженка "Золоті ворота" й незакінченій, тієї ж назви, епічній поемі-трилогії Василя Пачовського, в "Попелі імперій" Юрія Клена та інших.

До представників цього ідейного й методичного напрямку в еміграційній українській літературі належить Улас Самчук, творчість якого, щодо жанрових типів, можна б поділити на дві основні категорії — романи й мемуари, а тематично й проблематично — на політичні, соціальні й психологічні мистецькі аналізи пореволюційного й міжвоєнного періодів ("Волинь", "Марія", "Кулак", "Юність Василя Шеремети", "Гори говорять" та інші), часу Другої світової війни ("Чого не гоїть огонь", "П'ять по дванадцятій") і періоду післявоєнного закоріювання уцілілих на новому ґрунті ("На твердій землі" й інші).

Цю періодизацію Самчукового доробку, що співпадає з його біографією, об'єднує кілька спільних мотивів, які мають своє коріння в названих вище "мурівських" напрямних, в суб'єктивному авторовому досвіді та в об'єктивних історичних фактах.

Основним джерелом Самчукових мотивів був крах державних українських аспірацій та революційних ілюзій значної частини української інтелігенції. Було ним також пореволюційне послідовне нищення української духовної й фізичної субстанції. Шукати витоків його мотивів треба теж в травмах, що спричинили ряд аномалій у психології й поведінці народу і, врешті, в болях акліматизації пересаджених у чужий ґрунт людських організмів. На базі обширних студій доступного авторові історичного й публіцистичного матеріалу й завдяки мистецькому вмінню перетоплювати теоретично засвоєне й особисто пережите, Самчук створює широку мистецьку панораму своєї епохи й вникливу студію світу людини, яку ця епоха зростила й чого вона від цієї людини очікувала.

Вже в перших романах зарисовується центральний мотив Самчукової творчості — ідеал сильної української людини, культурно й громадсько повновартісного інтелігента, який, при критичній самоаналізі, сягає глибинного самопізнання, самообнови й почуття моральної вишости над злом епохи. Подібно як і людина Сковороди, Самчуків герой духовно збагачується красою навколишньої природи, середовищем різноманітного, часто антитетичного, національного типажу й побуту, що стають невід'ємною прикметою його світогляду й характеру, в якому наступила повна

гармонія серця й розуму та підпорядкування особистих інтересів загальним, себто — ідеал Франкового "цілого чоловіка". Щоб краще зрозуміти й доповнити свій світ, Самчуків герой подається в приманливий світ західньої культури з думкою повернутися і віддати своє знання народів. Останнє, однак, залишається тільки нейздійсненим письменниковим бажанням, бо його героєві не судилося ділити здобутого досвіду на землі свого народу.

Цей громадянський мотив поглиблено в постаті Марії з однойменного твору, присвяченого штучному голодові в Радянській Україні 1933 р. В душі Шевченка й Довженка, символ Марії поширено на всіх матерів і синів, як узагальнення й схрещення всіх національних драм. Тлом для нього є боротьба з вічними силами зла, часто донкіхотське змагання, з якого Самчуків герой виходить, однак, переможцем, але тільки в площині етично-моральної. Його сила в постійному чині, в свідомості й вірі в спроможність людини відгребти в собі людську гідність, піднятися над реальністю, випрямлено стати й повести за собою інших. Ідеал Самчукової активної людини, людини-каталізатора, в вольовому самоспрямуванні, базованому на самопізнанні й етичній самообнові — основних началах виходу з психічного й фізичного стану підвладности до почуття владности.

Цей мотив підпорядкування обставин бачимо в Самчукових творах, присвячених тематиці Другої світової війни, часу великої проби України, що стала побоїщем двох носіїв антицивілізації модерної історії — комуністичної Росії й фашистської Німеччини. У вогні цього "времени лютого", як символ найвищої самообнови й людської гідности, народжується людина, яка знаходить у собі силу дією й зброєю протестувати проти обох фізично переважаючих сил і віру в свою моральну суперіорність над ворогом. І це вже не надуманий письменників ідеал, а історична реальність, суб'єкт, що став "карпатською легендою", ідеалом і взірцем нових часів.

Своєрідним епілогом до названих тем є останній період Самчукової творчости. Це філософсько-соціологічні роздумування автора над пройденим шляхом, а зокрема над врятованою українською людиною, яка, в результаті воєнного лихоліття, опинилася поза батьківщиною й стала перед дилемою або вродання в нову "тверду землю", або втечі в себе, в свій малий світик; стала перед вічним приреченням емігранта злитися з нескінченим океаном. Це аналітичні медитації над тими, що успішно закінчили життєву школу й борються з хвилями й тими, що іспиту не склали й не мають ні знання, ні сили вдержатися на поверхні цього моря. Його типаж різномірний. Він включає тих, що добровільно вибрали Захід і тих, що його не вибрали; бувших "остарбайтерів" і колишніх в'язнів різних систем і панівних націй; тих, що рятували своє життя втечею

від "Сходу" й тих, що воювали проти обох і більше сил у різних обставинах і формаціях, але єднала їх одна ідея людської й національної гідності. Кожний з них по-своєму розумів "новий світ" і своє відношення до світу, який покинув. Одні будували своє мікросуспільство, а інші своє власне гніздечко, отрясаючися від "тягарів" минулого.

Таку соціальну й психологічну реальність спілкування "позитивних" і "негативних" героїв звичайно розв'язується в літературі засобами сатири, але Самчук до них не вдається. Натомість, як у ляльковому театрі, з почуттям гумору й доброзичливого гротеску, він грається своїми типами, часто надіває на них маски, за якими ховаються поранені душі, що шукають собі місця в новому царстві. Він, часто крізь сльози, сміється з їхньої "порядности", з їхніх балів і святкового патріотизму й прибраної льюальности, з їхньої затрати національної пам'яті, самозневаги й дрібномішанської претенсійности.

Домінантною, однак, у цьому арсеналі Самчукових типів залишається "мурівська" людина, загартована досвідом, змужніла й позитивна, що віддає свою енергію суспільству-народові; це Шерехів громадянин цілісної України — тієї, що в розсіянні й тієї, що на материку. Отож, не Шлемкевичів "загублений" різновид, а суб'єкт, що зумів погодити ідею з дійсністю і вмів проповідувати, як метафорично висловився Шерех, "до рибалок, занурених у себе", а не до "купців" і "фарисеїв", яких проповідь не оновить.

Щоб вчинити свою творчість доступною, дійти до надр психології й літературних смаків свого доквілля, Самчук, свідомо або несвідомо, зраджує концепцію нового великого стилю й говорить традиційною мовою і персоніфікованим пейзажем, доказуючи, що бути традиціоналістом теж вимагає великого таланту й мистецької сили. Його пейзаж, зокрема в пізнішій творчості, високопоетизований, барвистий і насичений ліричною ностальгією, відображував повноту душі його героя і його органічне тяжіння до своєї вужчої й ширшої батьківщини, яка, врешті, давала його героєві силу тривати й перетривати проби часу.

Самчукові описи реалістично, а часто й бароково, детальні, але не дрібничкуваті й не ведуть автора в "натуралізм". Виходячи з характерних його творчості позицій важливості думки, широкої концепції й синтетичного узагальнювання історичного матеріалу, його образам, ситуаціям і картинам, включно з трагічними, питомий оптимістичний монументалізм, що, свідомо або несвідомо, в інтенціях автора перекликається з традиціями найдавнішої української літератури й українського візантинізму та з довженківською манерою. Цей Самчуків нахил до монументальности й барокової різьби та "ідеальної" людини не робить його

героя бездушною відбиткою ідеї чи схематичним символом. Завдяки авторовому тонкому психологізмові та при допомозі діалогу й монологу, він уміє вглибитися у світовідчуття й мислення своїх типів і переконливо вкласти їх в історичний і людський контекст та оформити їх у живих людей, з якими, без великих зусиль, читач міг ідентифікувати свій власний світ і досвід. В цьому й секрет широкого зацікавлення його творчістю.

Самчукова концепція "великої літератури" не в пошуках стилістичних новизн і мод, а в селективності тих традиційних мистецьких засобів, які найпрямішою дорогою доходили б до естетичних шарів читачевої душі й сіяли б у ній зерно актуальних ідей і проблем. Він конфронтував свого читача з традиційною, але призабutoю людиною Сковороди, Коцюбинського, Тичини й Довженка, яка, зростаючи в повній гармонійності з доброю й одуховленою природою, оновлювалася у цілісну людину — ширю й сміливу.

Самчуків стиль і герой — традиційні і його власні, бо випливають з національних джерел і його власної самодисципліни, диктованої громадським інстинктом. Його романи, мемуари, критичні літературні есеї й публіцистика — це літопис, соціологічна студія й психограма української душі цього сторіччя. Це творчість профетично функціональна, надихана мистецькою сумлінністю й доброю музою, що не бажала чарувати, а інформувати й зрушити приспане сумління, почуття самоповаги й громадського обов'язку. Тому його взірець не "загублена", "сіра" людина, а оновлена, якій чужа зрезигнованість, втома й зневіра.

Відійшла з нашого культурного життя людина, що завжди стояла на твердому ґрунті. Записувала свою трудну епоху з усіма її відтінками, апробувала й судила, але не під тягарем свого вузького довкілля й часу, а крізь широку історичну призму, з філософською аналітичністю, вирозумінням і спокоєм. Відійшов інтелігент і громадянин, залишившись однак у своїх великих героях, що завжди були відображенням душі й характеру свого творця.

МИСТЕЦТВО

ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ ТА ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЮХИМА МИХАЙЛОВА

Богдан Певний

У Радянському Союзі, зокрема в Україні, часто розігрують улюблені урядовими чинниками трагікомедії. Вони для "власць імуших" неначе очищуюче причастя без попередньої сповіді — можливість отримати відпущення гріхів без принижуючого каяття. Розігруються вони по-різному — шляхом прилюдного виступу, публікації у пресі, через суд, а найчастіше нишком, без особливої розголосу. Дійовими особами цих трагікомедій є обов'язково чесні люди, безпідставно обвинувачені у нескоеких злочинах, зазнавши репресій — добре ім'я яких було несправедливо спля-

Юхим Михайлів

моване, а права потоптані. Трагікомедії, як правило, пишуться у двох варіантах-сценаріях — амністії або реабілітації. Хоч ці два терміни мають інші юридичні визначення, проте у радянській дійсності вони різняться тільки тим, що у першому варіанті дійовими особами є ще живі, а в другому вже замучені.

Звичайно, повернення прав людини і скасування судових вироків за другим сценарієм не мали б ніякого практичного значення, якщо б його героями не були працівники культури — письменники, мистці, музики й просто думаючі люди, природі яких притаманна прикмета лякати владу й після своєї фізичної смерті. Тому влада до реабілітації замучених ставиться з особливою увагою — переполоскує спадщину жертви так довго, аж доки вона стане безбарвною, безформною, безідейною, не схожою на себе саму.

Типовим прикладом надужиття процесу реабілітації може послужити доля мистця Юхима Михайлова, при чому його не судили за невчинені злочини, а просто примусили виїхати на "добровільне заслання", де він загинув, не проживши й одного року.

Саме воно було так.

4-го травня 1934 р., коли хронічно хворого на шлунок і майже доведеного постійним цькуванням до нервового розстрою Михайлова не було дома (тобто в одній перехідній кімнаті, у яку була втиснена родина Михайлових — мистець Юхим, його дружина Ганна та їх дочка Тетяна — у націоналізованому їх власному будинку на Стрітенській вулиці ч. 10 у Києві) прийшов НКВДист, нібито перевірити паспорт. Не заставши Михайлова дома, наказав йому явитися в НКВД. Наступного дня, Михайлів, вернувшись з НКВД, спокійно, пошепки сказав своїй дружині: "Пришивають діло!"

На черговому допиті слідчий, який назвав себе Спінозою, обвинуватив Михайлова в членстві "тайної організації збройного повстання".

Це було настільки абсурдно, — розповідає у своїх, ще не публікованих спогадах Ганна Михайлова, — що Юхим Спиридонович онімів. Слідчий дає йому підписатися, що він зізнається в цій вині, але Юхим Спиридонович відмовляється. Тоді слідчий:

— Вы понимаете, что ваше признание мне нужно, как воздух!

— Я не виновен!

— Ну, хорошо! Давайте паспорт и отправляйтесь в Котлас, 6-го мая чтобы вы оставили Киев!¹

8-го травня 1934 р. Михайлів покинув Київ і через Харків та Москву, з надією, що все це велика помилка, поїхав у далекий Котлас, Архангельської області у Північному краю. Хоч Михайлів у Котласі був "на волі" і дістав працю "по професії" — декоратора у робітничому клубі, — цькування не припинялося. "Ворог народу" захворів малярією, а згодом на пістряка стравоходу. В тяжких умовах, без відповідної лікарської опіки, Михайлів помер 15 липня 1935 р., на 50-му році життя.

З цієї розповіді зрозуміло чому бажачі реабілітувати Михайлова не могли просто скасувати обвинувачення, як і не могли закрити його "кримінальну" справу. Їх не існувало. Тому Михайлова, ще таки під час заслання, почали крадькома "встановляти в правах" у Києві, а процесу реабілітації не закінчили й до сьогодні. Про це так згадує Ганна Михайлова: "І ось, як Юхим Спиридонович був уже в Котласі, мені сказали, що його картина *Геть межі* була виставлена напроти трибуни "вождів", що приймали параду. Пішла

подивитися і чую коло мене хтось говорить: — Дивись, Миколо, художника "виставили" до Котласа, а картину його виставили перед трибуною! Славно!"²

Помимо усяких сподівань, від реабілітації можна очікувати тільки одного — вона не воскрешає замучених! Першим етапом реабілітації є за усяку ціну дошукуватися вини реабілітованого, не простити йому найменшої провини.

У Києві, після смерті Сталіна, пригадали Михайлова. 1985 р. Яків Затенацький у книжці *Український радянський живопис*, обговорюючи діяльність Асоціації художників Червоної України (АХЧУ), обережно згадав Михайлова, огортаючи його творчість мрякою сумнівів: "В АХЧУ поряд з художниками-реалістами, які становили більшість членів асоціації, на виставках брали участь і художники інших творчих напрямків, як наприклад Ю. Михайлов, в окремих творах якого відчувались *націоналістичні і стилізаторські тенденції*".³

Визначення творчості і ролі Михайлова Затенацьким, як пізніше побачимо, живцем запозичене з писань про нього у 1920-их і на початку 1930-их роках. Воно стало стереотипом. Тому не дивно, що подібне знаходимо в *Нарисах з історії українського мистецтва* 1966 р.: "Поряд з реалістами у керівництві АХЧУ були художники-модерністи з націоналістичними і стилізаторськими тенденціями, такі, як Ю. Михайлов, Т. Фраєрман та ін."⁴

У своїй книжці Затенацький, вичислюючи Михайлова серед інших у "Покажчику імен художників", вигідно "забуває" зазначити час його народження і смерті, а в *Нарисах з історії українського мистецтва* подано, що Михайлів народився 1885 р., а помер невідомо коли, десь у 1930 роках. Видно, соромно сьогодні признатися, що за намальовану не до смаку влади картину, за її стиль, покарали мистця смертю, відібрали у людини життя. Над усією "революційною догматикою" тяжить безглуздя, непрохідна темрява культурної обмеженості. Дарма, що тепер вину складають на "шкідливий вплив культу особи", "самовільне й некомпетентне адміністративне втручання в творчий процес", "надужиття соціалістичною справедливістю" тощо. Реабілітацію можна порівняти до політики "розвінчання" Сталіна — вона ніколи не набрала повного розгону. Саме реабілітування не є чимось сталим, тривким. Зі зміною політичної атмосфери реабілітований може знову потрапити в список небажаних. Наприклад у п'ятому томі *Історії українського мистецтва*, який появилвся у Києві 1967 р., Іван Врона похвально висловився про творчість Михайлова:

Живою драматичною сучасністю навіяні твори *Аграрне питання* Г. Світлицького та *Ой, чого ти почорніло, зеленєє поле?* Ю. Михайліва (обидва

1918 р.).. Полотно Михайліва *Ой, чого ти почорніло, зеленє поле* навіяне тяжкими враженнями німецької окупації. Інші його картини перших революційних років являють собою бентежні роздуми мистця над тогочасними подіями, намагання відбити в алегорично-символістичних образах складні переживання, що їх революція збудила в душі художника, ще сповнений дрібнобуржуазних уявлень і вагань. Такими, зокрема, є його триптих *Україна* (1916). У 1921 році з'явився краший твір Михайліва *Червоний кінь*. На цій картині зображено вогненно-червоного коня, що переможно перелітає через безодню. Художник прагнув у цьому символічному образі втілити сміливий зліт революції, невпинний її біг і звитяжний рух. Кольори картини сяють багрянцем і пурпуром, зображаючи полум'я революційної перемоги.⁵

Але вже 1970 р., під кінець відлиги, у другій книзі четвертого тому *Історії українського мистецтва*, що через зміни у політиці появилася вже після п'ятого, Василь Афанасьєв та Василь Касіян засуджують Михайлова та його творчість:

Форми модерну сполучені і зі стилізаційним намаганням, і з символізмом. Символістичні декадентські тенденції особливо поширились в російському і українському мистецтві після поразки першої російської революції 1905-1907 років, коли настрої безнадії і безвиходності охопив значну частину інтелігенції, навіть тієї, що раніш була зв'язана з революційним рухом широких народних мас. Втеча в минуле, індивідуалістичні візії і марення, естетизм, еротика, містика — все це мало місце не тільки в літературі (повісті В. Винниченка, поезія "молодомузівців"), але й в живопису та графіці і виявилось в символістичних картинах Ю. Михайліва, в декоративному і театральному живопису київської художниці О. Екстер, в змісті й стилі полотен П. Холодного.⁶

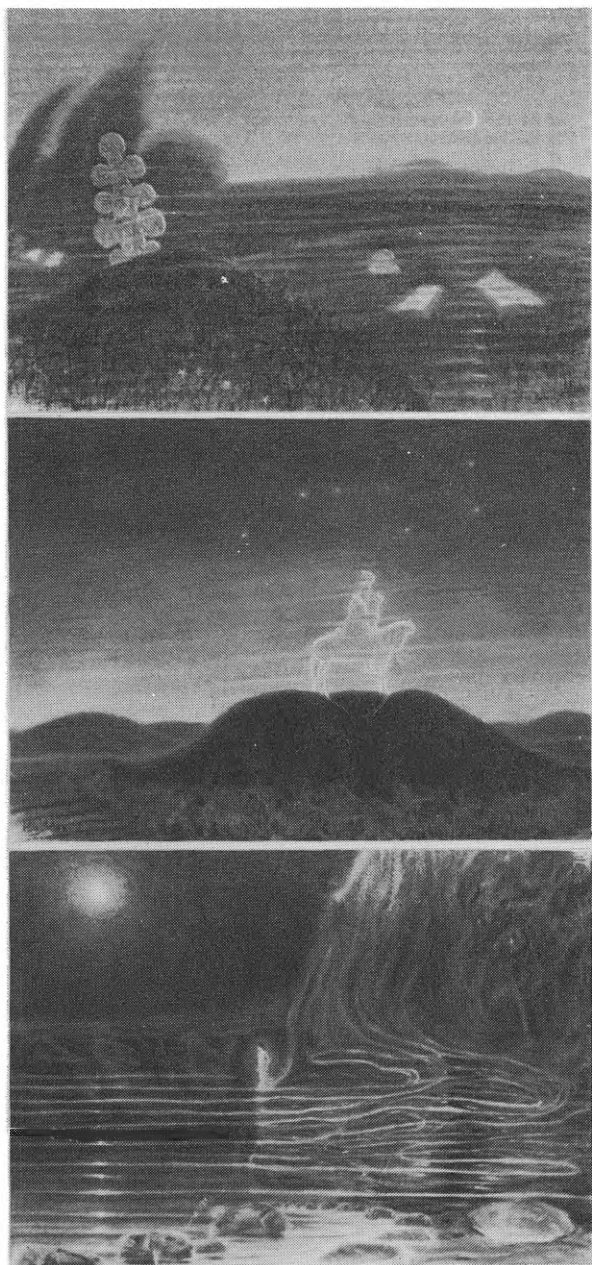
З вищезгаданого виходить, що якщо б Михайлів жив у 1970-их рр., то його знову заслали б у далекий Котлас Архангельської області, цим разом з новою хвилею засудженої молоді української інтелігенції, пов'язаної з відродженням 1960-их рр. Знищивши Михайлова, ліквідатори старалися затерти усякі сліди його творчості, і коли довелося в п'ятому томі *Історії українського мистецтва* містити репродукцію його твору, то видавці передрукували її з філяделфійського журналу *Нотатки з мистецтва*.⁷ Очевидно в Україні не знайшлося навіть одного твору Михайлова!

Хто ж такий був Михайлів і якою була його творчість?

Коли спитати тих, хто знав Михайлова, щб найсильніше

Юхим Михайлів, *Україна: Старий цвинтар, Зруйнований спокій та Блукаючий дух* (триптих, пастеля, 1916)

Зі збірки Тетяни і Юрія Чапленків (Едісон, Нью-Джерсі)

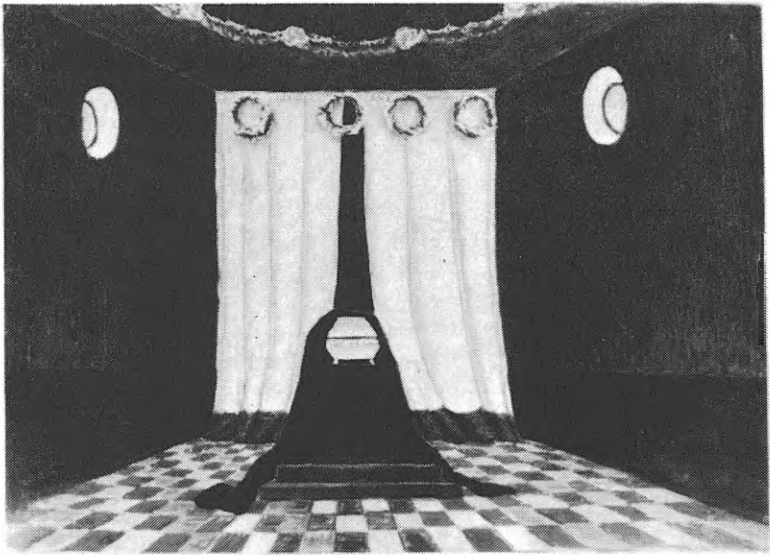
закарбувалося у їхній пам'яті зі знайомства з Михайловим, то відповідь буде однакова:

— Юхим дуже любив музику, розумів її, добре грав на гітарі, залюбки співав, — але після короткої застанови, співрозмовник обов'язково додасть: — все таки він понад усе любив море!

З морем було зв'язане дитинство Михайлова. Його батько, Спиридон Федорович Михайлів, був майстром на корабельній верфі, спочатку в Миколаєві, а згодом у Херсоні та самостійно будував вітрильники в Олешках. Юхимова матір, Тетяна Федорівна, займалася садівництвом і її садок в Олешках постачав фрукти до кращих крамниць Києва і Москви. За легендою, Олешки були розташовані на місці, де в старовину, ще за княжих часів, було поселення Олешні. Тут же живою була пам'ять про Олешківську січ, що існувала в 1711-1734 рр. над гирлом Дніпра, і про її славного кошового отамана Костя Гордієнка. В Олешках на Таврії (тепер Цюрупинськ Херсонської області) 16 жовтня 1885 р. народився Юхим Михайлів.

Юхим отримав початкову освіту (1892-1896) в місцевій олешківській школі, де був стипендіатом Земства, потім вчився в недалекій Херсонській реальній школі, яку закінчив 1901 р.

Вже наступного, 1902 р., Михайлів, 17-літнім юнаком, виїхав до Москви, де склав іспит до "Императорского Строгановского центрального художественно-промышленного училища". В "Строгановці", як популярно називали цю школу, Михайлів студіював кераміку та ткацтво і 1906 р. отримав звання "художника-кераміста". Однак це досягнення не задовольняло майбутнього мистця. Вже змалечку він проявляв зацікавлення малярством. Одною з найстарших збережених праць Михайлова є *Кошик з грибами* (1904), малюнок, зроблений пастеллю, пізніше його улюбленою технікою. (Повний список праць Михайлова, виготовлений дочкою Тетяною і зятем Юрієм Чапленком, становить 307 назв.) Склавши успішно конкурсний іспит до малярського відділу "Училища живописи, ваяння і зодчества" в Москві, Михайлів студіював там малярство в майстернях відомих російських мистців — Валентина Серова та Сергія Коровіна. Вчителі зразу звернули увагу на талант Михайлова. Особливо Коровін, який навіть запрошував його до себе жити і працювати. Тому є зрозумілим яке гнітюче враження зробила на Михайлова смерть Коровіна 1908 р., подібно, як рік раніше, 1907 р., смерть Юхимової матері. 1911 р. приніс нову трагедію в життя Михайлова — помер його другий учитель, Серов. У майстерні Серова, 1910 р. Михайлів кінчив "Училище" і отримав звання "класного художника 1-го ступеня". Його дипломною працею була картина *До богині Лади* (дівчина несе вінок з квітів для богині Лади).

Юхим Михайлів, *На грані вічного* (пастеля, 1926)

Зі збірки Тетяни і Юрія Чаплєнків (Едісон, Нью-Джерсі)

Хоч Михайлів був близький до своїх учителів і вони стали його друзями, то все таки він ніколи не піддався їхнім впливам, і реалістичний канон, що панував в "Училищі", був чужим його творчості. Виставки "Мира искусства", на яких Михайлів познайомився з духовно близькою йому творчістю Миколи Реріха та Віктора Борисова-Мусатова, дали йому значно більше.

Про тяготіння Михайлова до містики і символізму багатомовно розкажує такий малий епізод з років його студій.

В одному невеличкому етюді *Сумна подія* (1905) Михайлів зобразив глухий куток садка, де на галузці одного з дерев висить обірваний мотузок, а на землі під деревом лежать лист і капелюх. Очевидний натяк на вчинене самогубство. Коли цей етюд побачив Коровін, то похвалив Михайлова, але придивившись, додав:

— Такий прекрасний рисунок, такий чудовий пейзаж, і раптом ви його попустили такою белетристикою!

Михайлів часто відвідував Третьяковську галерію і називав її своєю правдивою школою. Вже пізніше, 1916 р., Михайлів побачив у Москві виставку литовського мистця Мікалюса Чюрліоніса, яка зробила на нього велике враження. Дехто з критиків, завдяки сюжетній та стилевій близькості творчості Чюрліоніса і Михайлова, додає вплив, а навіть наслідування Чюрліоніса Михайловим. Своє

захоплення Чюрліонісом найкраще пояснював сам Михайлів:

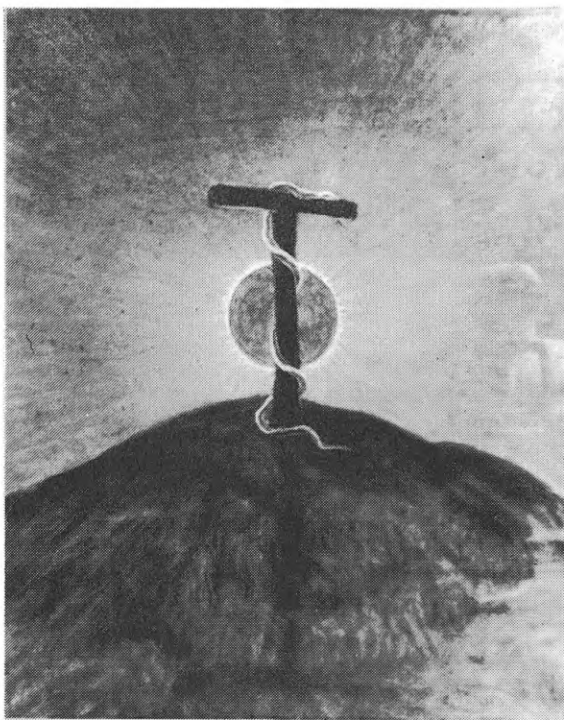
— Я побачив, що я не сам, що є ще мистець такого ж напрямку, як і я, з аналогічною тематикою.⁸

Правда, що того самого року, 1916-го, Михайлів намалював свій відомий триптих *Україна: Старий цвинтар, Зруйнований спокій і Блукаючий дух*, але також правда, що два шкіци до *Блукаючого духа* він зробив ще 1907 р.

Крім музики, яку він пробував передати у малярстві, Михайлів любив поезію і сам писав вірші, що були друковані у 1910-1917 рр. в різних українських журналах. До його літературної спадщини треба зарахувати також переклад з французької мови *Місячного серпа* (1918 р.) індійського письменника Рабіндраната Тагора та редакцію і авторство вступного слова до *Співомовок* Руданського 1917 р.

У Москві Михайлів був активним у житті Українського земляцтва, яке там було взірцево організоване. Він читав тогочасні українські журнали — *Літературно-науковий вісник*, *Раду*, і *Украинскую жизнь* (що її в Москві редагував Симон Петлюра) та обов'язково відвідував театр коли приїздили на гастролі Садовський та Саксаганський. Начебто бажаючи підтвердити свою приналежність до української громади, Михайлів намалював картину *Вікно з книгами* (1910), де на вітрині виставлені журнали *Літературно-науковий вісник* і *Рада*.

Зі закінченням студій, закінчилося право Михайлова відкладати військову повинність; під час відвідин ним Олешок його покликали до війська. Нехіть до усякого мілітаризму, повсякденна муштра і противні йому, переконаному вегетаріянцеві, м'ясні страви, підірвали його здоров'я. Щастям у нещасті було те, що Михайлова призначили відбувати військову службу в Катеринославі. Там він познайомився з директором музею ім. Поля Дмитром Яворницьким та поетом Трохимом Романченком, які всілякими дорученнями для музею, в порозумінні з полковником Рябошапкою, старалися розбити монотонність військового буття Михайлова — він малював тла для музейних природничих панорам і збирав у навколишніх селах народний орнамент, змальовуючи візерунки з коминів, стін та вікон, унаслідок чого постали два альбоми народного орнаменту. Зближення з народним мистецтвом зародило в Михайлові ряд починів — деякі з них йому вдалося здійснити. Так, пізніше, 1914 р. він почав працювати над монографією *Лисанка*, з якої збереглися лише фрагменти, а більша її частина, як і матеріали до неї, загинули під час війни; 1919 р. в київському журналі *Мистецтво* з'явилася частинами його праця "Ткачування на Україні"; 1921 р. у Відні вийшла його монографія *Гончарна кераміка на Україні*. В музеї ім. Поля Михайлів познайо-

Юхим Михайлів, *Мій сон* (пастеля, 1921)

Зі збірки Тетяни і Юрія Чапленків (Едісон, Нью-Джерсі)

мився з Оленою Пчілкою, яка брала у нього малюнки для свого журналу *Рідний край*, у тому числі й відомий рисунок пером *Новорічна рада на Запоріжжі* (1911). У Катеринославі Михайлів брав участь у місцевій мистецькій виставці та розмалював полкову церкву.

Нарешті, в серпні 1913 р. Михайлова звільнили з військової служби і він поселився в Москві. В пошуках праці, Михайлів взявся ілюструвати й оформлювати книжки, в основному дитячі. Того ж року на замовлення матері Бориса Грінченка він виконав обкладинку, орнаменти і кінцівки до збірки її сина *Сонце сходить*. Крім того зробив кінцівки і віньєтки до *Слова о полку Ігоревім* та ілюстрації до *Казок віршами* Грінченка. Після наполегливих шукань Михайлів знайшов постійну працю в редакції газети *Новь*.

У лютому 1914 р. Михайлів одружився з Ганнєю Олексіївною Нікітіною, росіянкою з походження, з якою був заручений ще в

жовтні 1908 р. Треба тут підкреслити, що дружина Михайлова не тільки досконало вивчила українську мову і зробила її своєю рідною, але перекладала з української мови на російську твори українських письменників. Михайлів любив жартувати:

— У нас є троє: Марко Вовчок, Марія Загірня (дружина Грінченка) і ти.

Але найбільшою заслугою Ганни Михайлової є те, що вона зуміла зберегти велику кількість творів Михайлова і, переховавши їх у тяжкі воєнні роки, з понадлюдським зусиллям вивезти їх з Києва через Львів, Криницю, Німеччину до Америки. Вона також автор згаданих тут, ще не публікованих спогадів *Наш шлях*, що складаються з двох частин: *Життя з Юхимом Михайловичем і Мандрівка творів Юхима Михайлова*, та окремого списка праць Михайлова *Для Тетяночки про татові твори* (1947), складеним для дочки з відповідними поясненнями, побудованими на словах самого мистця.

Не довго довелося Михайловичем втішатися ідилією подружнього життя: тільки встигли вони повернутися до Москви з подорожі до рідних Олешок і Катеринослава, як несподівано для них почалася війна з Німеччиною. Михайлова зразу ж мобілізували, піднесли до ранги "прапорщика", відіслали до Полоцька і призначили до Сибірського стрілецького полку, в якому служило чимало українців з Зеленого Клину. Незабаром Михайлів полк пішов на пруський фронт, де повітряна хвиля від розриву гарматного стрільна контузила Михайлову праву ногу. Лікували Михайлова в Москві та знову послали на фронт.

З етюдів та шкідів Михайлова з фронтних днів вирізняється його пастеля *Ой, чого ти почорніло зеленє поле?* (1915), — темне спустошене поле, вечірнє небо з загравою пожежі, на першому плані тіло козака, над яким кружляють гайворони.

Взимку на фронті доводилося Михайлову бути по пояс у воді; шинеля, наскрізь мокра, замерзла, і її треба було ламати, щоб сісти. Він тяжко захворів і на початку січня 1916 р. переніс операцію шлунку в одному з московських шпиталів, а 26 січня дружина Михайлова народила сина Юрасика. Весною 1916 р. Михайлів знову на фронті.

На початку революції Михайлова делегували на Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, який відбувся в Києві у травні 1917 р.

"Малоросія знову стає Україною. Відкривається величезне поле всебічної культурної роботи", — пише пізніше, 1928 р., в статті про Михайлова в журналі *Життя і революція* Євген Кузьмін. — "І де тільки його не бачимо? Кому тільки він не потрібний? Де тільки він не працює?"⁹

І справді, Михайлів працював у Головному управлінні мистецтв і народної культури, у Товаристві діячів українського мистецтва, у Художньо-промисловій школі, в Українському науковому товаристві, як член його етнографічної і археологічної секцій та термінологічної комісії природничої секції, у раді Товариства шкільної освіти, у Народному українському університеті, у Товаристві допомоги жертвам інтервенції, у Всеукраїнському комітеті образотворчого мистецтва, на запрошення Василя Кричевського викладав у Миргородському художньому керамічному інституті. 1919 р. він очолював Художньо-промисловий відділ Наркомосвіти і був головою Всеукраїнської комісії по охороні пам'яток мистецтва й старовини (ВУКОМИСТ).

Осівши у Києві, Михайлів негайно, ще в грудні 1917 р. спровадив з Москви дружину з сином, а в 1919 р. купив будинок на Стрітенській вулиці. Однак, 1919 р. взагалі не був щасливим для Михайлова — на Різдво він був хворий на висипний тиф, а восени на черевний. Під час окупації Києва білогвардійцями, Михайлів відмовився від усякої з ними співпраці. Тільки 1920 р. життя почало творити дещо сприятливіші умови: дім Михайлових став місцем, де сходилися вершки української інтелігенції Києва. Навіть постала думка організувати "Гурток 9", зложений з чільних діячів культури, які доповнювали себе у творчій праці. Членами гуртка були Юрій Нарбут, Михайлів, Михайло Семенко, Олександр Чапківський, Лесь Курбас, Пилип Козицький, а кандидатами Вадим Мозалевський, Микола Зеров, Яків Степовий та Микола Бурачек.

Михайлова вважали поетом і музикою, який знайшов себе у фарбах, а його картини називали музичними поемами. Зв'язок Михайлова з музикою проявлявся не тільки у малярстві, в якому він оминав підкреслення фактури, тілесности і матеріальности, а малював, неначе хотів наслідувати звук, що не має ваги, але також в організованому музичному житті. 1921 р. киян потрясла вістка про вбивство композитора Миколи Леонтовича. Музики вирішили заснувати Музичне товариство ім. М. Леонтовича, яке плекало б творчі ідеї композитора. Хоч на основуючих зборах було чимало музик-виконавців та композиторів, головою товариства вибрали Михайлова. На цій посаді Михайлів був три з половиною роки.

Михайлів також займався публіцистикою і у цій ділянці мав поважні досягнення. Він постійно співпрацював з журналом *Життя і революція*, в якому опублікував ряд цікавих праць — "Георгій Нарбут" (1926, ч. 10, стор. 79-92), "Шляхи української кераміки" (1926, ч. 11, стор. 89-95 і ч. 12, стор. 88-92), "Майстер фарби й кольориту" з нагоди десятих роковин смерті Олександра Мурашка (1928, ч. 11, стор. 145-152) та "Леонід Позен" (1929, ч. 7-8, стор.

157-169). В журналі *Бібліологічні вісті* Михайлів помістив дві статті "Фрагменти спогадів про Г. І. Нарбута" (1926, ч. 3, стор. 46-51) та "Гравюра й рисунок" (1928, ч. 12, стор. 109). Михайлів автор двох монографій виданих харківським видавництвом "Рух" — *Михайло Жук* (1930) та *Григорій Дядченко* (1931). Незакінченим лишився його переклад з російської мови на українську монографії *Мистецтво доби зрілого капіталізму*, замовлене Держвидавком у Харкові.

1924 р. родину Михайлових навістила несподівана трагедія, яка залишила глибокий слід в житті та творчості Михайлова — 1-го липня помер від дифтириту син Юрасик. Під враженням смерти сина Михайлів довго не повертається до творчої праці, а вернувшись, часто торкається теми смерти. Постають картини *Юрасик* (син у труні), *Гільйотина* (гільйотина просякла кров'ю, біля неї байдужий вартовий), *Путь єго же не перейдеши* (люди з різних верств суспільства йдуть одим шляхом до сонця, що виглядає як череп), *Сум Ярославни* (самотня фігура на валу біля річки, власність Павла Тичини), *На грані вічного* (труна стоїть перед завісою невідомого, вічного) та інші.

Останньою картиною Михайлова був натюрморт, намальований 1934 р. на засланні в Котласі з садовою з України.

На якому ж ґрунті виник конфлікт між мистцем і режимом?

Михайлів — свідомий українець, чутливий на соціальну несправедливість, формально не належав до ніякої політичної партії, волів займатися культурною і мистецькою діяльністю, але і тут, здавалося б на нейтральному полі, потрапляв у конфлікти. Діялося це навіть на тлі музичної організації. Товариство ім. М. Леонтовича, критиковане за поширення західних музичних ідей, змушене 1924 р. проголосити декларацію "Жовтень у музику" і підпорядкуватися партійній установі — Головополітосвіті. Того ж року воно було перетворене на Всеукраїнське товариство революційних музик.

Ще більше клопотів мав Михайлів на становищі голови ВУКОМИСТ-у. Декретом від 7 травня 1919 р. Раднарком України наказав знищити пам'ятники, які "не мають інтересу ані історичного, ані з художнього боку", і доручив ВУКОМИСТ-ові провести ці заходи в життя. Вийшло так, що комітет по охороні пам'ятників був приневолений наглядати за їхнім знищенням. Взагалі була мова про монументи, споруджені у честь царів та їхніх прислужників, але у виконанні Декрету були коженденні надужиття. Характерною є розповідь Ганни Михайлової про один з таких випадків:

Одного разу, в Лаврі, він (Михайлів) побачив, як дві дівчини стригли ножицями перли зі старовинної ризи. Юхим Спиридонович обурився, наказав припинити це варварство. Звичайно, його обурення негайно було переказане Наркомові, а той:

— Скажите Михайлову, если ему жалко разлучаться с этой мишурой, мы можем и его запаковать в ящик вместе с нею, а уж там разберемся!

Юхим Спиридонович прийшов зовсім розбитий фізично і морально, наслідком чого стався випадок шлункової виразки і пішла горлом кров. Доктор рекомендував "повний спокій". А наступні дні були ще гірші, бо в офіціозі з'явилася стаття Миколи Любченка: "Михайлов, царя храни!" Це тому, що на засіданні комітету охорони внесли постанову не руйнувати пам'ятників на бульварах і в садках — бо це ж історія — нехай і несприятлива, але її не викреслити.¹⁰

Все таки найтяжчим було щоразу частіше вмішування влади в мистецьку творчість. Була заведена так звана "контракція", тобто авансування мистців за майбутні твори. Так мистці були приневолені творити за встановленими вимогами. Михайлів створив декілька картин, у яких намагався віддати "кесареві кесарево". Це, поперше, картини *Червоний кінь* (1921), *Гудок* (1921), *Старе й нове* (1930), *Геть межі* (1933) та інші, хоч не всі припали до вподоби офіційній критиці. Ось, наприклад, відгук критика К. Радінова на картину *Старе й нове*, виставлену на Третій Всеукраїнській художній виставці 1930 р.:

Михайлов береться за антитезу *Старе й нове*. Старе — це кам'яна скитська баба в степу на могилі, нове — це дирижабль, що простус понад степом. Антитеза — нікчемна, нічого не виявляє, ніякого соціального змісту не має. Який символ втілює художник в свою кам'яну бабу? Може це — непорушність і спокій вічності, що дивиться на все, що виникає і зникає, байдужим поглядом — *sub specie aeternitatis*? Ніякої перемоги не почуввається в дирижаблі, а соняшне проміння однаково золотить рожевими плямами і блакить неба, і повітряний корабель, і кам'яну бабу і безкрайній пустельний степ, "розпланований" на якісь шахматні ділянки.¹¹

У радянській дійсності бути символістом, значить грати у дуже небезпечну гру — символи можна розуміти по-різному. Добрим прикладом може служити картина Михайлова *Мій сон* (1921). Григорій Майфет в аналітичному есе "Творчість Ю. С. Михайлова" в харківському журналі *Червоний шлях* 1927 р. так пояснює цю картину: "Під час затемнення сонця зелений змії — символ зла — піднявся на власний атрибут боротьби *шибеницю*, що силуетом розіп'ялась на тлі брунатного неба і впирається п'ятою на земну

сферу. Змій-зло святкує ефемерну тимчасову перемогу над світом. Сонця немає; замість нього — сіра темна пляма з тонкою смужкою корони".¹²

Але Кузьмін у згаданій вже статті про Михайлова, бачить на картині *Мій сон* не шибеницю, а хрест, що надає змістові картини зовсім іншого, релігійно-християнського значення — це вже недопустиме в країні, яка поставила своїм завданням плекати "воюючий атеїзм". Кузьмін пише:

Але досить придивитися пильніше, щоб переконатися, що те, що Гр. Майфет, а також художник, коли він прокинувся від свого сну, прийняли за шибеницю, справді є найстародавніший із стародавніх, відомий ще в стародавнім Єгипті, що потім потрапив до біблійного оповідання, символ змія на хресті, на хресті, а не шибениці, хресті у вигляді тау. Двома словами символ цей можна приблизно визначити, як ідею мудрости, вічно розіп'ятої на хресті життя, хоч, як я вже про це казав, самим цим поясненням далеко не вичерпується його різноманітний і глибокий зміст. Те саме можна сказати й про *Гільйотину* (1924) — один з найсильніших і, додам, наймоторошніших творів Михайлова. У Москві, на виставці картину сприняли як символ суто-політичний, про що свідчить і сама назва картини в каталозі — *В стране капитализма*.¹³

В Москві по-своєму зрозуміли ще й іншу картину Михайлова *За завісою життя* (1923). Їй не то що змінено назву, але знято з виставки. Українцям у діяспорі відома вона з репродукцій в журналах *Пугу* (Авгсбург, 1947)¹⁴ та *Нотатки з мистецтва* (Філяделфія, 1966).¹⁵ Зміст картини приблизно такий: Невідома рука відхилила багато і строкато вишиту театральну заслону (завісу життя). За нею відбувається трагедія — на землі лежить людська маріонетка П'єро, придушена масивною лапою якогось страхіття (доля). П'єро гине. Побіч нього лежить червона троянда, що впала з його руки. На задньому пляні горить Храм Ідеалів.

В Москві вважали, що під цією потворою мистець розумів тодішній режим. Михайлів заперечував таке припущення, хоч як мистець-символіст він реагував на події і оточення відповідними символами. Найближчим до протесту твором, проти стану, в якому опинилося мистецтво під радянською владою, є аквареля Михайлова *Закуте мистецтво* (1925). На ній зображене дерево обкручене ланцюгом з червоним замком. Дружина Михайлова перемалювала замок на коричневий, побоюючися репресій (тепер картина — власність митрополита Мстислава Скрипника, Бавнд-Брук, Нью-Джерсі).

Від часу постановня АХЧУ 1926 р. до її ліквідації 1932 р. з усіма іншими українськими мистецькими організаціями, Михайлів був у

її керівництві та присвячував чимало уваги і праці організуванню численних виставок та інших мистецьких імпрез. (Дехто твердить, що Михайлів був головою АХЧУ, але авторів цієї статті не вдалося цього встановити). У зв'язку з діяльністю в АХЧУ Михайлів листувався з Миколою Скрипником. Ганна Михайлова згадує, що їй розказували, що цю переписку знайшли після смерті Скрипника 1933 р., під час перенесення столиці з Харкова до Києва. Як член АХЧУ, Михайлів брав участь з членами асоціації у збірних виставках, хоч його праці стилево різнилися від інших. Про участь Михайлова з групою АХЧУ у Всеукраїнській художній виставці, присвяченій 10-им роковинам Жовтневої революції, в Москві 1928 р., мистецький критик і представник мистецького середовища, яке гуртувалося довкола Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ), Іван Врона писав: "Поруч з передвижницьким натуралізмом у таборі АХЧУ спостерігаємо вантаж у вигляді архи-міщанських, дрібно-буржуазних символістичних й алегорично-стилізаторських течій, представниками яких є Ю. Михайлов (*Прометей*, *Музика зір*), Мінюра з його провінційною міщанською *Україною*, вбогою символікою (*Золотий телець*), М. Жук (манерний портрет академіка Єфремова та інші)".¹⁶

На початку 1930-их років Михайлів працював над монографією *Ремісничі братства на Україні* на замовлення Держвидаву в Харкові. Але висланий рукопис йому повернули, з умовою, що він поправить вислови "наша Україна", "на нашій Україні" тощо, на просто "Україна". Михайлів відмовився закреслювати слово "наша" і розвідка залишилася не друкованою.

Педагогічна праця Михайлова в 1928 р. була обмежена до лекцій у Художньо-індустріальній школі у Києві (ХІШ), але під тиском надавання керівних становищ партійцям, Михайлів був змушений покинути Київ і влаштуватися у Полтавському технікумі. (У Києві вчилися в Михайлова і закінчили ХІШ відомі на чужині мистці Людмила Морозова, Михайло Дмитренко та Євген Блакитний). В Полтаві Михайлів не зумів довго втриматися — скоро він був замінений партійцем і приневолений вернуться до Києва, де коло репресій шораз сильніше затискалося довкола нього.

У Києві Михайлів був небажаною людиною — влада, почавши гоніння всього, що було українським, хотіла позбутися активного українського інтелігента.

Коли приглянутися до мистецтва неконформістів, що усякими дорогами дістається на Захід з Радянського Союзу, в тому і з України, то обов'язково зауважимо яку велику роль у ньому

відіграють символи. Можна зовсім сміло сказати, що символізм став головною неофіційною течією. Цей символізм настільки індивідуальний, прихований і недоступний невтаємниченим, що лишає глядачеві лише одну можливість — відчувати. Добру уяву про цей рід мистецтва дають праці мистців, що недавно прибули з України на Захід — Володимира Макаренка, Антона Соломухи, Віталія Сазонова і Володимира Стрельнікова. На "Виставці українського мистецтва з колекції Канади і США для відзначення сторіччя з дня народження Олександра Архипенка", яка відбулася 9 серпня — 30 вересня 1987 р. у галерії Канадсько-української мистецької фундації (КУМФ) в Торонто, в центрі уваги були виставлені картини Опанаса Заливахи і Феодосія Гуменюка. Це відноситься особливо до останнього, який, поруч з Іваном Марчуком, є передовим представником цієї течії в сучасній Україні. Михайлів був предтечею цього нового символізму. Це, так би мовити, проєкція мистецтва Михайлова в майбутнє — але воно мало і свою сучасність, і своє минуле.

Символізм був "офіційною" мистецькою мовою авангарду часу найвищого піднесення Михайлової творчості. Пов'язаний був він з ранньою творчістю Павла Тичини, Павла Савченка, Михайла Семенка, Олекси Слісаренка та інших поетів і письменників, членів угруповань "Музагет" і "Біла студія", серед них мистців Миколи Бурачекє, Михайла Жука і Анатолія Петрицького, в театрі його представниками були Лесь Курбас і Марко Терещенко. Поза межами Радянської України близькими до символізму були мистці Олекса Новаківський, Павло Ковжун, Роберт Лісовський, Лев Гец, Осип Сорохтей, Віктор Цимбал та інші. Тому дивно звучать висновки радянського мистецтвознавця Василя Афанасьєва, зроблені в книжці *Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві*:

Слід також згадати і про творчість майстрів, які тяжіли до символічного рішення образу. *Символізм в цілому як ідейно-стилістичний напрям не мав поширення в українському образотворчому мистецтві*. Однак надмірна суб'єктивність деяких символіко-алегоричних узагальнень, що були розповсюджені в молодому радянському мистецтві, свідчила про певний його вплив. Можемо навіть спостерігати, як подібні впливи своєрідно забарвлювали всю творчість митця. Наприклад, до символічного рішення художнього образу тяжіли Ю. Михайлов, М. Сапожников, Є. Мінюра, хоч тут маємо не стилістичну спільність, а єдність принципів художнього узагальнення. Найбільш яскравою постаттю серед них був Ю. Михайлов, досить відомий у 20-ті роки музикознавець (тоді відповідальний секретар Музичного товариства ім. Леонтовича) і цікавий художник та мистецтвознавець. Для його творчості характерні романтизація української старовини

з деяким містичним забарвленням, роздуми над складними процесами сучасності, над історичними шляхами України. Такі твори Ю. Михайлова, як *Червоний кінь* (1921), *Гудок* (1921), *Прометей*, *Старе й нове* (1930) є цікавими спробами художника у своєрідній символіко-алегоричній формі відгукнутись на значні революційні перетворення, передати їх запалючий романтичний пафос... Але поряд з цим були у нього й твори, які свідчили про нерівне, якесь хворобливе сприймання художником певних сторін життя, розгубленість перед його складністю (*За завісою життя* [1923]).¹⁷

На американському континенті праці Михайлова були уперше виставлені на "Виставці померлих мистців", що її влаштувало Об'єднання мистців-українців в Америці (ОМУА) 1955 р. у Нью-Йорку. Було показано шість його картин: *Чайка* (1923), *За завісою життя* (1923), *Останній натюрморт* (1934) і триптих *Місячна соната* (1927) — *Золоте дитинство*, *Кришталеве дитинство* і *Апотеоза*. Тільки ще один раз можна було бачити праці Михайлова на персональній його виставці 1962 р., влаштованій з нагоди відкриття новонабудованого будинку Української вільної академії наук у США. Тоді було виставлено 18 його праць. З нагоди вперше виставлених праць Михайлова появилася в мюнхенській *Українській літературній газеті* стаття-аналіза пера В. Світлицького (Володимира Міяковського), в якій він виводить малярство Михайлова з-перед символізму Поля Верлена і Стефана Малларме. Він пише:

Мистецтво Юх. Михайлова просякнуте символізмом. Немає сумніву, що символізм цей мав свої мистецькі джерела на Заході і в Росії... Але в 20-их роках нашого сторіччя символізм Михайлова цілковито допасувався до барокового стилю "Нарбутової доби". Саме визнання "всеприсутності абсолютного буття" дозволяє Михайлову символізувати людське життя в його картинах-символах... Тема смерті і непевности життя — характерна барокова тема. На цю тему барокова доба української культури часів Величківського, Сковороди дає багато літературних, графічних і малярських творів... Ще одна характерна риса барокко — декоративність так само наявна в цих символічних картинах... Часто барокова театральність символічних картин Михайлова була лише формою для філософської синтези, що її шукав мистець в своїх творах.¹⁸

Ця стаття далеко не вичерпує матеріалів про Михайлова і його творчість. Метою її є лише вказати на забутого мистця, якого "загасили" на початку його творчого злету, і який міг ще багато внести у скарбницю нашої культури. Прийшов час нам самим, в українській діаспорі "реабілітувати" Михайлова — влаштувати репрезентативну виставку його творчости і видати про нього монографію.

1. Ганна Михайлова, *Наш шлях*, неопубліковані спогади.
2. Там таки.
3. Яків Затенацький, *Український радянський живопис* (Київ: Академія наук УРСР, 1958), стор. 30.
4. *Нариси з історії українського мистецтва* (Київ: "Мистецтво", 1966), стор. 179.
5. *Історія українського мистецтва* (Київ: Академія наук УРСР, 1967), т. 5, стор. 69-70.
6. Там таки, т. 4 книга 2, стор. 12-13.
7. Михайло Дмитренко, "Мистець Михайлів", *Нотатки з мистецтва* (Філяделфія), ч. 5, 1966.
8. Ганна Михайлова, *Для Тетяночки — про татові твори*, машинопис, (Авгсбург), 14-27 жовтня 1947.
9. Євген Кузьмин, "Юхим Михайлів", *Життя й революція* (Київ), ч. 7-8, 1928, стор. 147.
10. Ганна Михайлова, *Наш шлях*, неопубліковані спогади.
11. К. Радіонов, "На III Всеукраїнській художній виставці", *Червоний шлях* (Харків), ч. 9, 1930, стор. 115.
12. Григорій Майфет, "Творчість Ю. С. Михайлова", *Червоний шлях* (Харків), ч. 4, 1927, стор. 219.
13. Євген Кузьмин, там таки, стор. 150.
14. В. Ч-о (Василь Чапленко), "Юхим Михайлів", *Пу-Гу* (Авгсбург), ч. 16, 1947.
15. Михайло Дмитренко, там таки.
16. Іван Врона, "Всеукраїнська художественная виставка: 10 лет Октября", *Советское искусство* (Москва), ч. 2, 1928, стор. 24.
17. Василь Афанасєв, *Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві* (Київ: "Мистецтво", 1967), стор. 115-116.
18. В. Світлицький (Володимир Міяковський), "Юхим Михайлів", *Українська літературна газета* (Мюнхен), грудень 1955.

НА СРІБНОМУ ЕКРАНІ (III)

Як зачарувати Голлівуд

Павло Ярешко

В Америці всі лають Голлівуд. І всі мріють працювати в Голлівуді. Один з американських незалежних режисерів, Джон Уотерс, написав своєрідного підручника про те, що треба і чого не треба робити, щоб пробитися до Голлівуду. На випадок, якщо ви мрієте про щось подібне, ми можемо подати вам кілька гумористичних порад Джона Уотерса.

Я, говорить режисер, завжди хотів продати себе, але біда в тому, що ніхто мене не купував. Якщо вас також укусила муха кіно, ви повинні зразу вирішити, яким шляхом іти: лишатися незалежним, чи пробиватися до Голлівуду. На світі нема правил, які б гарантували вам успіх на будь-якому з цих шляхів. Репутація "спірного" режисера допомагає, якщо ви "незалежний", і шкодить в Голлівуді. В останньому випадку безпечно, і навіть корисно, копіювати минулі бойовики, але Боже вас борони копіювати успішний неголлівудський фільм. В Голлівуді — тисячі "віцепрезидентів" і посади забезпечені їм, поки вони говорять "ні". Лиш "так", навіть не надто певне, спричиняє в них паніку. Отже, не обтяжуйте їх зайвими роздумами.

Добування грошей є найнеобхіднішим ремеслом, якщо ви хочете поставити свій фільм. Я збагнути не можу, чому цей предмет не викладають у кіношколах? Особливо якщо ви — незалежний, ви повинні перетрусити всіх своїх родичів з грішми і ходити на вечірки, в надії познайомитися з багатими людьми. В минулому я почував себе, як мандрівний торговець енциклопедією. Я навіть грав увесь фільм — кожну роль! — для будь-кого, хто міг вкласти гроші. Звичайно потрібні місяці, навіть роки, поки вони розкошеляться. В Голлівуді це трапляється швидше. Вас приймають, присвячують вам п'ятнадцять хвилин, і за кілька днів ви отримуєте відповідь. Якщо вона позитивна, вам дають купу грошей, і ви їдете додому "допрацьовувати" задум. І вони і ви знаєте: це зовсім не означає, що ви побачите свій сценарій на екрані, а якщо таке й трапиться, то кінцевий результат дуже мало нагадуватиме те, з чим ви прийшли. На мою думку, студенти кіношкіл марнують час на вивчення шедеврів. Натомість професори повинні вчити, як організувати компанію з десятком багатих стоматологів, або як підфальшувати страховий поліс, коли ваша головна актриса важить два центнери.

Вага голлівудських керівників також має значення. Один з моїх задумів, наприклад, був про товстунів, що загарбують світ. Ідучи на побачення з одним "віцепрезидентом", я молився: не дай, Боже, щоб він виявився товстуном. Це ж можна згоріти від сорому, говорячи йому: "Добриденень. Дуже приємно познайомитися. Тут, бачте, в мене є комедія про ожирілих владарів світу". Ану, як у нього в ту хвилину на столі миска товченої картоплі? Картоплі, на щастя, не було, але продюсер таки був з величезним черевом. Я швидко передумав і розповів йому зовсім інший задум. Йому сподобалося. Мій агент негайно негайно прошепотів: "Вийди геть, бо ти ще готовий бовкнути правду, і він негайно передумає!"

Отже, нескінченні перегляди "Расемона" в кіношколі мало чим допоможуть у вашій кар'єрі. Прокрутіть краще якусь нісенітницю, що мала успіх по всьому світі і заробила купу грошей. Потім зробіть так. Подзвоніть найбільшому начальникові і скажіть, що ви хотіли б поговорити з ним наодинці про його сина чи дочку, які вживають наркотики. Якщо побачення призначене, одягніть берета і ткніть в зуби товсту сигару. Кожного разу, коли керівник скаже щось на вашу користь, вигукуйте: "Мотор! Стоп! Друкувати дубль!"

З якоїсь незбагненої причини, в Голлівуді легше дістати на фільм п'ять мільйонів, ніж п'ятсот тисяч. На дешеві фільми дивляться з підозрою. Отже, вдавайте з себе велику шишку. Ткніть пальцем у лімузін за вікном і брешіть, що в ньому сидять ваші секретарі й адвокати, готові оформити домовленість. Спокушаючи начальство, порівнюйте свій задум з недавніми бойовиками. Скажімо, ваш фільм про юнаків, які впали в передчасний маразм через якусь сексуальну необережність, і зараз вбивають сотнями немовлят. Порівняйте це марення з "Коконем" і "Назад до майбутнього" — двома недавніми фантастичними фільмами, що мали успіх. Б'юся об заклад, що начальник не пам'ятає жадного, але про фінансовий успіх знає.

Задум прийнятний? Сказано писати сценарій? Напишіть варіант, який ви вважаєте найкращим, а потім ще чотири, один гірше другого. І посилайте на студію найгірший з них. Незалежно від того, написали ви шедевр, чи погань, вас все одно проситимуть "дещо поправити". Отож, заощадьте собі час, поступово покращуючи сценарій, щоб вони виразно бачили, як він покращав від їхньої допомоги.

Нарешті ви готові знімати. Перш за все, викрадіть знамениту кінозірку і примусьте його або її зніматися. Скандал, а, отже, й слава забезпечені. Знімаючи, лишайте тільки один дубль, решту — негайно знищуйте. Інакше одного чудового дня ваш продюсер вломиться у монтажну і ласкаво порадить: "А чи не спробувати нам змонтувати трошки інакше?" Почнете брикатися — а він може

й до продовження догадатися: "А чи не спробувати нам це з кимось іншим?"

Випустивши фільм, найміть кінотеатр і заповніть його своїм народом. Якщо це фільм жахів, кілька вдаваних інфарктів будуть надзвичайно до речі. А ще краще, привезіть справжнього старенького з притулку, щоб дійсно дав дуба в кінотеатрі. Якщо фільм про секс, — найміть з десяток місцевих бабіїв, щоб аж дряпалися на екран під час сеансу. Плітки підуть пречудові. З прокатниками, дико перебільшуйте свої перші прибутки і продавайте фільм удесятеро дорожче, ніж ви сміли мріяти. По офіційній прем'єрі вас викриють і посадять на лаву підсудних. Не бійтеся. Подбайте лиш про те, щоб суд був в Лос-Анжелесі. Преса буде колосальна, а свої злочини ви виправдаєте тимчасовим целулоїдним божевіллям. Голлівуд почне вас поважати. Замовлення попруть повинню, більше, ніж вам встигнути за два життя. Ви купатиметеся у грошах, а там, дивися, і "Оскар" заблищить на горизонті. Прийміть наші поздоровлення: ви — голлівудський режисер.

Нам здається, що поради Джона Уотера, з певними поправками на місцеві умови, можуть згодитися не тільки в Голлівуді. Щастя вам, режисери-початківці, де б ви не жили і де б не літав ваш особистий кіногедзь.

Сьомий сигнал

Водій невеликої таксомоторної компанії в Сан-Франціско набирає сімку у випадку аварії чи іншого скрутного становища і викликає допомогу. Щасливе число, таким чином, символізує щось зовсім протилежне. У фільмі "Сьомий сигнал" воно стає символом всього життя героїв: Марті і Спіда. Обидва — безробітні актори, що заробляють на життя працею в таксі, обидва — в порядному віці, обидва змарнували життя, чекаючи щасливої нагоди зіграти на сцені щось серйозне, обидва все ще вірять у ту нагоду і, навіть уриваючи від своєї нічної зміни, ходять на відкриті прослуховування. Вже такий спосіб відбору акторів є ознакою не надто великого кошторису: краще фінансовані постановки обсаджуються через агентів, яких Спід і Марті, очевидно, не мають. Але готується до постановки не модний мюзикл, а стара, ще в 30-их роках написана, п'єса Кліффорда Одетса про робітничу класу. Оба друзі знають і люблять п'єсу, для обох вона — художнє свідчення про їхнє власне життя, свідчення таке ж актуальне, як і в час написання. Першим іде на прослуховування Марті. З режисером він знайомий з часів своєї молодости, і це трохи полегшує йому тягар виступу перед незнайомими людьми: продюсером і його асистентами. Але

прослуховування таке коротке (юрби ж бо інших кандидатів чекають своєї черги), і таке халтурне — Марті дають прочитати кілька рядків монолога і тут же зупиняють — сумніву не лишається: ролі йому не побачити. Але Марті звиклий до таких речей: не перший бо рік оббиває пороги. Його приятель Спід — ще менш везучий: з публіцистичного монологу він влаштовує таку декламацію, що режисер, з гострого жалю до невдахи, пропонує йому попрацювати і прийти завтра ще раз. У чому ж полягатиме праця? Запалюючися власним видінням, режисер радить Спідові стати перед великим дзеркалом, подивитися на себе уважно, потім уявити себе ідеальної форми яйцем, а потім — жовтком того яйця, повним життя, що ось-ось прорветься назовні, і аж тоді, відчувши красу своєї форми і енергію ества — взятися за писані рядки. Людям, хоч трохи знайомим з театральними курсами, це шаманство не здається надто смішним: чого тільки не роблять актори, щоб перетворитися на іншу істоту. Так і Спід, захоплений потоком режисерської імпровізації, не помічає її кумедного змісту і на прощання зворушено йому дякує. А по тому — набридле нічне місто, тьмяна кімната з більярдним столом, де шофери висиджують між нечастими замовленнями, карти і розмови про організацію профспілки, про неймовірні пригоди з пасажирками (у вигадуванні тих двозначних історій шофери не менш винахідливі, ніж рибалки), про театр (це вже з сумною, втомленою посмішкою), про подорож до Лос-Анжелесу, яку обов'язково і негайно треба здійснити (може там, поблизу Голлівуду, вдасться знайти роботу) і тут-таки ревнивий анекдот: чим відрізняється Лос-Анжелес від йогурту? (Відповідь: в йогурті є культура), і тут-таки зневіра в ту подорож, і знову вперта, хоч і абсолютно нереальна надія на той самий шасливий випадок, який принесе визнання, багатство і дозволить, нарешті, забути остобридле таксі.

Весь згаданий матеріал, за частотою його використання на американському кіно і телеекрані — страшенна банальність. Але, завдяки "Сьомому сигналові", починаєш розуміти чому воно так. Фактурний, кострубатий, навмисно темний і землистий за кольором, навмисне позбавлений красивих композицій, з камерою, що блукає поміж носами й підборіддями, наче загублена, з голосами, що перебивають один одного й часами роблять діалог майже незбагненним — фільм кидає виклик іншим трактуванням знайомої мети, робить їх у порівнянні хвацькою, підмальованою вигадкою. Часом це втомлює, прийом здається надто наполегливим і очевидним — однак внутрішня логіка твору і принципів режисерської позиції підкорює, навіть якщо й не завжди захоплює. З екрану смердить тютюном і бензиною — і цей запах солодший за парфуми. Старі чоловічі обличчя і зморшкуваті руки,

освітлені єдиною лампою над ними, без жадних операторських прикрас, виглядають як скульптурні портрети, де замість очей — трагічні провалля, де шелепи і вилиці наче виліплені одним енергійним рухом скульптора, без зайвої деталізації.

Стиль "сінемá вар'етé" — досить давнє відкриття, але в надхненних руках він лишається надійною зброєю. Прагнення правди — в усій її невловній суміші гіркогo й світлого, примітивного й піднесеногo, мужности й безнадійности — просякає усі складники фільму, включно з грою Білла Акріджа і Дена Лігарта, які і в житті поділяють долю своїх героїв, тобто не надто розбещені регулярною працею. На шастя, сценарист і режисер Роб Нільссон — їхній приятель, та ще й з твердими мистецькими принципами. Із своїх безробітних друзів він зумів створити ансамбль, що справляє враження здруженого роками репертуарногo колективу. Навіть текст діалогу актори імпровізували від час зйомок. Навіть бідність кошторису — сміховинні 150 тисяч доларів, які дозволили лиш зняти фільм на відеоплівку і змонтовану копію перевести на широкоекранний кіноформат — в цьому випадку додає гармонії до цьогo скромногo фільму, в порівнянні з яким лискучі "Рамбо", "Кобри", "Роки", "Драconi" і їм подібні розкоші, виглядають злиденними — бо там чуєш відлуння пустих голів, а тут — багатство людсьогo розуму. Особливо приємно, що автори ні разу не збиваються на сентиментальність. Навіть коли Спід наприкінці зміни добирається додому і тихцем, щоб дружина не прокинулася, зачинається у ванній кімнаті, і стає перед дзеркалом, і намагається уявити себе ідеальної форми яйцем; і коли раптом згинається і труситься від придавлених ридань, й не може спинитися і перед дружиною, і коли її несміливі обійми роблять ті ридання стократ сильнішими, нестримними, і ридати вже, як кажуть, нікуди, і його колотить від гіркогo сміху — навіть тоді радієш життєвій силі того жовтка, по чийй зашкарублій шкаралупі життя потопталося так грубо й несправедливо. Єдина надія, що її лишає "Сьомий сигнал" — це сіренький світанок у вікні кімнати, де, обійнявшись, заснули Спід і його немолода дружина. Але та тиха надія світліша за будь-якої гучности фанфари. Бо тут — справжнє життя, передане засобами справжньогo мистецтва.

Ні закону, ні притулку

На екрани Нью-Йорку вийшов новий фільм відомої французької режисерки Аньєс Вардá "Ні закону, ні притулку". Премія на минулому кінофестивалі в Венеції — добра атестація для закордонногo фільму, але американців він привернув також і оригінальністю

красвиду. Дія відбувається в провінційній Франції, яка не дуже часто з'являється навіть на французьких кіноекранах. Це був свідомий вибір режисерки. "Мені набридла, — говорить вона, — просторова замкненість французьких фільмів, така, ніби увесь їхній світ був психологічним, внутрішнім і стисненим. Я хотіла вийти у французький красвид, зробити фільм не про паризьких інтелектуалів, а про реальну Францію, що ігнорується в сучасному кіно".

Фільм Аньєс Варда народжувався не з заздалегідь продуманої схеми, а з безпосередніх спостережень провінційного життя. Вона жила серед фермерів і туніських сезонних робітників, з якими знайомилася і приятелювала і багато з яких, зрештою, грали в її фільмі, вона жила теж у притулках для бездомної молоді, де і зустріла, нарешті, свою дивну героїню: безпритульну дівчину, що проводить своє життя переважно в дорозі, ні до кого не прив'язана, ні в чому не зацікавлена і нікому непотрібна. Не поспішайте з висновками, однак: героїня фільму не є жертвою байдужості суспільства — вона сама не хоче ні людської допомоги, ні праці, яка часами трапляється, ні осілого мешкання, ні особистого прив'язання. У шкіряній куртці, з рюкзаком і наметом за плечима, вона бродить від селища до селища, ночує там, де її захопить ніч, і йде далі, сама не знаючи куди і чому. Дивна річ, у багатьох садибах, де вона з'являється попросити води або поїсти, мешканці задрять її свободі і довго згадують дівчину після її зникнення. Дивний, загадковий феномен молодої жінки, що сама навмисне обірвала будь-який зв'язок з людським життям, зачарував Аньєс Варда. Замість того, щоб "прояснювати" характер випробуваними мистецькими засобами, режисерка, за її власним визнанням, "вирішила забути про будь-яку авторську позицію і показати, що я ні не знаю, ні не розумію її цілком. Я створила персонаж, що від мене ж ховається. Я б хотіла, щоб глядач сам визначив своє ставлення до моєї героїні Мони. Наприклад, чи підвезли б ви Мону? Чи дали б їй поспати у своїй машині? Чи дали б їй грошей? Навіть ці запитання не так важливі, як сам процес запитування".

Ця відчуженість авторки від героїні проведена у фільмі досить послідовно. Ми не знаємо нічого з минулого Мони. Ми спостерігаємо кілька випадків, коли незнайомі люди пропонують їй притулок і допомогу. Вона все це приймає, часами навіть крадучи що погано лежить, і йде далі, своїм безцільним, містичним шляхом, на якому свище холодний, вже зимовий вітер. Часами вона зустрічається з такими ж, як вона сама, волоцюгами: з одним переспить, з другим — покурить марихуани, з третім — "підстрелить" пару франків на якомусь підозрілому бізнесі, і ні з жадним не зв'яже себе довше, ніж на день-другий. Місяцями немита, вона носить навколо себе хмару смороду, як соціальну і філософську

відзнаку, ніби говорячи людям: "лишіть мене в спокої раз і назавжди". Як би мало їй не було потрібно, вона все ж таки залежить від людей і використовує їхню доброту. Але й на те, щоб зробити це доладу, вона також нездатна. Один із фермерів, що дав їй притулок — доктор філософії, котрий найкращою філософією вважає повернення до землі. Коли Мона, трохи підживлена, кокетує своєю мрією: мати шматок землі і вирощувати на ньому картоплю, фермер дає їй той шматок і приймає до родини. Натомість Мона проводить дні в неробстві і, зрештою, лишає гостинного господаря, ще й поцупивши в нього пару сирів. Звичайно, не всі, кого вона зустрічає в своїх мандрах, відповідають на її апатичне відчуження так великодушно, як згаданий фермер або як професорка біології, яка вовтузиться з Моною, як з сестрою і, тількищо розлучившись, посилає в пошуки за нею. Трапляються і байдужі, і ворожі, і корисливі. Але дивна річ: навмисно несимпатична, Мона, однак, не раз викликає симпатії глядача — не лише тому, що на тлі її безмежної свободи навіть праця часами виглядає чимось майже буржуазним, але й тому, що так звані робочі люди здаються, а то й виразно показують себе дрібними, корисливими, обмеженими. На жаль, не лише героїня, але й низка епізодичних персонажів, задля яких режисер ніби й узялася за фільм, показані на рівні радше переліку й натяку, аніж мистецької аналізи. І надзвичайна чуйність Аньєс Варда, її намагання не стурбувати примхливого потоку життя надто помітним авторським твердженням, скаламучує той потік відсутністю будь-якого твердження. Наприкінці фільму дівчина закликає на смерть в канаві, але від тієї смерті нікому ні зимно, ні гаряче. Ставиш собі питання, запроєктовані авторкою, але вони не ведуть не лише до відповіді, а навіть і до нових питань.

Щождо французької провінції з її осінньою самотністю, з її аристократичними руїнами, і сучасними дорогами, які день і ніч гудуть від потужного руху, то вона, може, найбільш поетичний складник фільму. В темі з варіаціями, як сама режисерка визначила жанр свого фільму, найбільш потужним виявився акомпаньямент. Як би ми до того не ставилися, це, зрештою, й було метою Аньєс Варда. "Мої провінціальні персонажі, — говорить вона, — наче маленькі постаті в старих живописних краєвидах. Наприклад, ремісники 18-го ст. на сучасних їм офортах були зображені не істориками, а мистцями — природніми свідками свого часу". Головна з тих постатей — загадкова Мона — була зіграна в фільмі 18-річною зіркою французького кіно Сандрін Боннер. З шістьма фільмами в своєму доробку, в яких вона знімалася переважно голою, актриса була дуже рада нагоді поносити зашкарублий одяг Мони, і в ньому була визнана найкращою французькою актрисою року.

ЧОРНОБИЛЬ У П'ЕСІ

Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич

Відбитка Чорнобильської аварії починає з'являтися в різних жанрах літератури та в різних мовах. Вірші були першими, і то по обох боках океану. Весною в США вийшла повість Юлії Вознесенської *The Star of Chernobyl* (Liberty Publishing House). Мабуть, перша п'єса на тему Чорнобилю, друкована ще 1986 р., це *Саркофаг* Володимира Губарьова (в російському журналі *Знамя*). Сама ця річ, з літературного погляду, слабенька. Що в ній цікаве — це включені описи, деталі про катастрофу. Та *Саркофаг* має претензії на літературу, отже, з дефініції, не можна вичислених фактів брати за правду. З другого боку, тому, що це саме й має бути літературний твір, у ньому багато вжито таких фактів, що в звичайному репортажі не годилося б згадувати, не зважаючи на якусь там "гласність".

Саркофаг

П'єса має підзаголовок "трагедія". Має вона також вступ від автора, що пояснює, що йому доручено в травні 1986 р. поїхати в Чорнобиль. У результаті вийшла п'єса, та ще й до того те, що він називає "трагедією", хоч драматично тут ніякого конфлікту нема. Дія відбувається в експериментально-дослідному Інституті радіаційної охорони. На долішньому поверсі досліджують вплив радіації на рослини, на другому поверсі — на тварин, а на третьому (з найменшим персоналом і бюджетом!) — вплив радіації на людей.

У цьому третьому відділі на сцені показано приймальню кімнату та 10 маленьких кабінок для пацієнтів. В одній із них перебуває самотній пацієнт із прізвищем Крілик, що став себе називати Безсмертним. Він раніше потерпів від радіації (в дозі 600 рентгенів) — і єдиний вижив із всіх інших попередніх пацієнтів. Він перейшов 16 операцій: 7 пересадок кістяного мозку, 3 на легені та

Владімір Губарьов, член редколегії московської *Правди*, був одним з перших журналістів, що відвідали Чорнобиль після вибуху реактора, тому його п'єса *Саркофаг* вважається документальною драмою. Після її прем'єри у Москві, п'єса була поставлена в Західній Німеччині та в Англії, а згодом в США у театрі Єйлського університету. Театральний критик *Нью-Йорк таймс* Френк Річ гостро скритикував п'єсу закидаючи авторів, що він не зумів віддати усієї величини трагедії у Чорнобилі, а створив нею ілюзію "гласности".

6 на печінку. На ньому студіюють витривалість людського організму до чотирьох ступенів ураження радіацією. В цьому інституті він вже 487 днів. Крілика-Безсмертного обслідують і лікують, про нього пишуть науковці розвідки та дисертації. Він став немов кріликом для медичних експериментів.

Він не може звітам вийти в світ, бо не має ніякої відпорности на будь-які мікроби в повітрі. Коли нова лікарка відсахнулася від нього, бо він її доторкнувся, Безсмертний їй вияснює, що не він їй, тільки вона йому може бути загрозовою, з тією заразою, що на ній є. Тому він увесь час мусить сидіти в інституті, на своєму поверсі. Для варіації він тільки міняє кімнатки. Для розваги він розгадує хрестиківки з усіх газет і читає медичні статті про лікування пошкоджених радіацією.

Випадок на атомній станції

Одного дня несподівано повідомляють, що привозять нових пацієнтів з атомної станції (читач має розуміти, що з Чорнобилем). Вони заповнюють усю решту кабінок. Під час першої стадії надання їм допомоги вся дія зосереджена тільки в описі подій на атомній станції — з погляду потерпілих. Крім головних лікарів — професора Лідії Птіциної, її штабу та трьох лікарів-практиканток (наївно названих Віра, Надія та Любов), є директор інституту, прокурор та американський лікар Кайл (із очевидним натяком на доктора Гейла). Серед нових потерпілих осіб є начальник атомної станції, генерал МВД, його шофер і кілька працівників.

Хоч спочатку медичний персонал береться лікувати з оптимізмом, бо дехто, в порівнянні до Безсмертного, мав менше радіації ніж 500 рентгенів, але були й такі, що дістали й 1.000! Серед них молодий пожежник, що ще ніколи не любив і хоче дістати квіти для лікарки; є тітка Клава, що повторює, за апокаліпсисом, що полин буде чорний і будуть гіркі ріки... Є фізик, що вповні свідомий своєї долі й тому швидко старіється записати свої спостереження, щоб допомогти науці та іншим. Та доля багатьох із них швидко стає досить очевидною, й дехто з них відразу гине. Птіцина попереджає лікарку, що буде важко, але що звичайно жінки видержують, тільки чоловіки втікають, а жінки або це роблять спочатку, або вже назавжди присвячуються тій ділянці лікування. Молода лікарка Надія таки втікає, не тому, що важко сприймати таку дійсність, тільки тому, що вона ще колись хоче мати дітей й не хоче перебрати радіації від пацієнтів. А навіть тіла померлих від радіації ще видавали висвітлення (2 до 3 рентгени на годину) й тому їх ховали в олов'яних домовинах.

Шукання винного

Прокурор хоче виконати свій обов'язок і позбирати від кожного опис подій під час випадку. Рівно ж із тим у п'єсі подано повно фактів (?) чи чиїхось спостережень про радіацію, наприклад, на декого радіація впливає так, що людина стає досить агресивною. Подібне сталося навіть із курами: коли радіація поширилася на 6 км, і всі звірята гинули, кури виявилися найвитиривалішими, але стали нападати на кріликів. Всі потерпілі встигають також ще розказати певні факти про вибух. Фізик твердить, що реактор може багато витримати, але й він має межі, як те, що хтось наказав вимкнути охоронну систему, що має гасити вибухи. Директор твердить, що він такого наказу не давав.

Один технік оповідає, що він не довіряв своєму дозиметрові, бо той був старий, важко було бачити цифри; лічильник мав коло 30 років (а станція тільки 10!), і його треба було час від часу направляти. Хоч правила вимагали мати два такі лічильники, нового чи й другого не змогли дістати, хоч часто просили. Другий технік розказує, що він відразу зрозумів, у чому була справа, що мусіла бути радіація хоч на 1.000 рентгенів, бо стопки-перемички вилетіли з трансформатора, та він свідомо пішов направляти його, щоб дати енергію на охолодження системи.

При подаванні таких деталей швидко почало повторюватися сказане й неказане питання: а хто тут завинив? Були порівняно маленькі похибки, наприклад, коли генерал наказав шоферові чекати 3 години по середині найнебезпечнішого місця; генерал і шофер також признаються, що вони замало знали про небезпеки реактора, і замість читати про такі справи, вони обидва радше читали любовні історії. Дискусія з начальником станції висунула прикрі факти і про нього і про різні практичні методи.

Спосіб праці та система

Ще коли ставили дах, начальник прийняв матеріал уже 12 років заборонений, бо під час промислових пожеж він горів. Коли кінчали будувати реактор, в поспіху всяку всячину закопали, щоб швидше закінчити справу й дістати премію. Будову цього реактора приспішили на 3 місяці. Коли начальник три місяці просив у міністерстві дати їм нові перемикачі для охоронної системи — не діждався. Робітники нарікали, що коли начальство просить приспішити, робітники спішають, але коли робітники просять дати їм потрібний матеріал чи апаратуру, виявляється, що цього нема.

На станції систему протидії аварії виключили, бо хотіли на 2 дні раніше перейти на повну потужність дії реактора. Хто на це дав

дозвіл? А хто не дав наказу скорішої евакуації? Начальник признався, що він сам швидко спочатку поїхав додому й вивіз онуків, а потім аж зайнявся справами станції. Та коли телефонував до міністерства, йому не вірили про аварію, мовляв, "у страху великі очі". Безсмертний окреслює цілу систему дії як систему безвідповідальності, а сучасний вік — не вік атома, а вік катастрофи.

Для тих пацієнтів, що їх можна було лікувати, розшукували й знайшли родину, що готова була бути донором і дати свій шпік для пересадження. Тільки для начальника нікого не знайшли. Тоді зголосився Безсмертний, свідомо йдучи на смерть, врятувати начальника, аби той міг стати перед судом, щоб потім дітей учити, на нього вказуючи, якими не сміють вирости.

Крім різного роду моралізаторських сентенцій, є деяка кількість іронії. Ось, увесь час від початку приходу нових пацієнтів чути радіо з програмою про те, як поводитися під час вибуху атомної бомби, але нічого про катастрофу в Чорнобилі.

Відбитка національного ставлення

Автор — російський письменник, пише для російського журналу, якого читають у всіх республіках. Очевидно, що місце катастрофи можна залишити загальною без назви, і так само героїв мати без специфічної національності, тоді проблема має більшу універсальність: таке ж може всюди статися й тоді проблеми будуть такими самими. Та в *Саркофагу* згадано, що Інститут є в Москві, а всі герої — "росіяни", отже автор не вибрав загального підходу, тільки специфічний. Хоч назви Чорнобиль тут не згадується (а ця ж п'єса має заступити репортаж!), ясно, про яку катастрофу мова. А національність потерпілих? Також відомо, що там були в першу чергу українці (не тільки працівники, але й жителі околиці), тоді білоруси, а потім росіяни та інші. Та можна було б подумати, що це писав якийсь американський автор, що не вміє розрізнити не те, що білоруса від росіянина, але визначення "радянський" від "російського". В усій п'єсі взагалі навіть слово "радянський" ужито тільки один раз. Усі герої, вся дискусія — тільки про росіян та Росію.

Коли інститут має відвідати доктор Кайл зі своїми дітьми, Птіцина досить нерадо його приймає, бо він задурно випробовує свої ліки на них! "В Америці напевно нема таких інститутів, як наш, бо нема таких пацієнтів, і такий інститут був би не економічний... Тепер американці будуть копіювати нас, а тоді за кілька років ми будемо на них дивитися й думати, що це американці видумали", — нарікає Птіцина. А фактом є, каже вона, що "Росія веде перед у

радіобіології..." Кайл дуже радий своїм побутом "серед руських" і проголошує, що вибух на атомній станції це ніщо в порівнянні до ядерної війни, бо війна буде для всіх саркофагом.

Так само як ця річ літературно слабка, так і гуманно вона дещо обмежена, коли цей ніби репортаж забуває в якій республіці була катастрофа і яка національність там найчисленніше постраждала. В радянській українській пресі трактують цей твір Губарьова, як документ про Чорнобиль. Та в цьому "документі" самі похвали на адресу росіян, навіть не на адресу "радянських" людей, як звичайно в українській радянській пресі пишуть. Орвелл такий підхід підсумував давніше: є більш і менш рівні в наукових досягненнях, стражданнях чи в катастрофах, коли сучасні російські письменники не хочуть бачити неросіян у сусідстві.

СВІТОГЛЯДОВА ПУБЛІЦИСТИКА МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА

Остап Тарнавський

Сорок п'ять років тому, ще у Львові, Микола Шлемкевич виголосив лекцію, що їй дав визивну назву: "Назад до культури". Тема лекції, що її надрукували теж в єдиному в той час в Україні українському літературному журналі *Наші дні* (червень 1943), відчайдушна та відважна, якщо зважити, що це був воєнний час і німецька окупація, коли питання культури не існувало. Та фронт відійшов далеко на схід, у Львові стало дещо затишніше, й місцеві письменники та мистці наважилися думати про творчі можливості.

Шлемкевич керувався головною засадою, яка полягала в тому, що функцією духової культури є: встановити порядок у первісному душевному хаосі, надати ясні форми природному станові душ, зорганізувати духовість. Він прирівняв людську культуру до культури поля, лісу, саду, коли агроном, лісник чи садівник намагаються надати гармонії природі, впорядкувати природне буяння. Подібно, говорив Шлемкевич, роблять ділянки духової культури з вільним степом душі. Для свідомості людини, інтелігентної людини, найважливіші є дві ділянки духової культури: ідеологічно-світоглядова і мистецька. Ідеологічно-світоглядова ділянка встановлює порядок ідей, порядок думок; мистецька ділянка визначає сферу почувань людини. Ідеологія накидає людині поставу супроти різних явищ і розумову оцінку цих явищ. Крізь призму ідеології людина краще розуміє світ і події в ньому. Мистецтво, а головно література, допомагає людині відчувати світ, сприймати глибше й безпосередніше, ближче явища в світі.

Ці дві сили — ідеологія та мистецтво — формували теж і дух сучасного українця. Вони пов'язані між собою співпрацею, але постають окремо, кожна з них викристалізовується ясно, як промінь сонця з мутної імлістої оболонки; і вони не можуть втратити своїх основних прикмет, бо тоді — це був би поворот до душевного хаосу, а це є зречення культури та тим самим повернення до первісної природи.

Шлемкевич визначив основні прикмети цих двох ділянок культури. Ідеологія-світогляд носить у собі тенденцію ясности і виразности понять; ідеологія змагає до наукової ясности та певности. Мистецтво, знову ж, прагне до безпосередности й життєвої близькости. Мистецтво хоче, щоб його переживали, а не

спостерігали й приймали розумом та уявою. Ті дві тенденції можна звести до однієї: і ідеологія, і мистецтво живуть патосом правди, з тією різницею, що то правда світоглядového мислення в його ясності й виразності; ознакою правди мистецького твору є його сила зворушувати читача, глядача, слухача — сила накинута виявлені в мистецькому творі переживання мистця.

Криза культури прийшла в наслідок переплутання тенденцій тих двох ділянок духової культури. ідеології зреклися ясности та виразности; вони стали засобом емоційного діяння, зворушення, тобто перетворилися в агітку. Знову ж література відходила від близькості життя, від безпосередности й ставала або віршованою ідеологією, або прозовою ілюстрацією ідеології. Ідеологічний диктат в літературі знищив не тільки літературу, але був теж згубний для ідеології. Мистецтво, література, взяті на поводи, стали "прикладним" мистецтвом. Ідеологія втратила свою ясність і прозорість; а цю ясність і прозорість ідеологія може здобути тільки постійною перевіркою в зустрічі з дійсністю.

Наука має промовляти до розуму й тому вона підлягає постійному контролю. Ідеологія, якщо її не контролювати, стає догмою і стертою фразою, втрачаючи своє значення. Шлемкевич пояснив, що публіцистика — це й є постійне перевірювання ідеологічної ділянки людської культури, що роля публіцистики в житті народів, суспільств і одиниць виняткова. "Публіцистика", за Шлемкевичем, — "це одна з ділянок духової культури, споріднена з наукою, мистецтвом, релігією, але не одна з них. Як і філософія, так і публіцистика не може суперечити науковим твердженням".

Шлемкевич — філософ і публіцист в одній особі — стверджує труднощі точного визначення як філософії, так і публіцистики. За Шлемкевичем маємо право зарахувати до публіцистики дуже різноманітні твори та вияви людського духу, починаючи від промов Цицерона, деякі філософічні діялоги Сковороди, ба, за визначенням одного з пап, теж і послання св. Павла та такі есеї, як "Людське-архилюдське" філософа Ніцше, а далі теж і радіотелевізійні розмови на різні теми, журнальні статті й усі більші праці політично-ідеологічного, критично-естетичного чи світоглядového змісту, які не входять у поняття науки, релігії чи мистецтва. Всі ці твори, за Шлемкевичем, зараховуються до публіцистики, якщо вони формують чи формулюють громадську думку. Такий підхід відповідає теж і філософії, бо й філософія, як це іронічно сказано, говорить про все: "de omnibus rebus scivibus et quibusdam aliis".

Як для філософії кожний предмет пізнання може стати предметом філософічного розгляду, так і для публіцистики кожний прояв може стати предметом обговорення висвітлення, якщо в ньому знаходимо спеціальний співчинник формування або формулювання

громадської думки. Шлемкевич бачить філософію, як і публіцистику, однією з ділянок духової культури, споріднену з наукою, мистецтвом, релігією, та окреслює їх "системами культури". Завданням філософії, як пояснює Шлемкевич, наслідуючи філософа Вільгельма Дільтгея (1833-1911), є "критично й докорінно інтерпретувати тотальність і універсальність дійсності", визначену в системах культури, що ними є наука, релігія, мистецтво, економіка; простіше: філософувати значить інтерпретувати. У своєму творі *Філософія*, що вийшов окремою книгою в опрацюванні Олександра Кульчицького, Шлемкевич пояснює, що завданням філософії є критично, радикально, докорінно, тотально й універсально інтерпретувати культурне історичне життя в усіх ділянках творчості.

Аналогічно розгортається концепція публіцистики, що для Шлемкевича є, як і філософія, однією з ділянок духової культури, в його праці "Публіцистика — новочасна потуга". Шлемкевич дослівно пише так: "Публіцистика, як і філософія, це одна з ділянок духової культури, споріднена з наукою, мистецтвом, релігією, та все ж не одна з них". І тут Шлемкевич дає пояснення філософії: "Філософія не стоїть понад ні поза наукою, чи теж мистецтвом і релігією; вона немов життєдайні соки кружляє деревом духової культури, вона є в них — у всіх цих ділянках".

Тож філософія є і в науці, і в релігії, і в мистецтві; вона є соком, життєдайним соком, що кружляє в цих ділянках культури, бо вона є інтерпретацією досягнень науки, мистецтва, релігійних концепцій і відчуттів — у специфічній, філософійній перспективі повноти, універсальності та докорінного буття. І про публіцистику: "Подібно можна говорити про публіцистику. Її місце в духовій культурі виглядає так: це розтоплена і не зрізничкована лява життя, в якій вже застигли ясні кристали наукових тверджень, мистецьких оформлень, релігійних символів". Тож "публіцистика формує і формулює зачатки народної думки в її різноманітному багатстві". В критичному млині — треба пригадати вже підкреслену вимогу до публіцистики, що вона мусить підлягати критиці, мусить проходити постійно дискусійне обговорення — тож в критичному млині цих обговорень думки дістають шораз ясніші й виразніші риси та шораз об'єктивнішу цінність. Вони вкінці стають дзеркалом, що відбиває народні погляди в їхній — вже зведеної до кількох типів — різnorodності, типів, які всі разом — слідами Фрідріха Гегеля — можна назвати, по-Шлемкевичівськи, "об'єктивним розумом народу".

Ось у цьому історіософійні завдання публіцистики, бо в цих формуваннях і формулюваннях народної думки публіцистикою народжується — за образним висловом Шлемкевича — "вітер, що напинає вітрила на човні історії та поганяє його через течію доби".

Чим більше публіцистика, що формує і формулює думки народу, бере напрям на охоплення цілісності й універсальності життя та дійсності, — іншими словами — чим більше публіцистика стає, за висловом Шлемкевича, "світоглядом публіцистикою", тим більше в неї, знову ж за висловом Шлемкевича, "точок перетину з філософією і тим більше вона наближається до філософії". Саме для філософічного мислення характеристичні риси цілісності, універсальності й докорінності підходу та розгляду. Тож тоді й філософи — такі, як Ніцше в своєму творі "Людське-архилюдське", стають світоглядними публіцистами. І в той же час публіцисти найвищої міри — такі, як у нас наприклад: Драгоманов, Липинський, Грушевський, Хвильовий чи Донцов — та тут же треба додати і Микола Шлемкевич — стають якщо не філософами-творцями систем (за визначенням Ніколаса Гартмана), й то напевно світоглядними мислителями (за тим же Гартманом), що їх Шлемкевич називає "вчителями життя". І тут виправдується останній висновок думок Шлемкевича про філософію й публіцистику та про їхнє взаємопов'язання, а саме: "публіцистика — це дрімуча філософія, а філософія — це свідомо своїх далеких цілей і своїх методичних принципів публіцистика".

Цій передовій публіцистиці, метою якої є формувати думки народу, Шлемкевич віддав всю працю свого життя. Ще в передвоєнний час, у тридцятих роках, його думки промовляли зі шпальт таких видань, як *Літературно-науковий вістник*. Він був творцем політичної програми Фронту національної єдності, що поставив собі метою об'єднати розбиті політичним групівством провідні шари української інтелігенції в Галичині. Його думки, які давали основи для вироблення світогляду, вкладено в його твори, які вийшли окремими виданнями. Побіч згаданої фундаментальної праці про суть філософії, базованої на докторській дисертації у Віденському університеті в 1926 р., такі глибокодумні твори, як *Українська синтеза* (1949), *Загублена українська людина* (1954), *Галичанство* (1956), *Верхи життя і творчости* (1959). Від 1952 р. Шлемкевич формулював українську політичну думку, як редактор єдиного в цьому роді українського журналу *Листи до приятелів*, публіцистичного журналу в широкому розумінні (політика, культура, мемуаристика) незалежного критичного напрямку щодо панівних українських ідеологій і політично-громадських течій у минулому й сучасному, присвятивши йому повну увагу та інтелектуальну силу аж до самої смерті. Це Шлемкевич — цей справжній світоглядний публіцист — зформував "Публіцистичний інститут", від якого сподівався започаткувати ріст тієї публіцистики, що йде поруч філософії. Це він перший поважно й послідовно займався проблемами публіцистики в українській культурі.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПРС ҐОРБАЧОВУ М. С.

Шановний Генеральний секретаре!

Увесь світ із неабияким зацікавленням стежить зараз за Вашими нелегкими спробами втілити в життя деякі нові для радянського суспільства демократичні ідеї. Та хоча Ви називаєте теперішні зміни в країні революційними, доводиться із жалем констатувати, що це покищо "революція слів". Щоб зламати міцний хребет партійно-радянської бюрократії, Вам вочевидь не стає активних і чесних союзників та помічників. Їх значно побільшає, якщо перестанемо замовчувати і відсовувати на задній план перебудови такі важливі проблеми, як право на вільну критику й легальну опозицію та національне питання.

Дозвольте ж поділитися з Вами міркуваннями про ці проблеми людині компетентній, що понад двадцять років ходить у "дисидентах" і "націоналістах", випробувала на собі майже увесь арсенал засобів гамування вільнодумства (окрім хіба "психушки"): заборону на професію, адміністративні переслідування, цькування рідних і друзів, 4 суди, серед них і за підленько сфабрикованою кримінальною справою, 15 років тюрем, таборів заслання і т. п.

Так зване дисидентство негоже, звісно, зводити до "купки відщепенців" (за недавньою брежнєвсько-андроповською термінологією) і обмежувати декількома тисячами репресованих за "антирадянську пропаганду", "наклепницькі вигадки", релігійні переконання. Ми — лишень верхівка айсберга, поодинокі (часом випадково вихоплені із маси) представники тих здорових сил, які протистояли застоєві і бюрократизації радянського суспільства, а в неросійських республіках ще й великодержавно-шовіністичній політиці денационалізації.

Поволі готуючи в надрах застою сьгоднішні зміни, підшуковуючи однодумців, постійно ризикуючи зробити завчасний крок і бути викинутим із керівної верхівки, Ви ж бо теж були в брежнєвському керівництві кимсь на кшталт дисидента. Та й чи такі вже далекі від Ваших поглядів, висловлених на червневому Пленумі ЦК КПРС, думки, висловлені, наприклад, майже двадцять років тому у полемічній самвидавській статті, за яку мені тоді щедро відміряли

Матеріал з другого випуску *Українського вісника* за 1987 р. У передруках з радянської преси зберігаємо правопис оригіналу. — *Ред.*

9 років табору і заслання: "Крім нашої зверхцентралізації сучасний світ знає інший принцип розвитку економіки, що передбачає найширше самоуправління окремих економічних районів чи навіть окремих промислових комплексів і підприємств при зведенні ролі центру тільки до консультативно-коригуючої. Хрущовські раднар-госпи і затіяна тепер економічна реформа в СРСР [мова йшла про мертвонароджену реформу 1965. — В. Ч.] — це фактично непослідовні і несмілі кроки в тому ж напрямку, викликані кризисними проявами у нашій економіці. Та ці кроки не давали і не дадуть очікуваного ефекту, допоки буде існувати бюрократично централізаторське гальмо, що душить усяку ініціативу знизу. Питання: централізація чи широке самоврядування — це ж бо не тільки національне питання..."

А думки про нелад у національному господарстві Союзу, критику мовної політики у республіках, за яку нас ще недавно запи-хали у тюремні камери, повторюють сьогодні із трибун і в пресі провідні радянські письменники (навіть чи це раптове прозріння, швидше всього вони теж були в ті роки прихованими дисиден-тами, також думали інакше, аніж Брежнєв, Андропов, Щербиць-кий...). Отож варто було ще років 15-20 тому прислухатися до голо-сів "антирадянців" і "націоналістів".

Схоже, декому неохота сьогодні визнати за так званими диси-дентами пріоритет у постановці практично всіх тих "перебудівних" проблем, про які тепер забалакали з різної висоти трибун поспіхом перебудовані (в основному на словах) із бюрократів у демократи партійно-радянські функціонери і якими аж захлинаються, демон-струючи дещо запізнілу сміливість і принциповість, літератори на взірець теперішнього редактора *Огонька* Коротича або поміченого, кажуть, особисто Вами Б. Олійника, усі стогнання якого, про сумний стан рідної мови, суть вивалашені переспіви думок тих репресованих в 60-70-ті роки чесних українських патріотів, яких Б. Олійник, обдарований державними преміями, підвищеними гоно-рарами і командними постами в Спілці письменників України, не соромився тоді вселюдно обкидати брудом.

Цілком логічний висновок, що саме у жорстокому придушенні всього вільнодумства, духу критики і сумніву одна з найголовніших причин того застою — суспільно-політичного, духовного і економіч-ного — в якому опинилася країна на протязі цілого двадцятиліття. І так само логічно думати, що самої офіційної, регламентованої, підконтрольної партійним органам гласності для духовного оздо-ровлення суспільства і руху вперед замало і що необхідно у тих чи інших формах допустити те, що можна назвати інакоду-манням, легальною опозицією чи просто незалежною критикою. Якщо у всіх принципових випадках Вам потрібні покликання на Ле-

ніна, то можна згадати, як терпляче ставився він до опозиції і опозиціонерів у самій партії, як радив вишукувати зерно істини навіть у критиці злої емігрантської преси, як вчив соратників і наступників: "не треба вбачати «інтригу» чи «противагу» в інакшесудомоючих чи інакшечинячих, а цінувати самостійних людей".

Звичайно, толерантність до опозиції, що є елементарною передумовою всякої демократії, назвіть її соціалістичною чи буржуазною, не припаде до смаку тим, хто викорінення вільнодумства зробив для себе прибутковою професією та східцями кар'єри і особливо лютому на всяку критику Його Препобабію Радянському Бюрократові, який під димовою завісою "ідейної боротьби" витворяв та й продовжує витворяти "ледь обережніше" те, що нині скромно називається "соціальною несправедливістю". За прикладами йти недалеко: якраз тоді, коли львівські чекісти були зайняті гонами за поетами, художниками, критиками, винючуючи крамолу в найбезневинніших поетичних рядках, коли місцеві партактивісти і пропагандисти з наснагою відмінляли на різних зібраннях і в пресі наші імена і гидко зводили порахунки з нашими родинами, безсоромно, не дуже й маскуючися (кого боятися? влада своя...), влаштовувала барські оргії розгнуздана групка партійно-радянських апаратчиків на чолі з таким собі удільним князьком — кандидатом у члени Політбюро ЦК КПУ, першим секретарем Львівського обкому партії Добриком. Чи можуть сьогодні повірити наші земляки у перебудову, а дрібні злодійчуки засоромитися і розкаятися, якщо замість лави підсудних цей брежнєвський підкидьок, казнокрад і хабарник змився в резервну московську квартиру, а його соратники трошки покаявшись і відбувшись тільки легеньким переляком, бігом "перебудувалися" і продовжують вчити український народ комуністичній принциповості і комуністичній моральності... де гарантія, що дочекавшись інших часів, такі привілейовані пристосуванці, що хитаються, як у відомому анекдоті "тільки разом із лінією партії" не перебудуються у зворотню сторону, не причеплять Вам, Михайле Сергійовичу, гучне назвисько (згадайте Вашого попередника за реформами "волюнтариста" Хрущова, або "автаркиста" Шелеста на Україні) і, маскуючи своє паразитування на народній шиї, не організують черговий похід проти нових "ворогів народу", "антирадянців", "дисидентів", і "націоналістів"?

Повернення до репресивного минулого майже неминуче, поки на своїх місцях в кабінетах оперативників і слідчих КДБ, в прокурорських і суддівських кріслах сидять ті ж люди, які чинили пряме беззаконня в минулі роки, а розбухлий за післяхрущовський період апарат КДБ (за непрямими даними — разів у три, якщо не більше) не буде скорочено до розумних меж для використання за прямим

призначенням (розвідка і контррозвідка, охорона кордонів тощо), а не для стеження за всім радянським народом і нагляду за національними культурами.

Повернення до репресивного минулого тим більше можливе, що досі існують політичні табори, не викинуто з кримінального законодавства статті 190-1 і 70 КК РРФСР (і дослівно тотожні статті кодекса інших республік), що ганьблять нас перед цивілізованим світом, а офіційна гласність дотепер не сказала ні правди, ні півправди про політичні репресії в СРСР в брежньєвсько-андроповський період, зокрема на Україні, де під аморальним керівництвом такого собі Федорчука, що був головою КДБ і членом Політбюро ЦК КПУ, репресії набули особливо спотвореного і цинічного характеру (більшість членів Української гельсінкської групи цей запузятий борець за держбезпеку за допомогою примітивних провокацій репресував як "хуліганів", "гвалтівників", "наркоманів" і т. п.). Досі частина політв'язнів, жертв періоду застою і безгласності, продовжують вивчати Ваші промови про демократичне оновлення радянського суспільства біля загратованих тюремних віконець, іншим волю піднесли як ласку (хоча каються і просити помилування у народу мали б їхні гонителі). Треті, повністю відбувши довгі терміни ув'язнення, зазнають дискримінації різного гатунку. Приклад близьенько: завтра вранці мене, колишнього співробітника республіканських і обласних газет і телебачення, публіциста і літературного критика, змінить на чергуванні в заводській котельні колишній інструктор обкому партії, потім — кандидат філологічних наук, викладач університету, автор пушеного під ніж після арешту збірника віршів, табірний і засланський термін якого не набагато менший за мій — 12 років... Така ж ситуація і у інших звільнених.

Але, може, затаївши образу на радянську владу за свої покалічені долі, ми самі пішли в глибоку внутрішню опозицію і не хочемо мати справу з радянськими видавництвами, культурними закладами, друкованими органами, мріючи тільки про закордонні? Та ні ж бо! Спроби офіційно повернутися до творчого життя ми робили і робимо. І одержуємо відповіді, що роботи за фахом у нас "немає і не передбачається" (цитую письмову відповідь колишнього працівника КДБ, перекинутого очолювати в області спочатку культуру, а потім видавничу справу), що друкувати нас зможуть тільки за сигналом "звідти" і т. п.

У такій ситуації залишається нагадати, що творча людина, хай вона сьогодні з необхідності коচেгарить чи теслярує, завжди буде шукати вихід своїй творчій енергії, своєму інтелектуальному потенціалові. І якщо не виявилось бажання скерувати цей потенціал у спільне русло демократичної перебудови суспільства, то вже

даруйте, якщо ми займемося цим самі і самі ж знайдемо собі читача, глядача і слухача.

Повідомляю, що декілька українських журналістів і літераторів, офіційно підданих забороні на професію і на друк, і я серед них, легально відновляємо видання суспільно-політичного і літературно-художнього журналу *Український вісник*, що виходив у надважких умовах в 1970-1972 рр. і повністю відповідав сьгоднішнім вимогам гласності.

Є також ідея створити окремо від офіційних творчих спілок, куди нас не пускають, власне об'єднання проскрибованих українських літераторів, журналістів, художників, хай навіть тиражі наших самовидань складуть декілька екземплярів, а виставки обмежаться приватними квартирами. Зрештою, при нагоді зовсім не помишляючи про антидержавні підступи, ми не відмовимося надрукуватися чи виставитися скрізь, де це можливо, хоча б і за кордоном. Це законне право кожного автора.

Сподіваємося, що ці спроби здійснити на практиці таку потрібну зараз нашому суспільству гласність, будуть зустрінуті Вами і Політбюро ЦК КПРС із зрозумінням.

Якщо в справі інакодумання все ж помітні деякі позитивні зміни (звільнення політ'язнів, різке скорочення репресій, мовчазне допущення, поки що в основному тільки у центрі, деяких демократичних форм опозиції, як демонстрації, легальний самвидав тощо), то найважливіше для багатонаціональної країни, яка назвала себе союзом суверенних соціалістичних держав, національне питання виявилось сьгодні у найглухішому куті перебудови. В теорії (в тому числі у Ваших виступах на з'їзді і пленумах) цілком відсутній аналіз дійсного становища і повторюються все ті ж відомі ще за сталінських часів загальні фрази про "розквіт і зближення" з тим же застереженням про недопустимість консервування національних пережитків (хоча на практиці таким викорінюваним уже майже 60 років "пережитком" виявилися насамперед мови неросійських членів "рівноправного" союзу).

Недавній виступ у Грузії одного з членів Політбюро, якщо він відбиває і Вашу позицію, примушує думати, що жодних альтернатив дотеперішній сталінській національній політиці ще не знайдено. Про що свідчить і реакція на відомі алма-атинські події, в яких побачили тільки вияв місцевого націоналізму і поспішили зробити практичні висновки, зменшуючи у вузах, установах процент казахів корінної національності республіки, і збільшуючи представництво зайшлих росіян, обрусілих українців та інших. І ніхто чомусь не згадав застереження Леніна про особливу чутливість до усього національного приниження і не засумнівався у правильності

призначення керівником суверенної республіки людини зі сторони, хай здібного організатора, але без знання мови, національної культури і традиції народу. Багато хто у нас на Україні вважає: щоб перебудова, нарешті, досягнула нашої республіки, давно пора прибрати із керівних постів усю "команду" Щербицького у центрі і на місцях, отрусну бюрократизмом, корупцією, шовінізмом (ним, як зауважив Ленін, люблять грішити "обрусілі іногородці"). Та разом з тим, як ляпас 50-мільйонній нації сприйнялася б поява на чолі КПУ (що при нашій організації влади фактично означало б — на чолі української радянської держави) нового Постишева чи Хрушова, навіть якщо цей сучасний "варяг" буде активним прихильником перебудови і демократії.

На практиці перебудова у національному питанні обмежується покищо тим, що діячам національних культур, перш за все письменникам, дали можливість *побалакати* (поверхово, без заглиблення у причини, без згадки про повністю чи частково розмиті функції державності нібито суверенних націй) про гнітюче становище національних мов і всієї культурної спадщини своїх народів. Втім, для рівноваги дали висловитися і шовіністам: зустрінута численними протестами стаття академіка Трубочова у *Правді*; листи у *Літгазеті* з чудернацьким рецептом викорінення корупції тасуванням керівників між Узбекистаном і Україною; нарешті, багатозначні підкреслення у центральній пресі, що казахські студенти-протестанти — це вихідці із етнічно однорідних південних районів республіки, де закінчували не російські (читай: "інтернаціональні"), а казахські (отож — "націоналістичні") школи...

Не думаю однак, що наші письменники знайшли кращий спосіб лікування за давньої хвороби, коли пропонують вирішувати питання на місцях збільшення кількості "національних" шкіл, театрів, видань. Такі паліативи не допоможуть і, крім шаленого спротиву російського та зросійшеного бюрократичного апарату, викличуть нерозуміння навіть частини населення своєї ж республіки, мова якої у брежнєвських конституціях не названа державною і вже давно примусово витіснена зі всіх основних сфер не тільки культурного, але насамперед державного, партійного і суспільного життя.

Перегляд національної політики, практичні кроки для повернення її до ленінських норм повинні починатися у вищих ешалолах партійної і радянської влади. Якщо, звичайно, Ваші слова на зустрічі із журналістами про повагу "до національних почуттів, до історії, культури, мови всіх народів, за повну і фактичну [підкреслення мос. — В.Ч.] рівноправність" — не звичайна данина тій риториці, якою любили заколисувати довірливого обивателя Ваші попередники.

Нам уявляється приблизно такий комплекс найнеобхідніших заходів для повернення до ленінських норм національного життя Союзу.

Необхідно провести спеціальний пленум ЦК КПРС, де з такою ж мужністю і відвертістю, як говорили Ви на червневому пленумі про економіку, сказати всю правду про дійсне становище неросійських націй і народностей в СРСР, про фіктивний характер їхньої державності, про цілковиту невідповідність такого становища ленінським настановам викладеним у статтях, які вважаються політичним заповітом Леніна партії, особливо у знаменитій праці "До питання про національності або про 'автономізацію'".

Ленінська ідея "коренізації" державного і суспільного життя радянських республік (на Україні під назвою "українізації" її втілювали в життя ленінці Скрипник, Чубар, Петровський) щодо мови (чим вона, звичайно, не вичерпувалася) чітко сформульована у листі Леніна XII з'їздові партії: "Треба ввести найсуворіші правила щодо вживання національної мови у національних республіках, що входять у наш союз, і перевіряти ці правила особливо ретельно".

Як і НЕП, нову національну політику, у зв'язку з народженням Союзу РСР Ленін планував не на декілька років, а "всерйоз і надовго", на все доступне поглядів майбутнє. І якщо ми заговорили, нарешті, про економічний волюнтаризм Сталіна, бо всі нещастя радянської економіки кореняться в його методах колективізації та індустріалізації, в поверненні до прийомів "військового комунізму", в голому адмініструванні і насильстві, то чому ж мовчимо про такий же волюнтаризм "вождя народів" у національному питанні, про підміну ленінської національної політики сталінською, що її, на жаль, продовжує поки що і очолюване Вами Політбюро.

Саме Леніну належить повторювана за інерцією в партійних резолюціях до початку 30-их років, а потім зліквідована Сталіном разом із голосами десятків тисяч "буржуазних націоналістів" теза, що головною небезпекою в національному питанні був і залишається російський великодержавний шовінізм, бо місцевий націоналізм завжди буває похідним від нього і є природною реакцією залежної меншої нації на шовінізм більшої, пануючої. І помітив цей шовінізм Ленін не у викинутих на смітник вчорашніх чорносотенців, а у рядах власної правлячої партії (згадаймо знамениту пропозицію Леніна "пошкребти" багатьох партійців, шоб під маскою комуніста виявити "великоросійського шовініста"). Ця основоположена ленінська теза про "головну небезпеку" цілком стосовна до сьогоднішніх обставин і повинна бути відновлена у правах.

Гадаємо, при підготовці до такого пленуму членам ЦК КПРС

не зайве було б познайомитися і з нашими критичними виступами з національного питання, особливо з відомою книжкою українського літературного критика І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, де узагальнені і марксистсько-ленінські погляди на національне питання, і дійсне становище найбільшої (після росіян) нації Радянського Союзу, бо за проминулі після написання книги 22 роки становище не тільки не покращало, а завдяки зусиллю шербицьких, федорчуків, та інших значно погіршилося. (Між іншим, на останньому пленумі правління Спілки письменників України, піднімаючи питання мовної політики на Україні, промовці чи не дослівно повторювали думки добре відомої їм праці І. Дзюби, але в нікого не стало сміливості і шляхетності хоча б згадати з подякою ім'я присутної в залі людини, яка сказала цю правду в роки застою і безгласності, потрапила за це за ґрати, де їй з професійним знанням справи "ламали хребет", змушуючи каятися і просити помилування, чим прирекли на довгі роки творчої бездіяльності... Факт, що добре характеризує справи із гласністю сьогодні на Україні).

Хочеться думати, що серйозно аналізуючи національні проблеми Союзу, Ви злегковажите лакейські запевнення деяких напівпатріотів-напівкар'єристів від літератури, що "рука Москви", мовляв, ні при чому, що все лихо йде від домашніх "обрусілих інородців", що на свій розсуд Бог знає що виробляють у власних республіках. Така собі гарненька казочка про доброго тата Карла у центрі й лютих Карабасів-Барабасів на місцях... Але ж "обрусілі інородці", представники занадто відомого в нашій історії яничарства, самі собою не народжуються, вони — продукт "великої політики". І рука Сталіна, що перекреслила ленінську національну політику, організувала страхітливий голод на Україні в 1933 р., знищила цвіт української інтелігенції, — це була якраз "рука Москви". Рука Хрушова, що хоч і припинила репресії, але не змінила сталінської національної політики, санкціонувала шкільну реформу, яка привела до швидкого викорінення української національної школи в усіх середніх і великих містах республіки (трохи краще становище тільки в деяких західних областях, менше "інтернаціоналізованих", хоч і тут добрики добре попрацювали), до вигнання рідної мови із вузів, — це теж була "рука Москви". Рука Брежнєва, яка викинула із конституції "суверенних республік" найсуттєвішу ознаку цієї суверенності — згадку про рідну мову як державну (відстояти її ціною народних бунтів вдалося тільки закавказьким республікам), яка замінила П. Шелеста, що хоч трохи піклувався про інтереси свого народу і його культури, лакейськи покірним Щербицьким, що відразу ж почав штурмувати русифікацію, — це також "рука Москви". Як і рука Андропова, яка

послала на Україну із центрального апарату КДБ для розгрому національно-культурного відродження 60-их рр. "обрусілого інородця" Федорчука. Дуже хотілося б вірити, що зараз в умовах розпочатої Вами демократизації, "Москва", нарешті, простягне "молодшим" братам із "рівноправного" союзу руку без традиційної "єжової рукавиці".

Уважно, а не заради кон'юнктурної цитатки читаючи останні роботи Леніна з національного питання, зовсім не важко зауважити, що "обрусілих інородців" Ленін згадує тільки в окремому випадку (у зв'язку з "пересолами" Сталіна й Орджонікідзе), головну ж загрозу бачить у "зловживаннях істинно російського взірця", що їх неминуче несе з собою централізація, і постійно застерігає від "навали істинно російської людини, великороса, шовініста, по суті падлюки й гвалтівника, яким є типовий російський бюрократ". Краше не скажеш!

На пленумі, партконференції чи черговому з'їзді партії треба, нарешті, вирішити справу з вилученням з партійної програми тези про очікуване десь у туманному майбутньому "злиття націй" (пропозицію таку вже висував у пресі, здається, Чингіз Айтматов). Теоретично необґрунтована, висмикнута із Маркса (що уявляв перемогу соціалізму відразу у всіх чи більшості розвинутих країн і під "злиттям" розумів насамперед ідеологічну і економічну єдність цього так і не створеного соціалістичного конгломерату, а не викорчування національних культур, тим більше не поглинання однією мовою і однією культурою решти), штучно пристосована до умов однією багатонаціональної країни, ця сумнівна теза виявилася доброю "теоретичною" підмогою "типовому російському бюрократові, падлюці і гвалтівникові" та його годуванцеві "обрусілому інородцеві". Неспроможний упоратися з іншими партійними планами і прогнозами ("в основному" побудувати за 20 років комунізм, справитися із завданнями п'ятирічних планів, нагодувати напівголодну країну тощо), "типовий російський бюрократ" надолужував там, де не треба багато розуму й вміння, достатньо лиш адміністративного "горіння", тобто активно "зближував" нації: доводив до абсурду централізму, штучно перемішував населення, успішно виганяв неросійські мови із партійних, радянських органів, з господарських і культурних закладів, із шкіл, вузів, кіно, преси, видавництва, таврував як вияв "буржуазного націоналізму" будь-які заперечення чи критику, непокірливих пригноблював і душив, не зупинявся перед таким невідпорним аргументом утвердження своєї правоти, як тюрма...

Програма партії в ідеалі — документ науковий, що вказує конкретні завдання і конкретні шляхи. Тож чи варто ворожити що

буде через віки із великою різноманітністю національних мов і культур світу (кращі розуми людства, не зачакловані партійними догмами, думали і думають, що зведення цієї різноманітності до єдиного знаменника було б катастрофічною втратою для загальнолюдської культури) і заохочувати таким чином войовничий шовінізм, якому не терпиться запровадити таку бажану кожному диктаторові і бюрократові одноманітність, не відкладаючи справу в глибину століть?

Проаналізувавши дійсний стан національних справ у нашому союзі, партійний пленум міг би опрацювати і конкретні заходи для виправлення становища. Справа не повинна обмежитися тільки анулюванням одіозних пунктів хрущовського закону про школу, що надавав безпрецедентне в світовій педагогіці "демократичне" (як вважає секретар ЦК КПУ Єльченко) право батькам в суверенних республіках (крім Росії) самим визначати, які там повинні бути школи — російські чи "національні", і навіть право самим учням вирішувати, вчити їм чи не вчити мову своєї буцімто суверенної республіки як предмет (звичайно, oprіч абсолютно обов'язкової російської!).

Національне питання повинне вирішуватися всебічно: і розширенням прав союзних республік в політичному, економічному, культурному житті, включаючи вирішення загально-союзних і міжнародних справ, і, звичайно ж, повернення національним мовам у повному обсягу державних і громадських функцій. Для цього у конституціях республік треба відновити проголошення національних мов державними і реалізувати це на практиці. Як це зробити, які треба прийняти в Союзі і в республіках законодавчі акти і практичні заходи, допоможе досвід лєнінської політики "коренізації" 20-их років. Деякі українські закони того часу, підписані такими відомими діячами більшовицької партії, як Петровський і Чубар (наприклад, постанови ВУЦВК і Раднаркому УРСР 1925 р. "Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату" або 1927 р. "Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури"), написані ніби для сьогоднішнього дня.

Тільки так, тільки почавши перебудову національної політики зверху, можна буде перебороти неминучий після цього вибух шовінізму (Вас почнуть лякати "буржуазним націоналізмом" і навіть розвалом Союзу, хоч справа йтиме про його зміцнення як дійсного, а не фіктивного) і шалений спротив російської та зросійщеної бюрократії. Але повірте: Ви знайдете розуміння і серед ще не отруєної шовінізмом частини російського народу, а в решті республік матимете якнайактивнішу підтримку і спалах творчої енергії на всіх фронтах перебудови, яку ми, представники

неросійської половини населення Союзу, остаточно прийемо тоді як нашу, задуману не тільки в інтересах усіх класів і прошарків населення (крім бюрократії), але й усіх націй та національностей Радянського Союзу. І останнє. У багатьох Ваших виступах, наприклад, на з'їзді комсомолу, повторювалася думка про потребу чесно й мужньо сказати всю правду про минуле, не залишаючи білих плям, не оминаючи складних, нераз драматичних моментів нашої історії. Такі спроби уже чиняться. Переглядаються деякі сторінки історії партії і країни, поглиблюється критика "культу особи" Сталіна, перервана приходом до влади у 1964 р. неосталіністів, в культуру (переважно у російську) повертаються деякі забуті, або заборонені імена й твори.

Тому що у нашій республіці цей процес, по суті, ще й не починався (мляві балачки на письменницьких зібраннях і в пресі практично не реалізуються), нагадаю деякі найважливіші білі плями в нелегкій історії України тільки останніх десятиліть, які без дозволу або й ініціативи центру (ось де здалася б "рука Москви"!) освітлюватися по-новому не будуть через панування утверджуваних десятиліттями оціночних штампів та відоме правило уже декількох поколінь українських партійних і радянських керівників, переляканих звинуваченнями у "місництві", — бути "більшим католиком, ніж сам папа римський".

Спроби писати історію України 20 століття тільки як історію більшовицької партії на Україні привели до замовчування багатьох фактів соціальної і національної боротьби українського народу в перші десятиліття 20 віку, пов'язаних із діяльністю українських соціалістичних партій (УСДРП, УПСР та інші), і такого феноменального з'явища, як потужний вибух після лютневої революції 1917 р. національної самосвідомості і національно-державної самодіяльності українського народу. Зовсім не вивчається і малюється тільки червоними фарбами навіть початковий період Української Центральної Ради — першого українського парламенту, що постав у березні 1917 р. на хвилі народного піднесення. Відомо, що Ленін підтримував спочатку й Раду, й скликані нею всеукраїнські військовий та селянський з'їзди, і навіть проголошену 20 листопада 1917 р. автономну УНР (Українську Народну Республіку) — перше державне утворення України після знесення російським царизмом у 17 столітті залишків української автономії. Ще й в грудні 1917 р., коли вже намітилися принципові розходження поміж УНР і Радянською Росією, і навіть на самому початку 1918 р., коли існував створений у Харкові 25 грудня 1917 р. радянський уряд України, Ленін ще визнавав незалежність УНР, продовжував вести переговори із Центральною Радою, остаточно перервані тільки 12 січня 1918 р.

Якщо у соціалістичній Польщі відмічають як визначну історичну подію відродження у 1918 р. Польської держави, без огляду на її буржуазний і антирадянський характер, на війну з радянською Росією, "військово-фашистську диктатуру" Пілсудського і т. п., то в "суверенній" Україні словом не згадують про недалеке 70-річчя створення першої Української держави, яка передувала радянській. Боїмося сказати правду і про те, що постала після розвалу Австро-Угорщини ЗУНР (Західна Українська Народна Республіка) виявилася єдиною реальною силою, що боролася із польською експансією на західноукраїнські землі, а напівроздягнені і погано озброєні стрільці УГА (Української Галицької Армії), що скільки могли опиралися вишколені у Франції польській армії, були національними героями, а не ворогами і зрадниками. Але це означало б визнати й те, що варварське зруйнування на початку 70-х років стрілецького меморіалу на Янівському цвинтарі у Львові, створенню якого не опиралася польська "військово-фашистська диктатура" і якого не зачіпали навіть при Сталіні, — акт вандалізму, негідний цивілізованого суспільства.

Потребують сьогодні перегляду і однозначні оцінки як "ватажків української буржуазно-націоналістичної контрреволюції" діячів українських соціалістичних партій — видатного письменника, класика української літератури Володимира Винниченка і не менш видатного історика із світовим іменем Михайла Грушевського. Останньому не допомогло навіть те, що він повернувся із еміграції, став академіком АН УРСР і АН СРСР, встиг померти своєю смертю і навіть був ушанований в 1934 р. урядовим похороном. Поки що немає й мови про перевидання (з сучасними коментарями) наукових праць Грушевського, зокрема багатотомних *Історії української літератури* та *Історії України-Руси*, оголошеної "буржуазно-націоналістичною". Водночас видають і перевидують багатотомні твори російських буржуазних істориків Соловйова та Ключевського, нітрохи не бентежачись тим, що вони історію України розглядають "з великодержавно-шовіністичних позицій" (цитую *Українську радянську енциклопедію*).

Негідна крутанина затіяна зараз в Україні навколо імені В. Винниченка, багато творів якого (роман *Сонячна машина* та ін.) відомі цілому світові, ім'я якого було колись серед кандидатів на Нобелівську премію з літератури, багатотомні видання якого з'являлися в Радянській Україні в 20-их і початку 30-их рр. За ініціативою секретаря ЦК КПУ Єльченка питання про літературну вартість Винниченка підмінено питанням про його політичну діяльність. Виявляється зручніше друкувати російських білоемігрантів, ніж українського націонал-комуніста, якого навіть "свої" діячі усували від керівництва урядом УНР за "лівизну" і який 1920 р. за

запрошенням ЦК ВКП(б) півроку провів у Москві і в Україні, був призначений на відповідальні пости в українському радянському уряді, але не знайшов спільної мови із Раковським, який тоді верховодив на Україні (згодом "троцькіст і ворог народу"), повернувся на Захід, звідки слав згодом листи Сталіну з проханням не нищити соціалізм...

Прийняте нібито нарешті рішення обмежитися збірником ранніх оповідань Винниченка — яскравий приклад "перебудови по-російському". Як і те, що першу за 55 років скромну публікацію (декілька романтичних віршів) українського письменника-комуніста М. Хвильового, що пустив собі кулю в скроню в страшному 1933 р. зі словами відданості радянській владі і протесту проти сталінізму, вилучила недавно із підписаних до друку шпальтів однієї з київських газет та цензура, якої для художньої літератури в нас нібито вже й не існує... Ніяк не можуть пробачити відомому письменникові ні його заклик орієнтуватися не на "Москву", а на "психологічну Європу" (тобто виходити на всесвітню духовну орбіту самому, а не вивчати недовчене російською культурою), ні створення одним із перших в радянській літературі образу партійного бюрократа, ні його смерті-протесту.

А де книги друга Хвильового, відомого державного і партійного діяча ленінської школи, головного провідника політики "українізації", академіка АН УРСР, автора десятків друкованих праць з різних питань науки, культури, партійного життя Миколи Скрипника, що теж покінчив самогубством у 1933 р. і був виклятий сталіністами уже посмертно? Мало реабілітувати і назвати "вірним ленінцем", треба ще й надрукувати!

Не буду називати відомі Вам, очевидно, інші імена українських письменників, учених, тих діячів науки і культури, яких не встигли витягти із забуття в роки хрущовської "відлиги" і не спішать зробити це зараз. Хотілося лише підкреслити характерну для теперішнього керівництва республіки тенденцію максимально гальмувати процеси, що набирають тим часом обертів у центрі.

Найбільшою і найганебнішою білою плямою у радянській історії України є глухе мовчання понад 50 років про організований Сталіном і його опричниками (на кшталт Постишева, якого сватають в наші національні герої...) справжній геноцид української нації — страшний голод 1932-1933 рр., що забрав мільйони людських життів. В одному 1933 р. мій народ втратив більше, ніж у цілій Другій світовій війні, що кілька років пляндрувала нашу землю. А де пам'ятники жертвам нелюдського соціального експерименту? Де меморіали? Немає і, мабуть, ніколи не буде. Не залишилося навіть могил... Мимоволі пригадуються написані якраз про голод 1933 р. (й досі ще не надруковані) рядки відомого

українського поета І. Драча з прокляттям історії, яка "згодувала мовчанням наймовчазніший в світі народ". Домовчалися до того, що десь у чужих країнах створюються парламентські комісії для вивчення однієї з найстрашніших сторінок історії 20 ст., що стоять в одному ряду із фашистськими злочинами. А радянські історики тільки зараз невиразно забурмотіли щось про "відсутність вірогідних документів, точної статистики" для освітлення "цієї сторінки нашої історії" (див. газету *Радянська Україна* за 19 липня 1987 р.). Правду народові треба сказати всю, не звужуючи рамки сталінського торору 1937-38 роками та знищенням партійних та військових кадрів (маю на увазі Ваш виступ перед керівниками засобів масової інформації і творчих спілок у липні). За яким таким рахунком життя партапаратчика чи офіцера ціниться дорожче за життя сконаного в голодних муках українського селянина чи того безневинного немовляти, якого збожеволіла мати рубала на куски, щоб нагодувати інших конаючих від голоду дітей (а такі страшні картини були в рік торжества "колективізації по-сталінськи" не поодинокими...)?

Українська наука і культура найбільші втрати мала теж ще до 1937 р. Треба, нарешті, сказати правду про сфабриковану ГПУ в 1929-1930 рр. "справу" міфічної СВУ (Спілки визволення України), що поклала початок масовому знищенню української інтелігенції і згортанню українізації, а заодно повернути нашій культурі імена засуджених на цьому процесі відомих письменників і учених.

В ті ж роки була ліквідована незалежна від московського партіарха Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) і репресована її ієрархія. Зараз ця церква, як і гвалтовно знесена 1946 р. Українська греко-католицька церква, повноцінно функціонує за кордоном, а на Україні паству цих двох українських церков примусово підкорили російському православ'ю. Цікава ситуація, коли люди, що голосять себе переконаними атеїстами, силою переганяють віруючих із однієї церкви в іншу, теж не дуже шановану, та все ж свою, російську... Чи не час виправити і цю грубу політичну помилку сталінських часів і, дотримуючись конституційних гарантій, дозволити віруючим вирішувати свою релігійну приналежність самим, без підказування органів держбезпеки?

Якраз тоді, коли сотні тисяч "куркулів" і "підкуркульників" застеляли трупами далеку дорогу до Сибіру, а в українському селі лютував голод, йшло викоренення колишніх діячів УКП (Української комуністичної партії), вчених із Всеукраїнської Академії Наук, найкращих українських письменників, художників, артистів, режисерів... Суд був скорим і неправим: 1 грудня 1934 р. чекісти прибрали Кірова, а вже 15 грудня поставили під стінку кращого українського прозаїка Григорія Косинку та інших "терористів"...

І коли можна буде сказати правду про трагедію також викошеної голодом Кубані, переважно українське етнічне обличчя якої "виправлялося" із особливою запеклістю: одним заходом були ліквідовані усі українські культурні інституції, фізично знищена або вигнана з Кубані українська інтелігенція, українським козакам, нащадкам славних запорожців, міняли в документах дані про національність, а прізвища змінювали на російський лад. Кубанський досвід радикального "вирішення" національного питання був використаний потім у північній частині українського Полісся, чомусь приєднаний до Білорусії (більша частина Брестської області, включаючи Берестя і Пинськ, і декілька районів Гомельської області), де українське населення примусово записали білорусами, але провадиться політика не "білорусизації", а русифікації.

Непросто, але потрібно згадати і таку свіжу ще сторінку української історії, як партизанська і підпільна боротьба в Західній Україні 40-х і початку 50-х років. Хоча б тому, що "істинно російська людина" і "обрусілий інородець" щедро наділяють сьогодні назвиском "бандерівець" і вихідця із західньої чвстини України, і взагалі кожного, хто постійно послуговується українською літературною мовою, а не українсько-російським "суржигом" і виявляє бодай мінімальну національну самосвідомість.

Здавалося б, як віднести до білих плям бурхливу історію збройної боротьби в Західній Україні? Адже це укохана тема радянської пропаганди, десятиліттями спеціалізованої на викритті "українського буржуазного націоналізму" (зверніть увагу на термінологію: великодержавний шовінізм якщо коли-небудь скоромовкою і згадують, то без означення "російський", а буржуазний націоналізм неминуче "український", "татарський", "литовський" і т. д.). Але ж кажуть, напівправда небезпечніша за брехню. Найлегше викривати окремих осіб із націоналістичного підпілля, писати про "звірства бандерівців" (ніби звірства були тільки з одного боку!). А треба б розглянутися спокійніше і ширше, докопатися до причин цього масового народного руху, в якому спочатку брали участь не якісь там окремі бандити, що ховалися по бункрах, а десятки і сотні тисяч, підтримані більшістю населення Західної України. Без такої підтримки і на самому сліпому терорі неможливо було б майже десятиліття вистояти проти потужної державної машини. Раніше чи пізніше доведеться визнати, що рух цей обіймав різні соціальні шари (від найбідніших селян до студентів, інтелігенції) і був не соціальним, а перш за все національним, скерованим проти сталінської національної політики і терористичних методів її накидання.

Прорадянські настрої, помітні в Західній Україні в 20-х —

початку 30-х рр., майже повністю розвіялися після голоду 1933 р., згортання українізації і погрому української радянської культури. І все ж хоча у вересні 1939 р. на приєднаних до СРСР західноукраїнських землях не було насправді ніякого всенародного тріумфування з приводу приходу Червоної Армії, не було однак й ніякого спротиву. Потужним каталізатором антирадянських настроїв, що штовхнули маси до збройної боротьби, була не стільки націоналістична програма ОУН, скільки неповних два роки енкаведистського терору: численні арешти (одним із перших потрапили за ґрати одностумці визволителів, колишні члени КПЗУ — Комуністичної Партії Західної України), мордування і розстріли, вивезення населення, нарешті знищення усіх без розбору в'язнів переповнених тюрем при відступі у перші дні війни (фашисти, звичайно, для власних потреб розрекламували ці звірства). Тому при наближенні радянської армії до Західної України у 1944 р. багато місцевих жителів йшли в підпілля або тікали на Захід, поповнюючи ряди української еміграції (до речі, сьогодні завоювати її симпатії здалося б не бадьорими радіоголосами із денационалізованого Києва і не брехливою газеткою, що несла в роки брежнєвського застою "вісті з України" про небачений ніби розквіт української культури, а конкретними кроками по відновленню національного суверенітету України, які не залишаться непоміченими).

Торкаючися забороненої теми про дійсний характер подій в Західній Україні мушу застеретися, що в моєму придніпровському роді предковічних хліборобів і недавніх сільських інтелігентів "бандерівців" не було, зате траплялися "комнезамівці" і чесні комуністи (за що й наклали головами якраз у згаданому Вами 1937 р.). І зовсім неоднозначно дивлюся я на деякі прояви національного руху 1920-1940 рр. у Західній Україні. Але право на такий критичний погляд я вистраждав у тюрмах, де сидів разом з учасниками цього руху, на відміну від деяких колег за фахом, що пропивали в цей час у львівських і київських пивнушках зароблені базарною лайкою премії імені Галана.

Нам би навчитися дивитися на своє недавнє минуле хоча б у сусідів-поляків, які хай не відразу, а змогли побачити в боротьбі з польським збройним підпіллям трагедію роздвоєного патріотизму. Ми ж примушені дивитися на трагічні сторінки своєї історії не власними очима, а хижо примруженим поглядом "істинно російської людини", яка звикла бачити у кожному повноцінному українцеві "бандерівця" і "буржуазного націоналіста".

І, нарешті, про зовсім недавні події. Можливо, ще одна біла пляма в українській історії розповзеться з роками, якщо будемо мовчати або ж говорити півнатяками про те, що відбувалося в

Україні в 70-ті роки. За балаканням про застій, бюрократизм, за розмовами про долі окремих людей чи творів можна недобачити загальну картину. Між тим за аналогією з 20-ми роками, що входять до історії України під іменем "розстріляного відродження", 60-ті можуть називатися "задушеним відродженням".

Спроби убити явище "шестидесятництва" в рамці виключно літературного відродження безпідставні. У післясталінські роки в Україні спонтанно відродилися глибинні сили національного самоусвідомлення, які виявили себе не тільки в літературі і мистецтві, а навіть у політичній думці і дії.

Треба відверто визнати, що репресії проти українських "шестидесятників" після усунення Хрушова були не чим іншим, як великодержавно-шовіністичною реакцією на українське національно-культурне відродження. І якщо першу хвилю арештів і судів української інтелігенції (1965-1966 рр.) вдалося загальмувати широкими громадськими протестами, то друга репресивна хвиля була задумана ширше і масштабніше (1972-1973 рр.). Арешти супроводжувалися потужним наступом на українських письменників, діячів культури, вчених, усіх, кого турбувала доля рідної мови, рідної культури, хто взагалі мислив нестандартно. З'явилися розгромні статті у пресі, почалося вилучення виданих перед тим книг, стали практикуватися вимушені покаєння та публічні проробки (в дещо стертому вигляді повторювалася ситуація початку 30-х років). Від активної участі у творенні духовних цінностей нації було усунено зовсім або на довгі роки багатьох талановитих письменників, критиків, перекладачів, істориків, художників, режисерів. Інші опустилися до пристосовницьких творінь, негідних їхнього таланту. Зате пішли вгору кон'юнктуристи і пройдисвіти на взірць тодішнього директора Інституту літератури АН УРСР Шамоти або секретаря ЦК КПУ Маланчука. Різно посилилася русифікація: українська мова остаточно виганялася із усіх сфер державного, громадського і культурного життя, за особистим прикладом Щербицького від неї відмовилися партійні організації. Третя хвиля репресій (1977-1980 рр.), пов'язана із розгромом українського хельсинкського руху і характерна особливою цинізмом та попиранням законів, проходила вже в умовах повного застою.

Із багатьох задушених в ті похмурі роки талантів, які сьогодні могли б активно включитися у процес перебудови і демократизації, хотілося б особливо згадати українського поета Василя Стуса, який загинув в карцері пермського табору особливого режиму уже при новому керівництві КПРС — у вересні 1985 р. В. Стус — поет-мислитель такого масштабу, що його ім'я залишиться в історії нашої літератури назавжди. Але на батьківщині

ім'я Стуса досі оточене змовою мовчання. Усі інстанції залишаються глухими до прохань і вимог родичів, друзів і шанувальників видатного українського поета, а трохи осмілілі останнім часом українські письменники все ж боляться навіть згадати про свого замученого колегу. Тому остання надія на Вашу допомогу. Просимо дозволити перевезти тіло поета з табірнього кладовища на Уралі для поховання на батьківщині у Києві. Просимо повернути спадкоємцям поета всі його рукописи, вилучені в 1970-1980 рр., особливо вірші, переклади, статті, нотатки п'яти останніх років життя (все до останнього рядка вилучене і знаходиться в КДБ УРСР). Ми вимагаємо реабілітувати добре імя поета двічі засудженого за сміховинними з сьогоdnішнього погляду звинуваченнями, і видати на Україні його твори.

Як і без творчості Василя Стуса, уявлення про українську культуру і суспільну думку буде неповним і однобічним без блискучих есе Є. Сверстюка, віршів і прози М. Руденка, І. Калинця, М. Осадчого, І. Сокульського, без виставок художників П. Заливахи і С. Шабатури, наукових літературознавчих і публіцистичних статей І. Світличного, М. Гориня, П. Скочка, Ю. Бадзя, В. Марченка, нарешті, без всіх статей і книги *Інтернаціоналізм чи русифікація?* І. Дзюби. Настав час чесно визнати, що всі ці талановиті і небайдужі люди в роки застою були засуджені за безглуздими звинуваченнями, реабілітувати і видавати їх. Поки що їхні імена (крім пушеного до друку за розкаяння в патріотизмі І. Дзюби) оточені глухою стіною мовчання.

Із мого листа вийде товстючий гробсбух, якщо спробую назвати білі плями української історії, перерахувати всі забуті або обпльовані імена. Щойно тепер з'явилася надія, що в нових суспільних умовах багато що вдасться освітити прожекторами гласності. Цій же меті буде служити в міру своїх скромних можливостей і відновлюваний нами журнал *Український вісник*.

Викласти ширше порушені в цьому листі питання я спробую також особисто, якщо мені дозволять зустрітися з членом Політбюро Яковлевим, відомим прихильником політики гласності і демократизації.

В минулому двадцятилітті на всі петиції "дисидентів" до партійно-радянських керівників відповідь давалася єдиним способом — через суд, як правило, закритий. Та ще гірше, коли на підняті "знизу" проблеми і вистраждані думки взагалі ніяк не реагують. Не виключено, що й цей скерований в ЦК КПРС мною лист дочекається тільки побіжного погляду одного із працівників апарату. Думаю тому, що у відкритого листа більше шансів привернути увагу партійного керівництва до життєво важливої для

здоров'я радянського суспільства національної проблеми. Та й вирішувати такі питання в умовах справжньої гласності належить не в глушині кабінетів, а всім народом (правдивіше — всіми радянськими народами).

5 серпня 1987

*З повагою — Вячеслав Чорновіл, український журналіст
290 014, Львів, вул. Нішинського 14, кв. 6*

ДОВКОЛА РЕАБІЛІТАЦІЇ «СОБОРУ» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Анна-Гая Горбач

Відомий в Україні літературознавець Олег Бабишкін, професор Київського державного університету і автор численних нарисів і статей з ділянки новішої української літератури (між цими працями знаходимо й дві монографії, присвячені Олесеві Гончареві), надрукував у науково-методичному щомісячнику Міністерства освіти УРСР *Українська література і мова в школі* (квітень 1987, стор. 11-16), статтю, темою якої є реабілітація оспореного в кінці 1960-их років роману Олесь Гончара *Собор*.

Про дивовижну долю та тенденції цього роману відомого сучасного українського прозаїка свого часу писали і в Україні, й на еміграції немало статей, тому не будемо входити в деталі давньої дискусії. Найбільше уваги присвятив цьому творові Євген Сверстюк, автор самвидавного есею "Собор в рихтуванні", якого головна думка про цей твір Гончара концентрується в ствердженні, що "Основним сенсом роману ... є пошук опори духовности, пошук живих джерел людяности, розгадування народних традицій і святинь, за які тримається народ в розхитаному світі стандартизації, в прагненні зберегти своє ество, своє обличчя" (Євген Сверстюк, *Вибране*, [В-во Сучасність, 1979], стор. 178).

Слід згадати, що роман Гончара, який з'явився 1967 р., сприйняли спершу в Україні позитивно, його навіть було надруковано в популярній серії "Романи і повісті", яка виходить великим накладом, за 1968 рік. Але невдовзі після позитивних рецензій посипалися гострі напади на автора та тих критиків, що хвалили його. Після 17-ти років мовчанки довкола роману в українській радянській пресі вперше заговорили про *Собор* весною 1987 р., коли почалася дискусія довкола т. зв. "гласности та перебудови" в ділянці культури також в Україні. Впливовий літературознавець академік Леонід Новиченко згадує в своїй статті "Наша сьогоднішня пошукова думка" (*Літературна Україна*, ч. 16, 16 квітня 1987), що *Собор* Гончара, як також деякі твори рано померлого молодого Григора Тютюнника, що покінчив життя самогубством, та деякі ранні твори Євгена Гуцала "були свого часу хибно зінтерпретовані в душі вульгарно-соціологічних рецидивів". Цим творам закидали "очорнення і спотворення радянської дійсности"...

Невипадково стаття Олега Бабишкіна "Бережіть собори душ ваших" перегукується зі статтею молодого літературознавця та

поета Михайла Стрельбицького: "Всеохопність проявів людського і ленінський ідеал" (*Дніпро*, травень 1987, стор. 114-117), бо різні проблеми, про які йдеться в *Соборі*, загострилися останніми роками й вимагають відвертої дискусії.

Коли шойно піднімалися також на Заході перші голоси про небезпеку, що йде від безоглядної індустріялізації та її нищівних наслідків для природи й довкілля, *Собор* Гончара заторкнув свого часу тему екології, зберігання історичних пам'яток, а головне наболілу в Україні тему безприкладної шкоди, яку наносять рідній культурі духові безбатченки, що, ховаючися за авторитетом правлячої партії, ширять провінціалізм, примітивізм та духове спустошення.

Стаття Бабишкіна цікава ще й тим, що вона розправляє досить виразно з колишнім ідеологічним диктатором в ділянці питань культури в Україні, сьогодні вже померлим, довголітнім директором Інституту літератури АН УРСР Миколою Шамотою, що очолював цю провідну установу в 1961-1978 рр. і був одночасно довголітнім головою комітету Державних премій імені Т. Шевченка в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури.

Микола Шамота, автор кількох програмових праць з ділянки літературознавства, естетики та літературної критики (*Ідейність і майстерність*, 1953, *Про художність*, 1958, *Література і життя народу*, 1963, *За велінням історії*, 1965, і т. д.), пройшов шлях відрядженого ідеологічного вишколу від викладача літератури в середніх школах Полтавщини до партійних шкіл у Києві та Москві, де був навіть заступником головного редактора московської *Літературної газети* та довголітнім депутатом Верховної Ради СРСР. Довгі роки Шамота завдавав тон в Інституті літератури АН УРСР в Києві, його диктатові мусіли покорятися не тільки літературознавці та критики в Україні, але навіть науковці з соціалістичних країн, що займалися українським літературознавством і приїжджали з відрядженням попрацювати в київських архівах староукраїнської чи нової літератури. Стаття Бабишкіна дає деякі інформації про появу роману *Собор*. Ми читаємо, що Гончар після закінчення роману в новелях *Тронка*, де вже знаходимо перші прояви нової тематики автора, працював над *Собором* майже 4 роки (1963-1967). Звернення уваги на проблеми екології та культурного світогляду людини, він започаткував, за словами Бабишкіна, новий період своєї творчості та відкрив одночасно для молодих письменників Росії та сусідніх країн нові актуальні теми, що знайдуть на початку 1980-их років талановитих послідовників та інтерпретаторів, які тим часом здобули світове визнання (В. Распутін та інші).

Згадуючи, як сприйняли свого часу *Собор*, Бабишкін підкреслює, що після перших позитивних відгуків на актуальність твору

посипалися в дніпропетровській, криворіжській та київській пресі нищівні обвинувачення та критичні осуди, в яких авторів закидали умисне наголошування розгулу кар'єризму, своєкорисливості та бездушності в радянському суспільстві, яким автор, мовляв, протиставляє картину далекого ідеалізованого минулого, символом якого є саме собор, що його чиновник від культури Володя Лобода збирається висадити в повітря. Вершком цієї цькувальної критики, пише Бабишкін, була стаття Шамоти: "Реалізм і почуття історії", в якій він заявив, що *Собор* — це творча невдача Гончара, що в автора в підході до змалювання дійсності виявляються "суб'єктивістські погляди". Шамота, пише Бабишкін, виправдовував руйнування пам'яток минулого, що мали культове значення. Він закидав авторів *Собору*, що той не зумів показати стійкості бажання народних низів позбутися ознак "темноти забобонного минулого, символів духовного гніту". Коли усвідомити, що директор Інституту літератури Академії Наук виправдовує ще вкінці 1960-их рр. варварське нищення культурно-історичних пам'яток минулого, що виконувалося руками зфанатизованої комсомольської молоді, з якої ідеологія творила про шарок культурних безбаченків і національно викорінених гібридів, можна собі домалювати картину нищення пам'яток церковної культури в Західній Україні після Другої світової війни, де, як знаємо з документів самвидаву, "Любчики", себто побратими Володі Лободи, ліквідували все, що їхнім примітивним мозкам здавалося "відсталим" та "чужим радянській культурі".

Немало уваги Шамота в своїй статті приділив виправданню саме "вульгарної критики у пасквільному стилі", згадує Бабишкін; він не пошадив і тих авторів-критиків, що відважилися схвально висловитися про роман Гончара. Недвозначно, в стилі агресивних атак часів Сталінщини, він звертається до Гончара з порадою "переглянути позиції в романі".

В атмосфері дискусій, що в досить "атомізованій формі" (як нам написали недавно з України) перенеслася з Москви до Києва, Бабишкін зауважує, що коли б "керівні люди" свого часу поставилися б серйозно й об'єктивно до твору Гончара й зрозуміли його підтекст, можна було б уникнути того глибокого застою, що його сколихнув щойно Михайл Горбачов своїм виступом на 27-му з'їзді партії. Однак, ми чуємо з України, що В. Щербицький та його палядини відгризаються досить успішно від закидів "застою"... А дискусія довкола мачушиного трактування рідної мови, яку розпочали письменники, бо, нарешті, збагнули, що втрачають читача, вичерпалася на практиці перекладами кількох циркулярів Міністерства освіти на українську мову. Зрештою, виступи українських письменників в обороні рідної мови залишаються доти безслідні,

доки Міністерство освіти не займе до наболілого мовного питання виразного становища, на яке ще до сьогодні чекають в Україні.

Як ми вже вище згадували, Гончар вже в *Тронці* заторкнув був деякі думки, що їх ширше розгорнув в *Соборі*, а саме право людини на індивідуальні риси, на нерозривну традицію поколінь, на потяг людини до краси та гармонії. Гончар у *Соборі* виразно розгортає ідею обов'язку людини зберігати здобутки минулого свого народу для майбутніх поколінь. Згаданий Михайло Стрельбицький, що досліджує творчість Гончара, стверджує в автора все даліше поглиблення гуманістичної проблематики від твору до твору, при чому називає і його даліші твори, що з'явилися після *Собору*: *Циклон*, *Твоя зоря* та інші. Він зосереджується на впливові, що мали *Тронка* і *Собор* в 1960-их рр. на молодь, для якої ці твори стали певними життєвими орієнтирами, бо в них заторкнено соціально-моральні та культурно-екологічні проблеми часу. Молоді читачі тих років ототожнювали себе з позитивними героями цих творів, яких автор лишає проходити певні соціальні прозріння і які жили ілюзіями молодости. Проблема "батьків і дітей", що її радянська критика намагалася замовчати чи негувати в ці роки, виступає дуже виразно саме вк творах Гончара цього новішого періоду. Як стверджує Стрельбицький, ця дискусія між генераціями звучить у кожній заторкненій суспільній темі в багатьох творах письменника. Гончар має дуже позитивне ставлення до максималізму молодости. Його молоді герої, яким притаманна "некерованність" (пригадаймо собі молодого Мамайчука з *Тронки*), стараються розв'язати для себе та свого довілля назрілі істотні питання часу, і коли ці "прояви пошуків молодих людей сповнені духовними муками і болями", згадує Стрельбицький, вони не лишаються безслідними, читач відгукується на них. Перераховуючи різні типи людей, що заселяють світ Гончарових романів і повістей, Стрельбицький називає Лободу з *Собору* як одну з "найглибших художніх студій анатомії кар'єризму" в радянській літературі взагалі.

Сьогодні ми спостерігаємо цікавий культурно-суспільний процес, що проходить в Україні. І хоч його відгомін проривається дуже важко в дописи української радянської преси, все ж таки він стає помітним. Генерація, що виростала на зразках *Тронки* та *Собору*, не могла зовсім отупіти під тиском номенклятурного бюрократизму, в неї повинні збудитися старі бажання, які оновлять їхнє життя та довілля. Віднайдення власних культурних коренів та традицій, усвідомлення свого національного "я" лежать також на тому шляху. *Собор* повернеться до українських читачів, його мають надрукувати в сьомому томі зібраних творів Гончара, що підготовляється до друку.

СПОГАДИ

ІЗ ЖИТТЯ БОРИСА ДМИТРОВИЧА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

Уляна Дробот

Зовні життя Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича в останній десяток років мало приблизно такий вигляд. Все частіше він лишався один в квартирі, рідко бував удвох із Ганною Антонівною і зовсім рідко — утрюх, ще й з Євгеом. Зате часто бували чужі люди, чужі по крові, — рідні духом. Приходили хтонебудь з молодих: не тільки побути, послухати письменника, а й по господарству допомогти, прибрати, помити вікна, їсти зварити. В таких випадках він вибачався по сто разів, що турбує, завдає такого величезного клопоту, писав, чим може допомогти. Ми не витримували й культурно його проганяли, щоб не застудився, наприклад, на протягах. Коли приносили з магазину якісь продукти, він неодмінно повертав гроші, до копійки, і сердився, коли не хотіли брати. На мою спробу схитрувати і послати йому блок "Столичний" бандеролію начебто від моїх далеких родичів, він відповів їм вдячним листом і збирався надіслати гроші. Родичі були спантеличені. Довелося признатися...

Багато часу витрачав на те, щоб готувати передачі для Євгена і ходити до нього на побачення, коли модна було (ми якось ходили з ним удвох до Лук'янівської тюрми). Часто, разів 2-3 на тиждень, ходив з передачами, які готував разом з Яриною, до Ганни Антонівни в Павлівську лікарню, або в лікарню вчених, якщо її звалювала якась самотечна хвороба. Іноді він сам лягав у очне відділення професора Кондрацького підтримати згасаючий зір. Часом застуджувався, лежав удома.

Бувало, що у нього жили якісь родичі чи знайомі знайомих, що приїздили до Києва. Бувало, що він сам їздив до Києва, коли ще міг. Наприклад, до Петра Кузика, свого друга-стрільця в Коломию (той теж до нього часом приїздив), до Надії Віталіївни Суровцевої. Ця легендарна жінка доживала віку в Умані. Доглядав за нею робітник на ім'я Дмитро. Борис Дмитрович гордився тим, що цей робітник, не маючи власного екземпляру книги "Як ми говоримо", переписував її від знайомих. Надія Віталіївна також приїздила до Києва, лікувала свої очі в прекрасного лікаря Кондрацького, так само, як і Кузик. До речі, вона пережила Бориса Дмитровича на кілька тижнів.

Спогади отримані з України. Зберігаємо мову оригіналу. — *Ред.*

Їздив Борис Дмитрович у Кам'янець-Подільський до Стоконтельних, у Львів до Калинців, Горинів. Бував також у Павлограді у поетеси Ганни Світличної, яка з дитинства прикута до ліжка, — новітньої Лесі Українки. Коли він приходив до когось із нас на день народження чи з іншого приводу — це була окраса вечора.

Іноді у нього на квартирі можна було почути любителів-бандуристів або співаків. Читала вірші Миколи Руденка його дружина Рая. Щось цікаве завжди розповідала Світлана Кириченко, дружина Юрка Бадзьо. Сам Юрко недовго побув у Києві. Забрали, бо занадто ґрунтовно він цікавився проблемою русифікації. Бували в нього і незламно-м'який поет Микола Горбаль і категорична, схожа на Данте, Оксана Мешко (про неї Борис Дмитрович говорив: "Жінка з легенди"). Правда, як на мою думку, занадто підозрілива. Пізніше їх у Києві не стало також. Миколу спершу засадили як кримінального злочинця, а потім, коли зірка нормального життя хотіла посміхнутися йому й вірній його дружині Олі, строк було продовжено на 6 років. А стара жінка доживає в Красноярьському краї.

Тим часом дехто почав повертатися з заслання. Хіба вони могли не прийти до Антоненка-Давидовича? Прийшов, точніше приїхав, змінений до невпізнання Іван Світличний, врятований від смерті дружиною Леонідою Павлівною, або Льолею, як називають її друзі. На Алтаї лікар районної лікарні взяв на себе велику відповідальність і ризикнув — зробив йому трепанацію черепа, коли більше ніякого виходу не було. Йому тяжко рухатися, тяжко говорити, але він живий.

Прийшов Валерій Марченко і Борис Дмитрович мене з ним познайомив. Страшенно худий, з хворими нирками, але одночасно повний сил і бажання діяти, поки є час. Зацікавлений постаттю Миколи Гулака з Кирило-Мефодіївського братства, він працює над дослідженням, шукає в бібліотках, у архівах. Влаштувався сторожем у садівництві поряд з домом, і з того не журився. Енергійний, він сам не дрімав і іншим не давав. У нього якось дивно поєднувалися практичність і пристрасна релігійність. Привернувся до релігії в тюрмі, як і багато інших політв'язнів, що дає їм сили витримати. Намагався привернути до неї й мене. Ходив до церкви в Києві і молився з пристрастю неопіта. Знав, що в Києві йому недовго бути, і його навіть тягнуло назад туди, де порівняно з Києвом легше дихати, бо не треба лицемірити. Тільки хотів встигнути зробити якомога більше. Через рік після арешту він помер від хвороби. Мертвим його не бачили, бо привезли на похорони в металевій запаяній труні. Перед моїм внутрішнім зором у спогадах він постає завжди живий, в ореолі героя... До Бориса Дмитровича його ставлення було різним.

Поважав його знання, але не соромився критикувати часом за щось.

Повернувся до Києва й до красуні-розумниці дружини Євген Сверстюк. Струнка ще постать, лише посивіле волосся, повільна зосереджена манера розмовляти. В очах світиться інтелект. Релігійність його не на поверхні, а глибоко в душі і в мозку. Влаштувався столяром. Філософ у душі — інтелігентської роботи він би й не хотів. Йому так само тяжко жити в Києві. Звичка до духовного життя, а не до буденного, практичного господарювання заважає... Бориса Дмитровича глибоко розумів і схилився перед ним.

Встиг побачити Бориса Дмитровича після повернення з заслання і поговорити з ним Євген Пронюк. Неодмінно люб'язний і настроєний на спілкування з людьми, на самовдосконалення, він силою свого духу подолав хвороби і готовий завжди допомагати іншим — добрим словом, чимось конкретно. У нього велика родина — мила співуча дружина Галинка і троє синів — козаків. Треба жити, ростити дітей... Намагався Борисові Дмитровичу допомогти травмами, хотів дістати слуховий апарат, але скоро потреба в цьому відпала.

Серед тих людей, які бували в домі Бориса Дмитровича в останні роки його життя, одну людину можна назвати "добрим ангелом". Граціозна маленька струнка жінка. Широка ерудиція, глибокий інтелект. Релігійна з дитинства, як кажуть від молока матері, від слова батька. Може та любов до Бога і віра в нього давала їй таку силу любові до людей. Любов діяльна — ось її головна риса. У неї безліч знайомств, безліч можливостей. і їх вона використовує на допомогу людям. Конкретну. Робила масаж Ганні Антонівні, коли та злягла з паралічем, до сьомого поту і вона потихеньку почала рухатись. Діставала найдефіцитніші ліки. Думаю, що не тільки конкретна її допомога, а й розмови з нею багато значили для Бориса Дмитровича. Спілкування з цією незвичайною жінкою також якоюсь мірою спричинилося до того, що в нього змінилося ставлення до релігії. Борис Дмитрович не був релігійним. Власне, як він казав, його релігія була філософія. Він не вірив у примітивного бога Саваофа з білою бородою, але часто повторював слова одної простої жінки Тодоски, яку описав у своїй мисливській поемі "Семен Іванович Пальоха": "Видно, там щось таке є, що нами керує". Зовні ця його філософська релігія ніяк не проявлялась. Але в останні місяці часом ставав у тому кутку, де в нього були стелажі бібліотеки, губи в нього воружилися — він молився.

Коли загальний стан здоров'я Бориса Дмитровича в черговий раз погіршився і він збирався лягати в лікарню, то, виходячи з

кабінету, став на порозі, повернувся обличчям до рідних стін і широко, не криючись, перехрестився. Він ще не знав, що бачить їх востаннє, але, мабуть, передчував. Коли він лежав у лікарні, Ярина обміняла квартиру, щоб, забравши батька звідти, жити з ним разом і доглядати його. У новій квартирі на вулиці Горького кімната, відведена йому, була любовно обставлена так само, як його колишній кабінет. Борис Дмитрович прожив там місяць. Тим часом весна поборолала слякотну зиму і почала розцвітати...

Якщо вже говорити про внутрішнє життя Бориса Дмитровича, то треба сказати про одну річ. Він був живим до самої смерті. Зберіг не тільки творчу потенцію, а й гаряче серце. Кілька років перед смертю він кохав дівчину. Кохав, як світлу мрію, і трепетав як юнак. Міг бачити її годинами, але, розстаючись, все одно згадував пушкінські рядки про "мимолетное виденье". Часом у товаристві нікого, крім неї, не помічав. І не зважав на те, що може хтось нишком знизує плечима: за що така честь? чому саме їй?.. А хіба знаєш, чому полюбив саме ту людину, а не іншу? Так судилося, мабуть... Коли вона прийшла до нього з іншими людьми за кілька днів до його смерті, він уже майже не міг говорити, але, перемагаючи слабкість, хрипким, уривчастим голосом, що зривався на шепіт, заспівав їй народну пісню про кохання.

В його великому серці було ще багато любові. Воно було широке і там багато хто міг поміститись.

Коли поховали Ганну Антонівну, він зблизився з жінкою свого кола, розумною, наполегливою, також набагато від нього молодшою. Він з нетерпінням чекав її з роботи, і сусіди звикли бачити, як вони прогулюються у дворі. Він почав писати жартівливі спогади про диваків-поетів, які траплялися йому на життєвому шляху, посилав до альманаху "Київ", але їх не друкували. Кілька разів вони подавали заяву до ЗАГС-у, але розписатися їм ніяк не вдавалося. Дійшло до того, що його мало не об'явили психічно неповноцінним і недієздатним. До того доклали руку Євген і особливо Лєна, яка, бачачи, що втрачає квартиру, терміново поїхала в колонію і розписалася з ним. Доходили чутки, що вони обоє якось зв'язані з КДБ. Якось дійшло до киян, що сусіди Євгена по колонії хотіли провчити його за панібратство з начальством і вирішили використати його як "девочку" — найганебніша кара. Приступили до нього, а він сміється: "Будь ласка. Я й так можу". Пльнули й відійшли... Ця історія так потріпала Бориса Дмитровича, що він знову захворів. Хоча йому не довелося одружитися ще раз, однак він подарував жінці обручку на знак того, що вважає її за дружину. Прив'язався до неї так, як можна прив'язатися до останньої в житті жінки.

Питання про смерть цікавило Бориса Дмитровича. Він думав

про це і намагався уявити собі момент відходу, чи переходу в якусь іншу якість. Йому вважався жовтий вогник свічки, який все слабшає, блідішає, витягується востаннє і — зовсім маленький і голубий — гасне. Уявляв, що в перший час, коли вже не ходитиме по землі, а лежатиме під землею, він якось відчуватиме, що тут робиться, буде разом з нами на своїх похоронах. Казав, що хоч і не боїться моменту зустрічі з вічною таємністю, але йому хотілося б бути на землі, а не там. І він показав униз рукою...

В ЛАБЕТАХ ОБСТАВИН

"Я весь в майбутньому,
В тих гомінких роках,
Що прийдуть пізно або рано,
Я вийду теж на битий шлях,
Щоб стати месником
Пліч-о-пліч з вами.
І як нездоланий козак,
Що його привид сіє жах,
Хай промайне тоді в степах
Моє ім'я, як пізня кара,
І хай помститься разом з вами
За нашу смерть і ваші рани."

(Б. Д. Антоненко-Давидович, "Лист у невідоме")

Мені пощастило познайомитися з Борисом Дмитровичем Антоненком-Давидовичем років десять тому. Я пам'ятаю той незвичайний день — незвичайний тому, що багато чого для мене в цей день було вперше. Наприклад, колядування.

...Був чудовий новорічний вечір, ще кращий від того, що прийшов після сіроболотяних днів. Бадьорив морозець, сипався легенький сніжок. Київ саяв вогнями і ялинками. Ми вже об'їздили півміста, колядуючи. Було весело і якось незвичайно. Вусаті хлопці в сердаках, співучі дівчата в свитах, стрічки, зізда. На Хрещатику наші заводі! Микола Матусевич і Мирослав Маринович затягли всіх до Центрального універмагу, і ми пройшли вервечкою серед численного ще люду, посипаючи всіх пшеницею "на шастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб було краще, ніж торік". Так само розсипали добрі побажання разом з пшеницею в тролейбусах, трамваях. Ніхто не зупиняв. Люди часом широко відгукувалися, посміхаючись і бажаючи й нам добра, а дехто дивився на нас квадратними очима, бо така картина для міста взагалі не зовсім звична.

Коли настала десята година, ми саме виходили з чергової

квартири. Зупинились на сходах і тихо заспівали гімн сражданнтя — для тих, хто в цю мить зустрічає Новий рік у тюрмах, таборах.

І ось ми ідемо до Бориса Дмитровича, який жив на розі вулиць Леніна і Коцюбинського в "будинку письменників" (Так його неофіційно називають люди. Солідний, під граніт, перший поверх будинку усяяний меморіяльними дошками в честь різних письменників — в основному, звичайно, прихильників офіціозу. Серед них немає дошки з іменем Антоненка-Давидовича, але віримо, що рано чи пізно вона буде). Піднімаємося на другий поверх, дзвонимо в 24-квартиру. Відчиняє господиня, Ганна Антонівна, і запрошує всіх до кабінету. Заходимо, співаючи: "Добрий вечір тобі, пане господарю", — і стаємо півколом. Борис Дмитрович стоїть біля свого старовинного темного із численними шухлядами письмового столу, відсунувши таке ж старовинне крісло. Стоїть, опустивши руки, дивлячись на нас, більше десятка молодих колядників. Середнього зросту, худорлявий. Очі за збільшувальними скельцями окулярів здаються великими. Волосся світле, майже зовсім сиве.

Уважно вислухавши наш колядницький репертуар, він дав десять карбованців і пляшку горілки до нашої торби й попросив ще заспівати "фурт-фурт". Мирослав, наш найкращий співак, і Микола, які й раніше бували в Бориса Дмитровича і знали його улюблену пісню, завели: "При каноні стояв і фурт-фурт ладував..." Хто знав, підтримали.

Довго ми в Бориса Дмитровича не затримувалися, бо ще мали справи. Подалися від нього до Надійки Світличної, яка нещодавно повернулася з заслання і жила покищо в братової дружини, Льолі. Микола й Мирослав посипали її відразу ж, як тільки вона відчинила двері. Надійка зіщулилась під пшеничним дощем — худенька, маленька, темне волосся заплетене в кіски й підв'язане. Стримана і наче якоюсь часткою своєї істоти відсутня — ще там, далеко. Створює навколо себе атмосферу гідності і справедливості, начебто не докладаючи зусиль, а природно, як дихає.

Побажавши Надійці щастя і залишивши її, ми поспішили до Павла і Олі. Близнята жили разом із старою матусею у двокімнатній квартирі. (Павло стане незабаром Надійчиним чоловіком і підтримає її, чим тільки зможе. А в ту ніч вони, мабуть, ще й не підозрівали про це). І в цих доброзичливих брата й сестри ми закінчили незвичайний вечір і зустріли ранок нового року.

Минув якийсь час. Коли настала чергова річниця бою під Крутами, ми пішли до Антоненка-Давидовича, щоб попросити його розповісти про цю подію. Він радо нас зустрів: йому приємно було, що молоді цікавляться українською історією, хочуть знати її. Розповідь його була чітка, логічна, послідовна. Коли він думав,

що слухачам незрозуміле якесь слово, явище чи незнайоме якесь ім'я, то робив відступ, ґрунтовно пояснював і знову повертався до переваної думки. Його розповідь нагадувала, таким чином, велике гіллясте дерево.

Потім, коли почалися інші розмови, мені радісно було сказати Борисові Дмитровичу про враження, яке справляла на мене його повість "За ширмою", надрукована ще в журналі *Дніпро* (і моя мати плакала, її читаючи), а також його стаття, знову в *Дніпрі*, про чистоту мови, сама написана мовою, що пахла, як вода в лісовому джерелі. І ось несподівано щастя — знайомство з автором... Йому було приємно це чути, хоч він намагався не дуже показувати.

...Де справді було щастя — знати Бориса Дмитровича, бути поруч із ним довгий час. Чим далі, тим частіше мені доводилося бувати в нього — слухати його розповіді, розповідати щось йому (старому письменникові цікаво було спілкуватися з молоддю — шукав духовного контакту, духовних спадкоємців), допомагати по господарству, ходити з ним на концерти, спектаклі. Він дуже приваблював своєю ширістю, інтелігентністю, піклуванням (вони були просто зворушливі), стійкістю і вірою в краще майбутнє. Через свою простодушність і прямоту він бував і нетактовним: бажаючи виявити свою увагу або чимось допомогти, запитував при всіх або часто просто нагадував про те, що хотілося б забути, — зачіпав щось наболіле. Коли зрозуміє це, широко і довго вибачається. Бувало й сердися на нього, але недовго. Найчастіше після зустрічі з ним повертаєшся додому збагачений, або просто просвітлений, або зворушений. І в тяжкі хвилини пам'ятаєш, що близько є джерело тихого, рівного світла, вірного тепла. Поступово він став для мене другим батьком — духовим батьком...

Люди в Антоненка-Давидовича бували часто — і не тільки кияни. Скільки було чудових вечорів у його кабінеті в будинку на вулиці Леніна!.. Ми всаджувалися на розкладному дивані, застеленому барвистим ліжником, і на стільцях. Борис Дмитрович сидів біля свого столу на кріслі, спершись ліктем на один з двох поручнів. Горіло коли верхнє світло, а коли настільна лампа. Над столом — фотографії: мати, ще молода, в старовинному національному одязі; Ганна Антонівна — молода, усміхена, щаслива дружина реабілітованого письменника, сам господар — зовсім юний, зосереджене гарне обличчя — часів громадянської війни; ще фото: Борис Дмитрович уже в похилому віці стоїть у скверу біля лави, а коло ніг куца товстенька собачка Пальма, яка прожила в нього десять років і ревниво частенько гарчала на гостей; ряд портретів письменників — його сучасників: Миколи Хвильового (про якого Борис Антонович казав, що рахує його серед своїх

вчителів), Григорія Косинки (небіж котрого, робітник Сашко, живе поверхом нижче і допомагає Борису Дмитровичу по господарству), Євгена Плужника, фотографії Івана Світличного та ін. На столі друкарська машинка, радіоприймач "Спідола". В кутку телевізор. Закарпатський килим над диваном, такий же — на паркетній підлозі. Високі стелажі бібліотеки в іншому кутку — енциклопедії, в тому числі й Брокгауза і Ефрона, збірки творів українських і російських письменників, безліч книжок з автографами авторів: Гончара, Сосюри, Стельмаха і т. под. з висловленнями поваги і т. ін. Ще один стіл, покритий плахтовою тканиною. На ньому красується бюст Антоненка-Давидовича роботи скульптора Гончара (господар ніколи не висловлював свого захвату від тої речі). На стінах — портрет Тараса Григоровича Шевченка, обрамлений вишитим рушником, пейзажі, гравюри на дереві. Особливо привертає увагу одна — "Бранка". Дерево потемніло від часу, але, придивившись, можна помітити дівчину з косяю, грати, вічко (при обшуках ця річ, казав Борис Дмитрович, завжди непокоїла начальство: "Що це за натяки?").

Обстановка кабінету не нова — правда, з часом Ганна Антонівна зібралася з духом, викинула стару шафу і купила нові лаковані стандартні шафу і сервант, які в цій кімнаті довгий час видавалися чужинцями, аж поки не примелькалися — стіни і всі речі не стільки потьмяніли від часу, скільки пожовкли від тютюнового диму, бо обоє господарів немилосердно смалять; килимок на підлозі блаженський, паркет витертий. Але ця обстановка якимсь чином нерозривно пов'язувалася з Борисом Дмитровичем, і в іншому місці ми вже не могли його уявити.

За стінкою була кімната Ганни Антонівни. Бувало, що вона там походжає і курить. Часом заходить в кабінет. Але все частіше кімната стоїть пустою: господина майже не вибирається з Павливської лікарні для психічно хворих. Далі ще одна кімната — синова. Вона в основному також пуста, бо Євген не вилазить із тюрми: попадає туди то за групове згвалтування, то за навмисне зараження інших венеричною хворобою, то за фарцовку.

...Отже, господар сидить біля свого столу і щось розповідає або декламує вірші. Поблискують скельця окулярів. Сиве волосся розсіпається посередині і двома пасмами спадає на чоло. Матова шкіра наче світиться. В руці між сухих вузлуватих, пожовклих біля нігтів від тютюну пальців стирчить незмінна сигарета, найчастіше "Столичні" або болгарські. Борис Дмитрович захоплюється розповіддю і постійно про неї забуває, і ось на кінці наростає довга ковбаска попелу. Він, не дивлячись, час від часу відводить руку до попільнички і постукує пальцем по сигареті, але так ніжно, що сіра ковбаска не відвалюється. Рука продовжує

жестикуювати, і попіл нарешті летить на багатостраждальний килимок. Хібащо хтось зважиться перервати господаря, сказавши йому про попіл. Часом Борис Дмитрович заходиться в кашлі, довгому, судорожному, аж захлинається. Страждаючи від того, що всі мають на це дивитися і чекати, він тягнеться за носовичком до кишені і намагається справитися з кашлем. Слухачі тим часом відводять від нього погляд і знічев'я розглядають кабінет. Тут багато речей вишитих, викарбуваних, намальованих, які були прислані і принесені йому з усіх усюд. Нарешті Борис Дмитрович долає кашель, вибачається за "неестетичну павзу", і ми починаємо слухати його далі. Вільна рука його піднімається вгору і намагається не то розчесати волосся, не то пригладити його, але через хвилину воно знову спадає на чоло. Бачиш то його палаючі очі, коли він захоплений думкою, то чіткий, благородний профіль, коли повертається до когось іншого. Гарний Борис Дмитрович! Як міцніє його хриплий, старечий голос, коли він читає вірш Катриченка, особливо "Апеляцію до майбутнього"!

Про цього Катриченка Борис Дмитрович розповідав, що був такий у таборі разом з ним, колишній голова сільради з Харківщини, який залишився головою під час німецької окупації і дістав за це потім десять років. Начебто цей Катриченко був простий чоловік, яких тисячі, але в таборі раптом у нього прорізалось бажання писати вірші. Вірніше, складати в голові, бо в разі обшуку написане могло мати "последствия". Оскільки він мав довіру до Б. Д. як людини і повагу як до письменника, то розказував йому свої вірші, а той вирішив запам'ятати. Деклямуючи вірші нинішнім слухачам, Антоненко-Давидович завжди цікавився: "Ну, як? Чи подобається? Яке враження?" Слухачам подобалося (наприклад, після вірша "В тюрму на згадку серед ночі..." Надійка Світлична сумно посміхнулася і сказала: "Справді, тюремна лірика..."), але з цих питань взагалі трохи дивувались. Пізніше Борис Дмитрович признався, що вірші — його. Великого значення він їм не надавав, але не писати тоді не міг. (Ні до, ні після, не писав нікому). Тягнуло на вірші, бо їх можна було запам'ятати, бо вони краще відповідали його емоційному стану, бо прозою займатись було складно. Трохи соромився признаватися в своєму авторстві, оскільки розумів, що форма їх не зовсім досконала, але вони були дорогі йому, як пам'ять про пережиті. Тому цікавився думкою слухачів, щоб вирішити, чи варто залишати їх нащадкам. Ми зайнялися цим з Борисом Дмитровичем удвох. Вірші були записані мною під його диктовку, потім надруковане було ним перевірене, в деяких місцях виправлене. Коли його не стало вже, ми їх перечитували. Враження вони тепер справляли суперечливе, бо багато втрачали від того, що не сам він їх читав. Коли не бачиш

його очей і не чуєш інтонації голосу, то впадають в око і недотримання розміру, і слабка рима. Але ж він все одно присутній у своїх віршах! І сила їх у реальності, достовірності, історичності. А часом і художній образ вразить, і від сили переконаності та від пророкування — мурашки по спині!.. Однак повернемося до письменникової господині.

На прохання гостей Борис Дмитрович дістає платівку, прислану йому вже з-за кордону. Слухаємо, як двоє чоловіків — один з Західної України, другий із Східної — і хор виконують композицію, присвячену Тарасові Григоровичу Шевченку. Поетові слова в обрамленні хвилюючих мелодій, високий рівень виконання справляють сильне враження, впливають на настрої, на думки...

Часом збиралися зажурені якимсь нещастям, прибиті горем: того забрали, того засудили, в того під час обшуку щось вилучили. Борис Дмитрович вислухає, дасть конкретну пораду, чимось іншим допоможе. Або він сам в потерпілих: секрети в нього погано тримались, і чергова його робота відбиралась непроханими гостями й осідала в надрах відомої установи. Він обурювався: "Скільки можна працювати на КДБ?". Потім жартував: "Я можу не хвилюватися з приводу того, що щось із моєї роботи пропаде безслідно. З їхніх архівів можна буде видати пізніше повну збірку моїх творів". Повторить свою думку про невідворотність прогресу і наступу демократії, прочитає нам свою "Карусель" або щонебудь Ліни Костенко:

А треба жити. Треба якимось жити.
Це зветься досвід, витримка і гарт.
І наперед не треба ворожити,
І за минулим плакати не варт.
Отак, як є. А може бути й гірше.
А може бути зовсім, зовсім эле.
А поки розум від біди не згірк ще, —
Не будь рабом і смійся, як Рабле!
Тож веселімося, людоньки, на людях.
Хай меле млин свою одвічну дерть.
Застряло серце, мов осколок в грудях.
Нічого, все це вилікує смерть.

З Ліною вони зрідка бачились, бували одне в одного вдома. Він бачив у ній справжній талант. Читав гостям своїм уривки з її поеми *Маруся Чурай*, а також із збірки *Неповторність*, надрукованої видавництвом "Молодь" у 1980 р.:

Шукайте цензора в собі.
Він там живе дрімучий, без гоління.
Він там сидить, як чортик у трубі,
І тихо вилучає вам сумління.
З середини, потроху, не за раз,
Все познімає, де яка іконка.
І непомітно вийме вас із вас,
Залишиться одна лиш оболонка.

.....

Що доля нелегка — в цім користь і своя є:
Блаженний сон душі мистецтву не сприяє.

.....

Твоє страждання — особиста справа.
Твоє мистецтво — радості для всіх.

.....

Пливли ми ввечорі лиманом..
Сміється Байда з далини:
— Що, доспівалися, нащадки?
Зіпхніться перше з мілини.

.....

Земле ж моя рідна! Нема на тобі притулку.
Поети твої — і ті вже тобі чужі..

.....

Навіщо ж декламація? Все значно
І важче, і складніше. І бува,
Така гласка глупота однозначна
Себе ховає за гучні слова.
Здається, що ж тут, невелика шкода —
Так-сяк той вірш на пафосі стулить.
Але поет природний, як природа,
Од фальші в нього слово заболить.

.....

Переступи межу оторопіння.
Чи є у тебе час на манівці?
На обрії вселюдського терпіння
Вже сходить сонце у терновому вінці.

.....

О, як мені жилосьь, і як мені страждалось!
І як мені навіки знаки воно далось!
А що таке життя? Чи те, що переждалось?
Чи все-таки життя — це те, що відбулось?

.....

Яка різниця — хто куди пішов?
Хто що сказав, і рима вже готова.
Поезія — це свято, як любов.
О, то не є розмова побутова!
І то не є дзвінкий асортимент
Метафор, слів — на користь чи в догоду.
А що, не знаю. Я лиш інструмент,
В якому плачуть сни мого народу.

.....

Вражала нас не тільки несамовита костенківська громадянська поезія:

Криши,
ламай,
трохи стереотипи..
Ти болиш.
Гори. Щезай в пожежах самоспалень,
В гірких руїнах власних попелиш!

Ходили легенди і про її вчинки, наприклад про ляпас директорів філармонії, коли почалися прозорі зволікання з вечором її творчості. (Потім його звільнили). Гарна й її жіноча лірика:

Щасливиця, я маю трохи неба
І дві сосни в туманному вікні.
І вже здавалось, що живого нерва,
Живого нерва не було в мені!

Уже душа не знала, де цей берег,
Уже втомилась від усіх кормиг.
У громі дня, в оркестрах децибелів
Ми вже були, як хор глухонімих.

І раптом, — боже! — після того чаду
І тарапати, рівної нулю, —
Я чую дощ. Він тихо плаче правду,
Що я когось далекого люблю.

І чую тишу. І співають птиці.
Проходять люди, гарні і незлі.
В пахучій хмарі дошової глици
Стоїть туман, як небо на землі.

Пасуться тіні вимерлих тарпанів,
Навшпиньки ходять сутінки і сні...
Весна підніме келихи тюльпанів, —
За небо вип'ю і за дві сосни!

В циклі "Тихе сяйво над моєю долею" є такі ширі, беззахисні рядки:

...Триматись вільно й незалежно.
перемовчати: хто кого.
І так беззахисно й безмежно
чекати голосу твого!

.....

Сахається розгублена душа,
Почувши тихі кроки щастя.

Борис Дмитрович любив почитати справжню поезію. І не тільки українську. Кілька разів ми зустрічалися під час моєї обідньої перерви в скверіку біля його будинку. Він ішов назустріч, спираючись на ціпок у вигляді інкрустованого топірця, подарованого йому кимсь із друзів чи шанувальників. Поруч тупотіла, перевертаючись на ніжках, Пальма. Вона вже переставала ревнувати хазяїна до мене, і зраз тулилась до ноги, щоб їй почесати спину. Обмінювалися новинами, а потім, — оскільки стояли погідні сонячні дні, тихо падало жовте листя і в Бориса Дмитровича був такий же настрій, — він читав мені вірші Ахматової, Цветаєвої, Пастернака, а також Федеріко Гарсія Лорки в чудовому перекладі Миколи Лукаша:

Коли я помру,
покладіть мене й мою гітару
в піскову труну.

Коли я помру,
поховайте мене в руті-м'яті,
в миртовім гаю.

Коли я помру,
прапорцем на дах мене поставте —
хай помайорю.

Коли я помру...

...Повернімося ще раз до знайомого кабінету. Коли гостей було небагато, або коли була якась радісна нагода, вечір звичайно кінчався тим, що Борис Дмитрович запрошував усіх до сусідньої кімнати, і там накривався стіл. Він власноручно готував фірмову страву: політі оцтом і олією та присипані перцем нарізані помідори і цибуля. Інші викладали на стіл з холодильника неодмінні: масло, кільку в томаті, баклажанну ікру й любительську ковбасу. Часом бувала і гаряча страва: відварені пельмені. Якщо недавно приходила Ярина — донька, то він пропонував щось більш істотне, принесене нею: голубці, домашні пиріжки, пироги, борщ, але ми намагалися відмовитися від того на його користь і задовольнялися майже холостяцькою вечерею. На стіл ставилися пляшка горілки, кришталеві чарки. Цим пригощатися було необов'язково — тільки кому хотілося. Борис Дмитрович завжди випивав чарку — для апетиту (поведінка його від цього майже не змінювалася):

Кришталева чарка, срібнеє дно,
Пити чи не пити — все одно.

Від старенького програвача линули його улюблені пісні: "Вічний революціонер", "Така її доля", "Меж широких хлебов затерялося" та інші — і ми затихали. А потім і сміх лунав — після влучних, майже вбивчих, і просто смішних анекдотів, на які такий мастак Михайлина. Самі співали українських пісень. Заводили або м'яка, лагідна в поведженні Галина (хлопці-співаки на той час уже були далеко), або сам Борис Дмитрович — своїм "надтріснутим", як він сам казав, голосом. Вечеря видавалася надзвичайно смачною, бо сама атмосфера в кімнаті від присутності Бориса Дмитровича була особлива.

Нарешті починали розходитися. Жінкам на прощання, як і при

зустрічі, господар цілував руку. Ця трохи старомодна люб'язність їх завжди зворушувала, і вони раді були нагородити його поцілунком в шок. Ми поверталися до своїх домівок, струсивши з себе порох побуту, торкнувшись історії, високої поезії і повні усвідомлення того, в якій людині були сьогодні.

А що робив Борис Дмитрович, залишившись один у трикімнатній квартирі? Може, піддавшись навіяному вечором ліричному настроєві, він згадував поезії нікому не відомої поетеси — багатостраждальної дружини Вячеслава Чорновола:

Там, на чужому весіллі,
Моя доля..
Молода в білому серпанку,
Чорні очі всміхаються.
Всміхаються до моєї долі.

А моя доля на чужому весіллі
І невідступна тьма її з нею
І невідступна тьма
З моєю долею.

А на чужому весіллі музики
А на чужому весіллі —
співають
А на чужому весіллі темна тьма
горнеться до моєї долі
І я відступаю все далі, далі..

У мене не було весілля

Ні білого серпанку
Ні білої сукні
Ні зеленого віночка
Ні трістивих музик
Ні..

Бо моя доля, як і тепер,
Все блукала десь
По чужих весіллях
Тільки тепер невідступна тьма
У моєї долі..
На чужому весіллі.

А може, він відкрив принесений мною третій номер журналу

Вітчизна за 1982 рік і почав читати передмову Миколи Кагарлицького до листів Катерини Білокур:

Катерина Білокур — легенда наших днів, можливо, єдина в світовому живопису неосвічена жінка-селянка, яка самотужки, ні з ким навіть не консультуючись, сягнула воістину фантастичних висот у малярській справі...

Його напевне вразили ті листи, а найбільше оцей, написаний нею до Таранушенка:

...І якби у вас була спромога, придбали б собі десь хаточку. Ну, де? Ну, та може б, над Дніпром? Ні, так не виходить (це така казка). Якби десь так, щоб і велику річку Дніпро десь видно, і в Києві, і весняного чи літнього погожого дня взяли ви ціпочок і пішли туди, де гарно видно, як котить широкий, глибокий Дніпро свої води великі, і куди він їх несе, і де він тії води бере. Намилувавшись тією красою, ідете додому відпочивати. А як вечір тихий-тихий та гарний, ви знову вийшли (недавно пройшов дощ). І все цвітоше і зеленюше, таке яскраве, чудове. От ви сіли на ганочку і милуетесь тою божою красою. Ось уже сонечко зайшло, залишилось декілька рожеватих хмарок, і там, де зимою сходить сонце, а літом там сходить місяць. Ось він викотився з-за гори далекого-далекого гаю і трохи рожевий, і трохи жовтий. І в тиші вечірній, і при місячнім сяйві згадується молодість і від дитинства увесь шлях життєвий. І ті люди-друзі, з якими приходилось проходити той шлях, були вірні і невірні. Ще з друзів дехто вештається, а багато вже з них земля навіки повкривала, повкривала і порівняла всіх — і добрих, і лихих. І сива голівонька низько-низько хилиться долу і від спогадів стомилась. Уже пізно. Ви помалу підводитеся. Увійшли з ганку в хату, зачинили двері і пішли відпочивати. А місяць чудовий, спокійний, як і тисячоліття назад, сходяв, світив і заходив. І Дніпро широкий, ще, мабуть, і поміж льодовиків котив свої сині води: так хвиля за хвилею — все вперед і вперед...

Дідусю, це ж як по-вченому зветься? Лірика? Пробачте мені за це..."

"Ну що тут скажеш... Це справді якесь священнодіяння, має рацію Кагарлицький". Він постелив собі на дивані. Довго не міг заснути. Пуста хата мовчала, дивилась на нього і слухала його думки. Нарешті встав, проковтнув пігулку снодійного, послухав "Німецьку хвилю" і з часом, скорившись наступові хімії, заснув.

x

Іноді пошта приносила мені листівку: "...Дуже бажаю бачити Вас у своїй господі, якщо відчуваєте, як за Вами скучився старий

дідуган, що пнеться у Ваші приятелі, і якщо до зустрічі з ним у Вас є хоч маленькі внутрішні стимули... Ганна Антонівна просить передати Вам своє привітання з найкращими побажаннями". Хоч як уже звикнеш до такої рідкісної в наш час манери спілкування Бориса Дмитровича і до його довірливої ширості, все одно душа затремтить від зворушення.

Якось ми поїхали з ним у Святошино провідати Ганну Антонівну... Після паралічу, який було розбив її, вона вже поступово починала підніматися, навіть сама потроху ходила по хаті, — тільки треба було йти за нею назирці на всяк випадок, — говорила вже добре, їла краще, але занадто багато курила — більше, ніж Борис Дмитрович навіть. Він, звичайно, намагався обмежити куріння, бо то на шкоду, проте часто поступався, бо розумів, що більше їй нема чим розважитись. Читати вона не любила, телевізор її не цікавив, розмовляти було важко, прогулятися на вулицю вона не могла. А взагалі, справи в Ганни Антонівни вже повернулися на краще (великою мірою, між іншим, завдяки Лялиному масажу), але раптом сталася нова халепа. Через лікування того паралічу кілька місяців їй не робили щомісячної заштирки, яка попереджує психічний напад. І ось вона перестала їсти, впала в прострацію, і її забрали в Павлівську лікарню, як завжди. Проте через якийсь час чомусь (не пам'ятаю вже чому) перевели звідти до Святошинського інтернату, де лікувалися або доживали віку такі хронічно хворі. Там їй обіцяли догляд і лікування.

Набравши чогось смачненького, ми поїхали туди на таксі. Знайти інтернат було нелегко, бо будинки з номерами попадалися рідко на пустинних вулицях між дерев та глухих парканів. Нарешті знайшли. Кілька невеликих будинків у стилі "советский классицизм", розкиданих по запушеному парку. Бродять різні постаті з ознаками виродження на обличчях і на фігурах. Багато їх у коридорах і в кімнатах. Варто затриматися на мить або задивитися, як починають просити або цигарку, або цукерку. Одна в одній крадуть. Страшнуvато проходить повз них. Цасом натикаєшся і на осмислений, здається, погляд. Такий погляд був і в Ганни Антонівни, коли санітарка привела її з туалету. (Між іншим, мені так і не довелося бачити її в стані психічного нападу. Тому найбільше вона запам'яталася, як курить, усміхнена або зажурена, і за щось мені дякує). Вона вже прийшла до тями. Схудла, стрижена під хлопчика. Пішли утрьох до кухні, щоб вона зараз посмакувала, бо пізніше сусідки можуть відібрати гостинець. Ганна Антонівна трохи поїла, потім, звичайно, закурила. Зрідка вони обмінювалися словами, журилися з приводу Євгена. А за вікном глибоко синіло небо, ледь похитувалося жовте листя на дереві і заглядало у вікно.

Поверталися звідти пішки. Навколо буяла краса, ще більш помітна після видовища тяжкого каліцтва — каліцтва розуму. Ми спершу мовчали, пригнічені баченим. Соковита зелень дерев змінилася вже такими ж яскравими жовтими й багряними спалахами. Того року багато вродила горобина, і дерева стояли тепер обабіч вулиці, рясно всипані червоними гронами. На фоні цієї торжествуючої краси, що палала останнім багаттям перед згасанням, повільно крокував Борис Дмитрович і ніс на прямих ще плечах свою сиву голову. Які думки він ніс?

Нарешті він заговорив:

— Я познайомився з нею в таборі. Її заслали туди через чоловіка. Але так вийшло, що вона залишилась одна. Мій приятель нас познайомив. Знаєте, жінка все-таки потрібна... На перший погляд вона здалася мені непоганою, а молодша була від мене більш ніж на двадцять років. І ми вирішили спробувати жити разом. Господарювали собі в хаті, на городі. Про любов не було мови. А про майбутнє що ми тоді могли думати? З часом вона завагітніла. Хотіла народити дитину. Мені не дуже цього хотілося, але забороняти категорично я не став. Народився Євген. На мою біду, як я тепер бачу.

Коли мене реабілітували, і я почав збиратися до Києва, то міг залишити її там, адже ми були не розписані і я їй з самого початку нічого не обіцяв, ми просто зійшлися, щоб хоч на деякий час облегшити одне одному життя, але якось незручно було залишити її з дитиною, та й звик наче. Запитав, чи хоче вона поїхати зі мною. Сказала: "Хочу". Тільки тоді вона дізналася, що я письменник, і була здивована. Ми розписалися і приїхали в Київ. Вона ввійшла в роль дружини письменника. Розпоряджалася моїми грошима, як хотіла. Бувало, накупує багато дорогих подарунків і поїде до Старого Самбора показатися і роздарувати. Не подумайте, що шкодую за ними — просто так згадав. Освіти в неї, як кіт наплакав, майже неписьменна, але щось від природи таке закладене, що це не дуже було помітно. У товаристві уміла й помовчати, й посміхнутися, а часом і щось сказати.

Одне слово, жили ми в Києві з нею спершу непогано. Забрали до себе її доньку від першого чоловіка — Ярину, що жила в Старому Самборі з бабусею, вже дорослу дівчинку. Але Яруся чомусь важко з нею сходилася. Мене й то вона раніше почала називати на "ти". Мені шкода було її, коли мати нападалася за щось на неї, і я намагався завжди захищати її. З часом почалися напади ревнощів з боку Ганни (ревнувала до доньки), та такі нестерпні, що Яруся пішла з дому і жила якийсь час у своїй вчительки української мови. (Дивовижна жінка! Я вам про неї пізніше розповім). А Ганнина поведінка ставала все дивнішою —

виходила за всякі рамки. Нарешті стало зрозуміло, що вона психічно хвора. Почала лікуватися в Павлівській лікарні. Але психічні напади все одно регулярно повторювалися, стали хронічними. Тільки Євгена Васильовича вона могла часом послухатися і проковтнути пігулку, що попереджає рецидив. Бувало, що вона підстерігала мене з сокирою, накидалася з ножом. Раз так штовхнула, що я впав і тяжко забив ребра.

Я міг би з нею розвестися — може, мене за це не дуже засуджували б — як з психічно хворою, але не міг, бо жалів її. Так тяжко підніматися тими довгими сходами до Павлівської лікарні; нарешті піднімешся, прийдеш до неї, а вона починає так жадібно їсти те, що ти їй приніс, і знову ворухиться біля серця жалість за неї. На кого ж ти її покинеш, чоловіче? На сина? Вона страшенно його балувала, ні в чому не відмовляла, завжди виправдовувала, і розбестила зрештою. Раз його засудили, другий. Більше по тюрмах, ніж удома. Я теж винен у тому, що він такий, бо занадто був зайнятий своїми справами, та й взагалі занадто старий для сина... На Ярусю теж не можна покинути, бо дуже її мати тяжко ображала. Правда, донька намагається себе переламувати, але в матері лишається все та ж божевільна ідея, і Ярину до себе вона майже не підпускає. Та й у Ярусі своя сім'я: двоє синів, чоловік з пороком серця, сама працює, та ще й ноги хворі. Яруся — моя втіха, Ганна — мій тяжкий хрест, який маю нести до скону, а Євген — незагойна рана. Якби я міг викинути його з серця...

Знаєте, до арешту, ще в ті доісторичні часи, я був двічі одружений. Взагалі у жінок я мав успіх, і був не дуже стриманий. Думаю, що дехто мав тоді підстави на мене ображатися... Від одної дружини в мене був син Левко. Але він, на жаль, помер у 16 років. Чомусь тепер я часто згадую про нього і думаю, що якби він був живий, то, може, це була б моя втіха, може, він продовжив би й справді мене... Від другої дружини є донька. Теж Ярина. Вона виростала без мене. Зараз працює в Москві, займається російською літературою, має сім'ю. Ми іноді зустрічаємося. Вона була в довготерміновому відрядженні в Швеції, читала там лекції. Казала, що тільки тоді відчула, хто я такий, коли побачила там видані там мої твори. І про мене теж...

Так вийшло, що з 26 прожитих разом з Ганною літ лиш би 5-6 років були безхмарні, поки не здолала її психічна хвороба, яка шороку давала рецидиви, а в проміжках я не знав ласки. Вона ревнувала мене до багатьох жінок зовсім безпідставно, бо я жодного разу не зрадив її ні з ким. Хоч і не кохав.

Я вже думав, що вмію тільки жаліти, а не любити, але... особиста моя доля зле покепкувала зі мною, звівши мене на схилі

віку з дівчиною, яку так пізно зустрів у житті й так палко покохав... Якби не така страшна різниця років! Може, моя лиха доля ласкаво усміхнулася б мені наостанку...

Я часом думаю: з яких пір життя почало стискати мене в своїх лещатах? Чи це судилося мені ще до мого народження, чи сам я вибрав обставини: "Наїжджайте, воріженьки, — сам вас накликаю!"

Ви розкажете людям, як мені було в лещатах цих обставин?.. Ви мені обіцяєте?..

Розповідь Бориса Дмитровича про те, як він воював в Українській повстанській армії,* і як був комендантом Мелітополя

Коли я вчився, ще за царату, в 7-8 класах Охтирської гімназії, серед інших предметів у нас був "воєнний строй" (проходили основи воєнної муштри, стрільби). В разі війни нам повинні були дати чин прапорщика. Ось така була моя воєнна освіта.

В 1917 році я вступив до природничого відділу фізикоматематичного факультету Харківського університету. Прізвище моє тоді було Давидів.

Березневу революцію народ зустрів, як свято; скільки надій з'явилося! (Жовтнева — не те, не та реакція). Після березневої український національний рух почав відроджуватися. Новостворена Центральна Рада проголосила українську національну маніфестацію. На майдан Хмельницького вийшли тисячі людей під жовтоблакитними прапорами. Була тут і частина групи Садовського. Я був саме тоді в Охтирці, але чув про це і читав у газетах. Незабаром Центральна Рада перетворилася в парламент з різними партіями; там були російські есери, дві єврейські партії, навіть більшовицька фракція.

З вересня 1917 р. почалося моє навчання на першому курсі Харківського університету. А на початку квітня 1918 р. до Харкова зайшла частина альянсу — німці і війська Центральної Ради в особі 2-го запорізького полку на чолі з полковником Болбачаном (в "Братях Трубиных" його виведено під прізвищем Болботун). Я кинув студії і вступив до полку. Батько мій був у війську, десь в Естонії. Мати залишилась вдома одна, вона не знала навіть про мій вчинок. Я хотів боронити Україну, хоч і не мав потягу до воєнної справи. Наш курінь розташувався в приміщенні жіночої гімназії. Знову почалася муштра, тільки українською мовою. Рій мав у

---

* Мова про Армію УНР. — Ред.

своєму складі 10 чоловік, чота — 20, сотня — 100 чоловік. Крім того, ройовий вважав за потрібне нас трохи просвітити, бо люд був різний — студенти, робітники. Казав, що Центральна Рада обіцяла тим, хто в війську, дати землі більше, ніж іншим. За службу ми одержували платню, за участь в бою платили окремо. Не подобалась мені ота платня — не за гроші я йшов служити. Постачання було добре, бо багато чого лишилося від царської армії. Морока була одна — де дістати сіру смушкову шапку з червоним шликом?

Через тиждень полк Болбачана пройшов через Харків церемоніальним маршем. Приймав парад генерал Натієв, осетин. Рушили на південь. Сотник Борис Гоженко, який скінчив Кам'янець-Подільську гімназію і прагнув вступити до університету, дізнавшись, що я там учився, поклав мене в поїзді коло себе і розпитував про університет. Доїхали до станції Лозової, де вже були німці. Звідти повернули в Крим (з Кримом питання було спірне: німці віддавали його Україні, а більшовики казали, що там татари). Тут німців не було. На великих станціях зупинялися — церемонійні марші, огляди козацьких сил. Болбачан показував українське військо місцевій людності. Жінки і діти виходили назустріч. Перекупки не хотіли брати гроші за продукти. Проїжджали через одну німецьку колонію. Місцеві жителі привели якогось "більшовика", щоб "військо його судило", — несимпатичного грека з персянями. Сотник скомандував розстріляти.

Доїхали до станції Мелітополь. І раптом — що таке? Бачимо триколірний прапор: білий, червоний, синій — прапор білої гвардії. Виявляється, на день раніше перетнув нам дорогу загін генерала Щербачова, який ішов на злуку з генералом Денікіним. Козаки повискакували з вагонів, зламали той прапор, вивісили жовто-блакитний. З'явилася делегація від Щербачова до Болбачана: "Для чого нам ворогувати? У нас спільний ворог — більшовики. Завтра вранці ми покидаємо станцію, і ви берете владу на себе".

Викликає мене сотник:

— Пане Давидів! Вас кличе полковник Болбачан!

Полковник із своїм штабом перебував у першокласному вагоні цього ж ешелону. Доповідаю йому:

— Козак першого куреня першої сотні Давидів!

— Ви студент?

— Так!

— Так от, я роблю вас комендантом станції Мелітополь.

— Але ж я не старшина, а рядовик, і не знаю обов'язків коменданта.

— А зараз старшина на вагу золота. На Чорногорському мосту точаться бої... А любов до України підкаже вам ваші обов'язки. Видати пану Давидову нову шинелю, шаблю і наган!

Ідїть до російського коменданта станції приймати від нього комендантуру.

Іду. Мені неповних дев'ятнадцять років. (Який я вигляд мав тоді, можете собі чудово уявити, глянувши ось на це фото). Походжає поручник. Глянув на мене, здає телеграф (система Бодо, Морзе). Кажу:

— Давайте опис.

— Я принимал от большевиков без описи...

Через годину ешелон відходить. Я залишаюся один — представник війська Центральної Ради, всієї України. Зайшов начальник станції, просить, щоб пан комендант дав дозвіл на відхід поїзда на північ, на пропуск громадян.

Спати ліг на дерев'яній канапі, під голову — шапку, накривсь шинелею.

На другий день повалили прохачі: двірники питалися за мітли; одна жінка просила, щоб розстріляли її чоловіка-більшовика, та ін. З'явився кореспондент "Мелітопольського листка" брати інтерв'ю про становище на фронті. Я із знанням справи йому розказав, що наші війська підійшли до Чонгарського мосту і немає сумніву, що після запеклих боїв ми звільнимо землю від більшовиків.

Серед дня прийшли двоє: один вертлявий, другий — опецькуватий. Рекомендуються:

— Городской голова и представитель земства. Приглашаем вас на банкет по поводу освобождения Мелитополя от большевиков.

Який я не був сопливий, але тримався з гідністю, говорю з ними тільки українською мовою. Прийняв запрошення.

— Мы пришлем извозчика. Банкет будет в ресторане гостиницы.

Увечері приїхав візник у циліндрі. Я при повному параді, тобто з шаблею, сідаю. Проїхали тих кілометрів два, що відділяли станцію від міста. Біля готелю кидаються мене зустрічати:

— Вот они! Господин товарищ комендант...

Ведуть до залу. Я думаю: "Тут, звичайно, чужі мені люди — міщани, буржуазія. Головне — триматися гідно, адже я представник української армії". Садять посередині, на почесному місці. Питають, як я дивлюся на те, щоб випити. Потім об'явили:

— Украинская власть в лице коменданта не возражает выпить... Пускай живет вольная Украина!

Практика випивки в мене була невелика, а тут налили великий стакан нерозбавленого спирту. Куди дінешся? Випив, та ще й гордо не запив водою. Пропонували повторити, але відмовився:

— Я на службі. Один випив, більше не можу.

Поцікавились, чи можна бал, бо більшовики не дозволяли. Я не проти. Жінка голови просить мене відкрити бал. Відстебнув шаблю, пішов з нею. Танці я любив, але від вальсів у мене завжди крутилась голова. Крім того, соявся наступити їй то на ногу, то на шлейф. Тому пройшов всього один круг, а як порівнявся з стільцем, довів жінку до місця і поцілував їй руку. Це викликало загальне захоплення. Коли всі закінчили вальс, я пристебнув шаблю, сказав, що служба чекає — мушу йти, подякував товариству, шарконув ногою, вклонився і пішов до виходу. Візника на вулиці не було, тому пішов пішки. Тут мене якось одразу розвезло. Заносило добряче, поки дістався до станції. Відіспався на лаві.

Пройшло днів два. Почався рух поїздів на південь. На станцію якось прибув поїзд, що йшов до Симферополя. Я вийшов на перон. Раптом бачу — вискакує з чайником з вагону... Я впізнав його відразу. Справа в тому, що в Харкові я годувався в одній господині. Туди, крім інших, приходив харчуватися один покомісарений студент, який голосно крив Центральну Раду. З ним сперечатися було небезпечно. Потім він зник. А тепер він мені попався. Це був той студент. (А до мене тим часом прибули вже під начальство десятеро козаків з полку імені Костя Гордієнка. Я аж затрусився. "Ах ти ж, стерво!" — і зразу вирішив помститися за образу влади. Він повертається назад. Я при своєму параді входжу за ним у вагон. Бачу — порпається в благодньому кошику.

— Товаришу комісар, доброго здоров'я!

Рвучко обернувся, зблід.

— Де ж тепер ваш портфель, наган? Куди їдете? Які завдання маєте?

Він раптом мене роззброїв. Тихо каже:

— До старої матері...

А в мене теж удома мати. Як вона там, бідна? Я нічого не сказав, повернувся і вийшов з вагону. Дозволив третій дзвінок. Дивився вслід поїзду, що віддалявся й думав: "Цікаво, як би він вчинив, якби ми помінялися місцями? Чи пожалів би він?"

Днів через два після цього з'явився в місті комендант. Вісім разів поранений, наспіх українізований. Він швидко скіпірувався, бо все реквізував. Мене він призначив своїм значковим (тобто ад'ютантом) і використовував мою грамотність для написання наказів, які починалися майже завжди однаково: "Забороняється..." Мені він теж радив не соромитися з реквізицією: "Посадовим особам дозволяється".

Почала виринати українська інтелігенція. Прийшла делегація, душ 5-6. Серед них Залізник — батько того, що був членом "Союзу Визволення України" (за кордоном). Пропонували свої послуги.

Комендант швидко розпився, почав влаштовувати оргії, і за

все змушував платити земство. Мені все це дуже не подобалось, але змінити я нічого не міг.

Наше військо в цей час підійшло під Симферополь, а кінний полк ім. Костя Гордієнка — під Бахчисарай. Там організовували "джамбули", щоб татари воювали за свою самостійну Кримську державу.

А в Києві тим часом стався гетьманський переворот. Німці надумали українську армію роззброїти. А в Керчі були ще більшовики. Болбачан вирішив дати німцям опір. В полку почалась бойова поготовка, але втім уклали з німцями договір: армію нашу вони залишають, але ми негайно виходимо з Криму, бо за Брестським миром то їхня територія.

Через Мелітополь проїздив полковник генерального штабу колишньої царської армії. Він закликав мене до свого вагону, розпитав про коменданта міста. Після того наказав заарештувати його і віддати під суд (той потім через два дні втік). А я повернувся до свого куреня.

Розповідь Бориса Дмитровича про те, як він почув "Думу про Зеленого"

Це було в кінці двадцятих років, мабуть у двадцять восьмому. Я полював звичайно на північ від Києва. Хтось підбив мене поїхати до Трипілля. Підвозив мене на полювання один кугольщик, тобто бакенщик (куга-бакен). У мене була пляшка горілки, зварили з ним юшку, посиділи коло багаття, розговорилися. Я запитав його:

— Що тут про Зеленого кажуть?

Дядька потягло на відвертість:

— Зелений — то чоловік був! У нас в Трипіллі, як вип'ють добре, та ще й чортів отих немає поблизу, то співають пісню про Зеленого. Я вам зараз її заспіваю.

Та й завів хрипким голосом, час від часу коментуючи, наче в дужках:

Та вже гаї листя вкриє,
Хоч він ще маленький.

(Його справжнє прізвище Терпило)

Ой, дай Боже, щоб скоріше
Став він зелененький.

Та вже гаї листя вкрило
Густішають лози.

(Каже народ)

"Ой час, батьку, розплатитись
За України сльози.
Ой, час, батьку, ой, час, батьку,
Ой, час, ще й година,
Бо вже стогне від ворога
Уся Україна.
Ходім, батьку, до Києва".

(А Зелений народу)

"Так несила, діти.
Без Симона тим Києвом
Нам не володіти."

(Народ до Зеленого)

"Проси, батьку, допомоги
В Симона Петлюри"

(Зелений)

"Просив би я, та прошпетивсь
перед ним іздуру."

А в неділю рано-вранці
Вдарили в гармати.
То Зелений так почав
Україну рятувати.
Пливуть Дніпром комуністи,
Спілі і неспілі.

*(Спілі —це сказать дійсні члени партії, а неспілі —
вроді як кандидати)*

Не хоче їх риба їсти,
Бо осточуртіли.

Ой, рятує, вимітає,
Вичища Україну.
Йому слава поки й віку,
Не вмре, не загине.

Про Зеленого я знав раніше, що був він колись народним вчителем. Став прапорщиком, коли почалася перша світова війна. Був у німців у полоні. У 1918 році, за гетьмана Скоропадського, повернувся до свого Трипілья.

Далі буде

ЗАЯВА ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ ЗА ЗВІЛЬНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ В'ЯЗНІВ СУМЛІННЯ

Ми, що нижче підписані, вважаємо, що наявність в СРСР в'язнів сумління суперечить міжнародним угодам прав людини, під якими стоїть підпис уряду СРСР, суть основного закону Конституції СРСР і тих демократичних перетворень в країні, які започатковані в державі. Подальший хід політичної демократизації життя опинився в конфлікті з реальною політичною ситуацією. Звільнення частини в'язнів сумління шляхом помилування не усуває причин ув'язнення і є способом перекладання вини з плечей властей Брежнєвсько-Андроповського періоду на спину їхніх опонентів, які протягом десятиріч вели боротьбу проти ущемлення національних і релігійних прав громадян.

Ми звертаємося до уряду СРСР:

- а) виключити з Кодексу УРСР та інших національних республік дискримінаційні конституційні статті, на підставі яких ув'язнено тих, що боролися за демократизацію;
- б) повністю реабілітувати в'язнів сумління виключно з винагородженням за нанесену їм шкоду;
- в) повернути на Україну тіла тих в'язнів сумління, що загинули в концтаборах.

Ми звертаємося до нашої світової громадськості підтримати наші намагання. Ми постійно будемо інформувати про стан політичного життя і закликати всіх людей інформувати нас про те, що знають про в'язнів сумління. Ми готові співпрацювати з організаціями і групами, які ставлять собі подібні цілі в Україні, в інших республіках та поза мажами СРСР.

3. X. 1987

*Василь Барладяну
Іван Гель
Зор'ян Попадюк
Михайло Горинь (голова групи)
В'ячеслав Чорновіл*

З російської переклала Н. І.

Відкритий лист

до Генерального Секретаря ЦК КПРС Горбачова М. С.

З виявом зацікавлення прочитав відкритого листа українського журналіста Вячеслава Черновола, написаного до Вас 5 серпня 1987 р.

Вітаю рішення Черновола (і його співробітників) у справі відновлення українського незалежного журналу *Український вісник*.

Повністю підтримую також прохання Черновола: "Перевезти тіло поета Василя Стуса з таборового цвинтаря на Уралі і поховати на батьківщині — в Києві". Так треба зробити з усіма жертвами минулого, зокрема з останками Іллі Габая, Юрія Галанскова, Валерія Марченка, Олекси Тихого, Юрія Литвина, Михайла Фурасова, Ішхана Мкртчяна, Анатолія Марченка та інших, які в останні роки загинули в мордовських і пермських таборах, Владімірській і Чистопольській тюрмах.

Не могу тільки погодитися в одному з В. Черноволом. Ім'я Стуса залишиться навіки не тільки в історії української літератури. Пам'ять про нього — пам'ять про поета-борця, патріота і справжнього інтернаціоналіста буде зберігатися (я в цьому не сумніваюся) і серед багатьох поколінь вірменів. Василь Стус був першим членом-симпатиком Національної Об'єднаної Партії (організації прихильників незалежної Вірменії). Якраз, ідучи слідами Стуса, починаючи від 1976 р. виявляли солідарність з нами чисельні українські, прибалтицькі, російські, єврейські політв'язні. Василь Стус створив підвалини для нового співробітництва між духовно невідкореними представниками наших народів.

Смерть Василя Стуса — людини з неймовірно витонченою душею — потрясла нас усіх.

— Вартовий, мені дуже погано, покличте лікаря. — На ці останні свої слова він почув у відповідь від тюремного чергового в карцері 36-го пермського табору особливого режиму:

— Не помреш!

Стуса немає... Його не стало не сто ні десять років тому. Обв'язком тих, які залишилися, є добитися публікації усієї його творчості й на батьківщині.

Це буде найкращий пам'ятник Василеві Стусові. Надіюся, що Ви зрозумієте і допоможете в цій справі.

Москва, 20 серпня 1987

Айрикян Паруйр Аранвирович

ЗАЯВА У СПРАВІ СИМИРЕНКІВ

Павло Сковчок

Як жить тепер будемо:
Далі віддаватися на течію?
Розмежовуватися до ручки?
Орієнтуватися тільки на московське
Чи й на вселюдське?

(Увазі письменників Юрія Мушкетика, Бориса Олійника, Івана Драча та Сергія Плачинди)

У кожному з нас, шановні мої адресати, рівень самодостатній самостійно розв'язувати свої творчі проблеми. І якщо на 21-му році свого опального життя звертаюся за допомогою до благополучних письменників, самі розумієте, лише виняткові обставини вимушують ступити такий крок.

Йдеться передовсім не про мене, можна здогадатися, що людина, яка відстояла своє творче обличчя в найжахливіших університетах на нашій землі, не стане всує тривожити творчу і громадянську совість людей, яким Бог дав змогу відстояти своє творче самобуття не такою тяжкою ціною. Мова про Симиренків.

В паперах моїх, що віддаю вам для ознайомлення, достатньо змальовано неблагополуччя із спадщиною Симиренків, яка волею обставин потрапила до рук дрімучих невігласів, а ті при байдужому спогляданні нашого суспільства безпорадно упосліджують її, докотившись до мерзенного паскудства — вилучення з другого видання УРЕ крихітної замітки про Володимира Львовича Симиренка, сина уславленого нашого помілога Льва Платоновича Симиренка, фундатора радянського домічурінського, тобто наукового садівництва, що було репресовано при Сталінові разом із його фундатором. Мені, який віддав волячим студіям над Симиренками в архівах і бібліотеках наших заледве не все своє злиденне опальне 20-ліття, краще за будь-кого бачиться пагубність таких поглумних дій для нашого духовного життя. Йдеться ж не просто про пошанування двох видатних Садівничих, що дарували нам безсмертний "ранет Симиренка" і підняли садівництво споконвічних гречкосіїв до загальнолюдських цінностей, мовиться про золоту нашу династію, яка, викупившись із кріпацтва, не будучи найбагатшою українською родиною, несла найбільше

Матеріал з другого випуску *Українського вісника* за 1987 р. У передруках з радянської преси зберігаємо правопис оригіналів. — *Ред.*

коштів для розквіту культури і врівні з Сковородою, Шевченком, Лисенком з визначником висоти нашої духовної стелі.

Вас, активних сьогодні легальних стражів нашої духовності, закликаю я цією заявою розділити мою тривогу за Симиренків. Не кличу офірувати роками життя і документально опановувати всю їхню величезну спадщину — у кожного з нас свої симиренки. Не закликаю вас і жертвувати своїм благополуччям — яке воно там у вас не є. Не дорікаю вам і за лауреатства — нехай залишаються вони при вас, покріпіть лишень їх сьогодні перебудовними ділами, лягли ж бо на ваші, хлопці, плечі ті відзнаки не в кращі часи. Але передовсім поясню, чому якраз вас вибрав я своїми адресатами.

Найясніше з С. Плачиндою — достеменно знаю про його давній творчий інтерес до Симиренків, шкода мені, що бойовий наш публіцист спасував свого часу перед сановитими невігласами від симиренкознавства. Та під танк мене одного проти них Сергій Петрович усе ж не кинув: 1982 року, коли *Літературна Україна* не наважилась надрукувати мою статтю "Зрілому симиренкознавству — бути!" Плачинда видав мені на руки схвальний відгук на неї, який я показував скрізь, де відстоював свою творчу позицію — і в ЦК, і в КГБ, і у Верховних Радах.

Знайомий, в принципі, з моїми герцями за Симиренків й І. Драч, позаминуло року десь напівдорозі між двома нашими київськими горбами, йдучи з КГБ до ЦК, розповідав я метру шести-десятьників похопцем про свої симиренківські проблеми, маєш змогу, шановний Іване Федоровичу, зараз ознайомитись з ними тут капітальніше. На твою ерудицію, на твою громадянську підтримку я конче розраховую, хоч мені й тяжко переступити через той факт, що ти, знімаючи свій телефільм про Рось в сусідній зі мною Синяві побоявся заскочити в Острів до гнаного колеги, а я ж ту спільну для нас з тобою життєдайну річку пішаницею обійшов від витoku до впадіння в Дніпро не раз, і не два, чималенько таки понаписував про неї і міг би бути тобі корисним. Але будемо вважати, що в тебе тоді просто не вистачало часу.

Шановному Григорію Михайловичу сам Бог і посада велить підтримати мої подвижницькі симиренківські труди, знає ж бо він про них теж не з чужих вуст, вже чимало літ при наскоках його до історичної бібліотеки, де я давній стабільний читач, неодмінно розповідав йому про хід своїх симиренківських пошуків, та й знає великий літератор що нелживе перо таки давненько, ще 1964 року надрукував на сторінках редагованого ним *Дніпра*, одну з найперших моїх екологічних статей "Захистити красуню Рось!", а майже через двадцять літ в тому ж повторно редагованому ним журналі стоїчно терпів моє бездоганне коректорство, коли КГБ накинуло мене, вигнаного із журналістики, йому на службу. Не

Юрія Михайловича, звичайно, вина, що від тієї злиденної, оціненої, здається, в 60 крб., служби і від тодішнього "щасливого життя", названого тепер застоєм, я, зрештою, попросився в еміграцію, опинившись після того, за тодішньою державною логікою, за товстезними, добросовісно вимурованими ще запорожцями при Потьомкіну, стінами дніпропетровської спецпсихлікарні Міністерства внутрішніх справ.

Найскладніше з четвертим моїм адресатом. Будучи свідком його першого літературного злету з сусідньої кімнати університетського гуртожитку на Солом'янці в Києві, коли вчорашній полтавський хлопець, сховавши чуба замість традиційної кепки під модернований берет, дзвінко вдарив у свою крицю — з студентським ентузіазмом, але конче зпівзвучно епосі, спостерігаючи потому без упорядженості за його дальшим поетичним летом, став помічати я фальш в його ковальській роботі, особливо різало слух совісної людини голосне дзенькання об ту його крицю в роки сумного нашого многоліття, що змінило коротку післясталінську відлигу, надто тоді, коли робив із громадянського поета Симоненка такого собі бравурика в романтичному плащі. Не казав ніколи в обличчя про те Ковальчукові при зустрічах, не ходив і в найзлиденніші свої роки до нього за поміччю, коли дехто з совісних наших письменників, що знали мою одиссею, траплялось, підкидав мені на харч червінця-другого, не став просити захисту в облауреаченого колеги і напередодні свого ув'язнення, чомусь був упевнений, що відповідь він мені так, як сказав за день до арешту редактор *Радянської України* і голова Спілки журналістів України Сіробаба: "Знаєш, Павле, ми солдати партії, що накажуть — те й робимо". Сказав натомість правду я про його творчість сильним світу цього. Зробив це не в формі доноса, як то воно у нас здавна водиться — щоб у сусіда корова здохла і щоб заціпило йому горлянку, а чесно, по-лицарськи: запропонував я всього-на-всього вождям нашим знову вернути мене до творчого життя, щоб мав я змогу рівні з Олійником і Коротичем відстоювати істину як на вітчизняних трибунах, так і на оонівських, стане від того вона лише міцнішою, правдивішою. Ох і дісталоя ж мені за те зухвальство! Всі роки ув'язнення мені в камеру неодмінно підсовували на очі то "сучку" (так в тюрмі звать газету) з черговим бравурним доробком Олійника, то вмикали фортіссімо в'язничне радіо, коли лунав з репродукторів елеїний голос златоуста Коротича, а в Дніпропетровську всю мою "хворобу" зводили до одного: "Чи це правда, що ви, Скочок, вимагали послати вас в ООН?"

Наводжу тут голісіньку правду тобі, Борисе Іллічу, не для докору, не для зведення рахунків. Хоча й зараз у мене є до тебе серйозні претензії. Скажімо, ти міг би і сьогодні, якщо вже змінив

свого традиційного берета знову на кепочку (дізнався про те з твого останнього портрета в московській "літературці"), сказати куди більшу правду і про Чорнобиль, ніж ти її подав в тій же "літературці", і про інші болячки нашого національного буття. Нині, при перебудові, я особисто не ставлю тебе на плац ганьби поруч із Коротичем, бо мені не відомо, щоб ти в роки сумного брежнєвського непевноліття дав драпака від нашого, праведного, брата з такою інтенсивністю, як Віталій Олексійович, зустрівши в Києві звільненого Івана Світличного. Бачиш, шановний Борисе Іллічу, до чого ми дожилися при розвинутому соціалізмові, втішаємося, немов пацани, з того, що вожді нині перестали красти, а служителі муз — не бояться праведників. Та, повторюю, не для докору, самому собі й тобі теж руба ставлю нелегке запитання — як жить далі будем?

Творче наше майбуття бачиться мені в більшому багатоголоссі, ніж досі. Інтенсивним дуттям однобоких пузирів Коротич і К^о зовсім не возвеличують українську літературу перед цивілізованим світом. Воно й не дивно ж. Що там світ — сьогодні навіть російськомовний читач, — наш "старший брат", — вільно, без оглядок, читає всіх своїх і не першорядних творців (о, іронія долі! — навіть армійський відставник Карпов, ваш літературний старшой, находить у Гумільова останнього з повторно явлених, собі співчуття!), а "молодший брат" і досі знайомиться з своїм європейським Кирпатим Мефістофелем з-під поли, не кажу вже про ... Грушевського, якого навіть в центральній науковій бібліотеці АН УРСР загнали до спецфонду, чого не робили й при Сталіні. (Недавно стрів там свого давнього знайомого відомого метиролога, доктора географії Шпака. Сижду, каже, в спецфонді і читаю *Історію України-Русі*. Пізно у вашому віці читати, скаламбури в йому на те, навряд чи зміните погоду на краще).

Чесна моя натура, як і все мисляче в нашому суспільстві, жадає гармонійного багатоголосся звичайно не лише за рахунок залучення до загальнолюдського співу відлучених контрапунктистів, хоче вона чути й бачити, як і всі неушкоджені люди під сонцем, в кожному служителі муз гармонійне поєднання хисту й правди, а не одну лише ідейну претензійність. Якщо ж і надалі з нашої літератури випиратиме один горб ідейності (цікаво, чи знаходив його Ломбросо?), то таку продукцію ми ніколи не притулимо до стіни — загальнолюдської культури, годитимуться ваші забавки хіба що лишень до того, щоб гвалтувати ними беззахисних в'язнів по тюрмах. Якщо моїм адресатам близький мій вселенський біль за рідну культуру, то я просив би кожного з вас обмислити те, як нам достойно повернути таке унікальне в культурно-політичному і науковому значенні явище, як діяльність кількох поколінь Симириєнців.

Звичайно, кожен з вас, ознайомившись із доданими до цього листа моїми посланнями до найвищих вітчизняних урядових інстанцій на захист Симиренків, що натикалися на сановиту байдужість можновладців, може й почудуватись з мого нібито нелогічного вчинку, що звертаюся за поміччю ще до вас, хоч і помітних стражів нашої духовності, але ж далеко не всесильних і всеможних.

Скажу на те, що 8 років тому, напередодні свого арешту, чи й раніше, я б такого не вчинив — це означало б неодмінно поставити кожного з вас перед дилемою: ризикувати літературною кар'єрою чи публічно обмежуватись від "распространителей заведомо ложных измышлений", а то й для спасіння лауреатських еполетів занести мою "писанку" до канцелярії новоявленого III відділення. Сьогодні ж у нас, кажуть, перебудова. Якщо це дійсно, як пишуть, перелом в нашому закостенілому житті, а не чергова спонукальна кампанія, то в духовній сфері добитись перебудови без нас праведників, громадян чесних, неживих та й божою іскрою не обділених, навряд чи вдасться. В такій ситуації вам, шановним моїм адресатам, для наближення такої благодатної пори уже, може, й не страшно проявити всього-навсього елементарно громадянську порядність і повернутись обличчям до ваших колишніх друзів і одностудців, відмежованих від вас за останніх 15-20 років не тільки ґратами й дротами, а й вашим власним ... * (провидцем був ти, Іване Федоровичу, коли писав своє досі не друковане "Кредо"!), та й підтримувати з висоти своїх спілчанських посад і літераторських регалей наші чесні зусилля для добра рідної культури, в тому ділі і мої симиренківські змагання. Як це зробити — підкаже кожному його власне сумління.

А тепер — по суті моїх симиренківських баталій.

Категорично твердити, чого в моїх багатолітніх студіях над Симиренками більше — сумлінності історика чи громадянських зусиль журналіста і літератора, я не беруся і сам. Більшість із вас, окрім, здається, Бориса Ілліча, процювали над творами про наше життя і, безперечно ... з каторжними пошуками в бібліотеках і архівах. Зайво пояснювати скільки літератури, газет і архівних документів довелося мені перечитати, щоб вилучити з них зерна істини і спробувати документально реєструвати ... життя і діяльність 7 поколінь династії Симиренків, яка починається десь з кінця 18 сторіччя аж до наших днів. Та ще й яка діяльність! Просто таки феєрична як для нашої спокійної землі споконвічних гречкосіїв:

активне чумакування першого, відомого мені документально, коліна Симиренків на просторах між центральною Україною і ново-народженою в Чорноморії Одесою;

---

* Крапки в тексті — нерозбірливі слова в копії машинопису.

осідле життя, діяльність та навчання в тій же Одесі, Смілі та Городиші з 1815 року трьох наступних поколінь, які зорганізувавшись в відомий на всю Росію "Торговый дом братьев Яхненко и Симиренко", з кріпаків князя Воронцова подослужувались бездоганим купецтвом до одеських І гільдії купців, потомствених почесних громадян імперії, внесли від рідної землі найбільший внесок для розквіту для цього нашого чорноморського Вавилону, в якому вони не просто жили й торгували дарами щедрої землі нашої, а й брали найгарячішу участь у діяльності найактивнішого на всю імперію одеського самоврядування, будучи в Думі і управі впродовж всього 19 сторіччя безмінними гласними, членами управи і міськими головами. Шкода лише, що наша Південна Пальміра, пошанувавши двох своїх найвизначніших адміністраторів — іноземця Рішельє і російського князя Воронцова пам'ятниками, що стали дореволюційними символами Одеси, не встигла спорудити такий монумент і Симиренкам-Яхненкам — справжнім князям землі, на якій і завдяки їм розквітло це місто. Здійснитись закономірному акту, безперечно, перешкодила лише передчасна смерть Семена Степановича Яхненка, безмінного гласного Думи, члена управи, міського голови, що не переніс страти 1881 року свого зятя Андрія Желябова, якого прогресивний діяч не лише не побоявся взяти домашнім вчителем до своїх дочок після вигнання 1872 року з вочим білетом з Новоросійського університету, а й вносив не раз кількканадцять тисяч одеським жандарям в заставу на одного з вождів народництва, руху, в якому прийняло хрещення декілька осіб з четвертого коліна цієї родини, зокрема і Л. П. Симиренко, майбутній корифей садівничої науки, до якої він, випускник і кандидат Новоросійського університету 1875 року, повернувся лише після 8-літнього заслання до Сибіру якраз за зв'язки з народниками;

потребує окремої, капітальної, розмови і промислової діяльності Симиренків, які з 40-х років минулого століття першими в личаковії Росії налагодили на своїх заводах в Київській губернії виробництво цукру за найвищою на той час європейською технологією, надто на зведеному 1848 року найбільшому в Городиші, при якому піонери вітчизняного цукроваріння спорудили і перший в імперії машинобудівний завод для виготовлення обладнання для цукроварень, та й перші металеві пароплави для перевезення вантажів по Дніпру до порогів теж виготовлено на цьому заводі; судилося Городищанському заводу стати не лише технологічним докапіталістичним дивом на нашій землі, а й ще більшим дивом на ниві нашої тодішньої упослідженої царизмом культури. Я перерахую лише найголовніші духовні акції, в яких документально прослідковуються симиренківська енергія й кошти. Факт видання Шевченком

Кобзаря коштом Платона Семеренка (прізвище в такій транскрипції подається на титулі того видання і, по ідеї, так би мало й закріпитись надалі, однак прижилось Сими-) загальновідомий. І хоч то була всього-навсього грошова позичка нашому генієві, про яку він самовільно публічно розголосив на всю імперію провчити грошового мішка, щоб не цурався рідної мови? — мало переконливо, не був Платон Федорович ні великим багатієм на Городишинським заводі, за яким лише здійснював загальний нагляд, а керували фактично його батько Федір Степанович і Кіндрат Михайлович Яхненко, ні пихатим паном, бо лише 18 років минуло, як батько їхній з родиною викупився з кріпацтва від князя Воронцова, а потомственным почесним громадянином імперії зродився одночасно з батьком і братами він всього лише три роки тому. Твердження моє на підставі глибшого знання своїх героїв, що поступив Тарас Григорович не зовсім делікатно в цій делікатній справі, зубр нашого шевченкознавства Дм. Косарик, з яким весною цього року я принагідно його продискутував у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, відкидає не так документально, як емоційно: "Шевченко ніколи не хитрував", однак в пам'яті нашого народу, не переобтяженій знанням документів, Платон Федорович так і залишився єдиним меценатом від уславленої нашої династії. Незрівняно більше, порядком, як кажуть математики, пожертвував на розквіт нашої культури брат кобзарєвого благодійника і дядька корифея садівництва Василь Симиренко, один з членів і директорів адміністративного правління городищенського заводу, встановленого над цією цукроварнею в 1863 році після банкрутства "Торгового дома братьев Яхненко и Симиренко". Бог не дав йому зазнати батьківського щастя, і всі свої трудові надбання, здобуті не в спадок від збанкрутілої фірми, а самовіддаюю працею вихованого у Франції інженера, віддав Василь Федорович Симиренко спільно з улюбленою дружиною Софією Іванівною Альбрандт, дочкою французьких емігрантів, не Франції, яка була для них інтелектуальною і фактичною батьківщиною, а найталановитішим синам і дочкам України для їхнього духовного розквіту. Чи то на догоду якійсь сімейній таємниці, чи в силу складних умов, в яких зароджувалась і функціонувала Стара і Нова Громада, в якій Василь Федорович був фінансовою опорою, пожертвувань своїх він не любив афішувати, величезних зусиль довелось мені докласти, щоб з скупкої нашої мемуаристики вилучити ще скупіші свідчення про те князівське симиренківське меценатство.

Першими в списку і за часом і за значенням йдуть 7 томів етнографічних праць П. П. Чубинського, от і 7 наших ластівок, що ось вже понад століття виграють в загальнолюдському небі казковими жар-птахами, достойно являючи світові сконденсовані в

них невмирущі скарби нашого народу. Злетіли ті ластівки за три роки в безсмертя з тереня городишенського заводу. Якраз тут базувалась відома експедиція Російського географічного товариства, керівника якої П. Чубинського зараховано було й до адміністраторів заводу, якраз тут викристалізувалась та найміцнішої проби духовна дружба П. П. Чубинського з В. Ф. Симиренком, про яку сам етнограф захоплено пише в своїх тогочасних листах неодмінно: "С Василием Федоровичем живем душа в душу. Один без другого нічого не делаем серъезного. Живем как два брата". Якраз ця братня дружба, щедрі симиренківські кошти, а не ті скупенькі, виділені географічним товариством, дали змогу Чубинському, залучивши на допомогу заледве не всіх освічених співробітників цукроварні і розіславши їх по всій Україні гінцями для записування фольклорного матеріалу, явити за три роки ту насправді фантастичну продуктивність, посильну лише деміургам, яка й поклала його достроково в домовину, над якою в 1884 році професор Київського університету Олександр Федорович Кістяківський, незмінний юридичний консультант і повірений В. Ф. Симиренка та й всієї Громади, сказав: "Он никогда бы не выполнил экспедиции в Юго-Западный край, если бы он не употреблял своих заработанных средств на осуществление ее", якби не симиренківські кошти — добавимо ми через 100 літ пізніше, ознайомившись у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР з листуванням своїх героїв, бо сам оратор в тогочасних умовах ясніше сказати не міг, сковував відомий україножерський указ 1876 року і оті неодмінні красномовні дописки Василя Федоровича в його листах до свого повірника: пожертвувань моїх не афішувати, вкладене до конверта знищить.

Добре документально прослідковуються симиренківські кошти при друкуванні правових праць О. Кістяківського, історика Б. Антоновича. П. Ніщинський на щорічну "запомогу", як він сам каже, Василя Федоровича в 600 крб. переклав "Іліаду", пізніше видану у Львові. Невдаха народний Федька Куришин, що розколовся 1879 року в одеській в'язниці і клепає на всіх, в т. ч. і на городишенський завод, називаючи його головним гніздом соціалістів всея Русі, до списку відомих йому соціалістів—"злочинців", які навідувались туди, вніс і Костомарова з Драгомановим. Федько мабуть зі страху перестарався, обидва науковці бували в Городиші, але костомарівські візити були суто наукові, Драгоманов же, виїхавши в еміграцію, вивіз із собою і свідчення свої про стосунки з Симиренками, публікував їх в Женеві, та тих публікацій в наших бібліотеках і досі не показують, а до Женеві годі добратися. Якби країна розвинутого соціалізму настільки перебудувалася, що перестала б боятися наукових праць М. Грушевського (час би вже!), то міг би я покликатися і на свідчення видатного історика на користь Симирен-

ків. З М. В. Лисенком повезло більше, перестали його числити по відомству націоналістів і це лише на користь нашої аргументації, бо мав соловій наш гарні стосунки із В. Ф. Смиренком. Я їх ще не всі прослідкував, та якщо твоя, шановний Іване Федоровичу, заглиблення в діяльність нашого великого контрапунктиста викликати мене довір'я, то я зможу навести тебе на симиренківсько-лисенківські сліди, а ти поставиш тоді лисенківський хор перед апаратом в симиренківім саду і велиш йому виконати величального канта в честь золотої нашої династії, яка своїми коштами рятувала не лише злиденних наших служителів муз, а й підняла вище наше духовне небо — якась частина львівських видань Товариства ім. Шевченка і заледве не всі київські тримались на тих коштах, а відома *Киевская старина* без них взагалі припинила б своє існування.

Про видатну наукову діяльність четвертого й п'ятого симиренківських поколінь в садівництві поширюватись не буду, про неї бодай поверхово ви поінформовані та й далі в тексті про те не раз буде мова.

Та це ж наші Ругони, Будденброки! — неодмінно вигукне кожен більш-менш освічений чоловік, бодай побіжно ознайомившись з Смиренками. Я проявлю до цієї номерної нашої династії щонайглибший інтерес впродовж свого свідомого життя. Можливо я вже й здійснив би свій намір, дати своїй землі ґрунтовний твір про Смирєнків, якби доля виявилась трохи прихильнішою.

Розсудіть самі. За останні роки я провів значні пошуки симиренківських слідів у фондах і відділах рукописів найбільших наших бібліотек — історичній і академічній в Києві, в науковій й університетській в Одесі, в кримській "Тавріці", відвідував наукову в Харкові, інтенсивно попрацював в Одеському обласному архіві трохи раніше, до ув'язнення, в центральному історичному в Києві. І всього лише 3 місяці робив це за державний кошт, платив мені 100 крб. музей Л. П. Смирєнка в Млієві, поки провінційний невіглас, директор мліївської дослідної станції садівництва Артеменко, той самий, що надовго загальмував розвиток симирєнкознавства, не скоротив одним розчерком пера моєї скромної посади. А то здебільшого орав по чорному за рахунок свого ентузіазму і туберкульозного відомства, яке постачало мене путівками до свого профільного в Одесі, і там я, лише ночуючи в тому пристаниську, назбиравши пляшок на чорноморських пляжах і придбавши за виручені гроші проїзdnі квитки, щодня, без жодного вихідного, їздив до розкішних одеських бібліотек (одна воронцовська чого варта!) і архіву. Працював там 3 роки з такою інтенсивністю, що міг на рівних анатомувати недовгу, близько 200-літню, історію цього нашого феєричного міста разом з найкращими одеськими

лоцманами в тамтешньому книжковому і документальному морі — Григорієм Зленком, головним бібліографом університетської бібліотеки Віктором Семеновичем Фельдманом і тепер уже покійним серйозним документалістом Микитою Бригіном. На жаль, не можу включити в цей перелік вчену даму, вірніш абсолютно пусте місце в науці, завідуючу кафедрою історії України в їхньому університеті Першину. Про її "учоний" рівень може красномовно свідчити вам той факт, що, незважаючи на мої кількарічні переконання почепити в музеї одеського університету портрет одного з його найталановитіших вихованців Льва Платоновича Симиренка, Першина, таємниче поводячи колись виразними очима, що за них, очевидно, і висунено їхню хазяйку в науку, рече: "Что вы! Он же в «Просвите» состоял". І це говорить людина, що сидить на університетській кафедрі історії України, людина, яка захистила кандидатську дисертацію про одеських народників, не заглядаючи до одеського архіву, "зашишалась на материалах московского музея революции" — спокійнісінько відповідала на моє здивування, що я не знаходив її підписів на паспортах одеських справ народників в обласному архіві. Пожаліймо спільно нещасних одеських істориків, серед яких й добре освічені, як наприклад, Бачинський. Між іншим, наш всесвітньо відомий корифей садівництва, будучи почесним членом в наукових товариствах багатьох країн, в "Просвіті" якраз і не "состоял", принаймні, в моїх пошукових монбланах про те й натяків немає, виділявся просвітянською активністю в "Громаді" його дядько Вас. Фед. Симиренко, отой самий, що стільки зробив для розквіту нашої культури. Наламав дров з симиренківським просвітянством ще в 30-х рр., при розгулі вульгарного соціологізму, Д. Заславський в своїх книгах про Драгоманова і Желябова, близьких знайомих і родичів Симиренків; там ще і на такі симиренківські нісенітності вільно розгулюють, перекочовуючи й до сьогоднішніх біографів цих діячів, то ж чи варто дивуватись, що "елеграмотная", як любив її називати ще 100 років тому популярний одеський фейлетоніст Барон Ікс, Одеса і досі топить свої "наукові" печі тими вульгарними дровами.

І хоч про вартість знайдених мною симиренківських документів свідчить навіть той факт, що позаминулої зими під час свого останнього чотирьохмісячного рейду до Одеси я одержав офіційне попередження тамтешніх властей не показувати знахідок американському історикю з Гарвардського університету Пітеру Шоу, що приїхав тоді вивчати одеську пресу минулого сторіччя — янки і тут втерли нам носа — на Україні функціонує два факультети журналістики і за стільки літ там не спромоглися зацікавитися найблискупішою на всю імперію пресою, кажу так захоплено про неї не з чужих вуст, за три роки одеських студій я додавив три

діоптрії своїм короткозорим очам, опрацювавши річні комплекти чотирьох російськомовних одеських газет 19 ст. — *Одесского Вестника* (найстаршої провінційної газети в російській імперії) *Ново-российского Телеграфа*, *Правды* (була й така в Одесі з 1877 р., задовго до московської) і *Одесского листка*. Виходили одночасно з цими тоді там ще й французька і німецька газети, та з них про своїх героїв я нічого не виловив через незнання мов, зробив те мій американський колега — і своїми знахідками ми з ним обмінювались. Вести те спілкування на рівних з гарвардським кандидатом я б звичайно не зміг, якби користувався одними скупими рештками знань, почерпнутих з куценького курсу історії української журналістики, читаного нам в університеті П. М. Федченком, виручила самоосвіта і знання одеської преси 19 ст. з першоджерел. Тим своїм спілкуванням з американським дослідником нашого минулого я добавив, судячи по всьому, роботи одеському КГБ. А воно повинно б мені ще й дякувати, бо я не давав затоптати в бруд честь рідної землі, яка довірила бути науковим керівником прибулому з штатів за взаємною домовленістю стипендіату — кому б ви думали? — отій самій убогій Першиній, що рекла, як пам'ятаєте, про мого героя "Что вы! Он же в «Просвите» состоял". Уявляю собі як чехвостить зараз за океаном Пітер Шоу свою "наукову" керівницю! Все ж їх недостатньо, щоб сказати останнє слово про Симиренків, треба ще шукати й шукати нові в Центральному історичному архіві в Ленінграді, в ленінській бібліотеці, в Красноярську, не кажу вже про пошуки за кордоном, про яку проскрибованому дослідникові страшно й заїкатись. Одним словом — роботи ще море. Та замість того, щоб її довершувати, я стукаю за допомогою до всіх державних дверей, дійшов ось і до спілчанських.

Якщо говорити по правді, то перед спілчанськими дверима та й за ними я ніколи не почував себе бідним прохачем; в роки відлиги, коли був на коні, докидав і своє нелживе слово в тодішні активні письменницькі баталії в спілчанському клубі з твердою надією гостя, що невдовзі збирається стати членом цього клубу, в роки опали своєї теж траплялося заходити до того клубу, неодмінно стрічаючи ширі потиски рук більшості своїх знайомих, а то й знаходити опісля в злиденній своїй кишені червінця-другого. І хоч, кажу, бідним прохачем в Спілці я ніколи не був, однак чотири роки тому, на початку мого принципового конфлікту з малограмотною позицією садівничої науки стосовно Симиренків, я все ж у спілчанські двері не постукав. Були на те причини.

Повертаючи восени 1982 р. рукопис моєї принципової статті "Зрілому симиренкознавству — бути!", Б. Рогоза сказав: "Я вже в *Дніпрі* сьорбнув біди через твої вибрики, не стану пробивати твою

статтю в "літературці", вияснюю краще стосунки з своїми шефами, як вони велять, то й надрукую". Мені конче засвербіло тоді цикнути у вічі колезі "по-блатному", за два роки воно ще не вивітрилося з пам'яті: "Ех, парінь, не хавав ти зеківської пайки, хавонув би, то й не заїкався б про свої зас...і біди — куди їм до моїх!" — та стримався, воно ж ні до чого ставати на прю з блідим функціонером, коли ж ця твоя стаття, послана на другий день після похорону Брежньєва, намертво залягла в Президії Верховної Ради СРСР в рідному КГБ, як спробна куля вияснить свої творчі стосунки з вітчизною при нових роках. Забрав свою гарячу статтю мовчки. Не раз кортіло занести її Загребельному та після того, як одіозний наш Пугач Ф. К. розповів мені про свої захальявні рецензії для верхів на твори Павла Архиповича (там були "розшифровки" і звинувачення куди хвацькіші за твій, Борисе Іллічу, м'яко кажучи, не вельми етичний вибрик проти Загребельного в московській пресі) перехотілось, здогадувався, що тому буде невдовзі не до Смиренків. Ясніше — не моє тоді мололося в Спілці письменників.

Цим я не берусь твердити, що нині там засипається моє мливо. Одно хочу сказати твердо, відсилаючи вам цю супліку і купу паперів про Смиренків: від того, як перемелиться нині зерно, виращене правдборцями у важкі роки негоди і неврожаїв (а у кожного в нас — свої смиренки), в Спілці письменників, і в інших інстанціях, що направляють (чи гальмують?) культуру, залежить творча доля не тільки кожного з нас, а й Спілки, літератури, і самої перебудови. Буде завізно в письменницькому млині від чесно виплеканого зерна — за якість хліба можна буде не хвилюватись, стануть перепускати мельники поспіль суржик та кукіль — швидко всіх замлоїть від такого млива, бо не можна ж спекти доброго хліба, коли йдуть, як мовить наша народна мудрість, з нічим до млина, впорожні — додому. Кажу про це не лише фігурально як чесний громадянин, що відстояв своє творче обличчя в лихі часи, а й як справдешній мірошник: дали, спасибі добрим людям, спробувати мені після казньонного хліба цілий рік і мельницького в рідному селі: земляки хвалять мою роботу досі і часто радять: "Кидав би ти вже, Павле Івановичу, з ними воювати та спокійно доживав на млині нашому козацькому". І землякам своїм, і вам, шановні мої адресати, і порадникам своїм блакитнопогонним, які зятято радять мені шукати саме в рідному селі, подалі від "шуму городського", роботу для елементарного хліба, недвозначно відповім: ні, Смиренкам не зраджу, то значило б зрадити собі.

З Смиренками Спілці письменників перебудовуватись нині не треба. Вона, чи, власне, її друкований орган, після Сталіна якраз і був тією трибуною, на якій чесні науковці і публіцисти зуміли витягти із забуття корифея нашого садівництва Льва Платоновича

Симиренко, відстояти його потоптану честь, добитись виходу сяких-таких оповідей про нього, створення музею на його батьківщині в Млієві. В даній статті "Зрілому симиренкознавству — бути!" перераховано ті публікації на сторінках *Літературної України*. Шкода лише, що слухняненькому Рогозі Бог не дав хисту і громадянської мужності довести ту багатолінійну кампанію "літературки" за Симиренків до належного завершення, агресивна відписка ложного симиренкознавця Артеменка на колективного листа нашої громадськості в номері від 26 грудня 1980 р. про долю спадщини Л. П. Симиренка, що так просилася (та й я радив) на дошкульний редакційний коментар так і осіла в архіві *Літературної України*, хоча така публікація дала б достойну відсіч провінційному невігласові, що потому так по-хамськи повівся з спадщиною корифея. Варто, мабуть, серйозно проаналізувати у Спілці симиренківський доробок своїх членів — О. Савчука, І. Кравченка, І. Сподаренка та ін.

Перевидана в "Дніпрі" 1982 р. О. Савчуком через 20 р. після її першої появи сіренька повість *Зелене сонце* про Л. П. Симиренка. Я ще добре пам'ятаю, як кривилася після виходу книги дочка уславленого помолога Тетяна Львівна Симиренко-Міхаеліс. Тоді ні я, ні будь-хто з її оточення, що вряди-годи збиралися в скромній квартирі на Львівській, де після репресування її брата Вол. Льв. Симиренка, фундатора радянського домічурінського, тобто наукового садівництва, пролежала до відлиги замурована в стіну спадщина і брата, і батька, не могли аж ніяк втішити мужню дочку вченого, бо всі наші тодішні знання Симиренків базувались на її ж розповідях про батька і на батьківських же документах, на тих самих, що за ініціативою найкращого на той час знавця Симиренків канд. біолог. наук Дем'яна Федоровича Чухна і при нашій спільній згоді були передані по смерті Тетяни Львівни до Млієва, хто ж міг передбачити, що провінційний невіглас замкне їх на 15 років до сейфів, відшивши від них і С. Плачнду, і мене, і, зрештою, всіх творчо спроможних людей, що давно вже могли б донести до свого народу всю велич золоті династії. Нині я, тодішній її шанобливий слухач, міг би втішити Тетяну Львівну достойними розповідями про її предків, та що їй до того, давно ж бо в могилі, а по людських душах продовжують розгулювати 65-тисячним тиражем полегшені савчукові оповіді, яких не зарахуєш ні до документальних — безбожно перебріхують документи, ні до красного письменства — далеко кущому до зайця. Неприйнятий сам підхід некритичного белетриста до такої номерної нашої династії. Автор, хай навіть з чесними намірами, намагаючись з'ясувати велич корифея садівництва, так і не зрозумів, що феномен такий не міг виникнути на пустому місці, ввібрав він хист декількох поколінь своїх предків, а їх О. Савчук, за давньою нашою традицією, подає такими собі

козаками-незягами в густозмашених дьогтем чоботях, які доладу навіть не знають, де які землі знаходяться: "Край світу хлопчик (це Л. П. Симиренко) уявляв на дуже чітко, бо й сам дід розповідав про нього досить туманно. З одного боку, — говорив він, — наша земля. З другого море і Туреччина, а вже з третього — край світу" (стор. 6 останнього видання повісті *Зелене сонце* 1982 р.). І це таким достойним пензлем змальовують піонерів вітчизняного промислового цукроварення, які для потреб свого городищенського заводу, цукрового й машинобудівного, траплялось, закупували на нижненовгородському ярмарку весь метал, що його привезла туди вся царська Росія, купців і гільдії, які в одеській гавані впродовж заледве не століття активно спілкувались зі всім білим світом, звичайно ж бездоганно, без жодного штрафу, без жодного шахрайства, бо інакше цар не дав би їм за добру службу звання потомствених громадян! (Для кращого розуміння діяльності перших колін династії Симиренків і мого пістету перед ними додаю вам для ознайомлення ксерокопію статті одного з активних функціонерів Торгового дому "Братя Яхненко и Симиренко" їхнього зятя Ол. Великанова в московському *Промышленном вестнике* ч. за 1858).

По-нехлюйськи поставився до Симиренків і молодший член Спілки письменників Ігор Кравченко. Не відаю, чи справді малоосвічений товмач Симиренків Артеменко закупив молодого письменника з тельбухами за симиренківські яблука, як твердять злі язики, та те, що став юнак його сліпим клеветом, наводняючи республіканські видання панегіриками своєму благодійнику, повторюючи дослівно всі його провінційні нісенітници про симиренківську родину, знаю достеменно. Коли з тими нісенітницями я знайомився в багатотиражці Мліївської дослідної станції садівництва (публікації ті С. Плачинда в документі, що додано нижче, без дипломатії називає справжнісіньким плагіатом), то лише осміхався — хто там з освічених людей зверне на них увагу. Поблажливо поставився я й до повторення деяких з них в книзі *Ходімте в сад*, виданій кілька років тому в Києві Артеменком в співавторстві з дочкою, — кому ж, як не чаду, наслідувать предків, яблуко ж від яблуні, кажуть, далеко не падає. Та коли став повторювати їх сліпо й молодий член Спілки письменників, захвилювався. Після публікації панегірика і в *Літературній Україні* поділився своєю тривоگوю з Рогозою; дивись, кажу, Борисе Петровичу, погориш ти з тим Кравченком, як розв'яжуть мені руки і роздраконю я ті нісенітници. "А чого б мені горіти, — заспокоїв мене Рогоза, — він же письменник, хай відстоює свою позицію".

Не знаю, коли там в мене ті руки розв'яжуться, а зараз, користуючись нагодою, приведу приклад одного із останніх обурливих

промахів, який засвідчує несерйозний рівень автора як дослідника і письменника. Звучить він так: "Микола Михайлович (це Артеменко) не втомлюється повторювати слова Лева Платоновича Симиренка: "Хто дихає садом, той дихає здоров'ям, поезією, молодістю життя, довголіттям. Поспішайте, плекайте, хто може, кому ще час" (І. Кравченко. "Сад і небо" *Україна*, ч. 2, 1986 р., стор. 8). Прекрасні слова — правда ж? Не поспішайте смакувати ними, бо наведу їх мовою оригіналу: "Кто дышит Крымом, тот дышит радостью жизни, поэзии, долголетием. Спешите же уходите в Крым, кто может, кому еще время". Останні слова належать досить популярному російському нарисовцю минулого століття Євгену Маркову, це кінцівка його книги *Очерки Крыма*. Цитату цю наводить Л. П. Симиренко..... з покликанням на автора і з властивою серйозному науковцю точністю. Книга корифея садівництва є водночас і поліграфічним шедевром, московський видавець І. Кушнерьов замовляв виготовлення ілюстрацій і малюнків до неї відомому європейському закладові Брукмана з Мюнхена. Книга є в солдіних бібліографів, в наукових бібліотеках, наявна і в бібліотеці Мліївської дослідної станції садівництва. Тепер уявіть собі, яким провінційним бевзем треба бути, як треба не поважати серйозних людей і садову науку, в якій за симиренківські яблука Артеменко "пробив" докторське звання, щоб дозволити собі такі перелицьовування знаного всім цивілізованим світом вченого.

Гаразд, з Артеменком все зрозуміло, це, як каже С. Плачинда, Остап Бендер наших днів, я не раз тикав неука носом в такі його художества за час недовгої своєї служби під його керівництвом в музеї Л. П. Симиренка, на що він, не червоніючи, відповідав: "Що ж ти носишся з тими Симиренками? Я вже більше понаписував, ніж вони обидва", то й не дивуюсь, що мліївський демагог до симиренківських праць навіть не заглядає. Та як міг не заглянути до тих книжок-шедеврів (бодай задля елементарної цікавості, чи для естетичного задоволення!) чоловік з пишучої братії, що видав 1981 р. в "Молоді" збірник *Чигир-трава*, відкривши його документальною повістю *Скарби* про Симиренків в інтерпретації Артеменка?

Хоч видавництво "Молодь" і атестує книгу свого автора, як "Твори, об'єднані наскрізним запитанням: що є мистецтво?", Спілці письменників України, думаю, від такого "мистецтва", яке трималось в доперевбудовне 20-ліття на одній голій риториці і лжі, нині треба рішуче відмежуватись, бо якщо й надалі в спілчанських млинах продукуватиметься таке засмічене кукілем мливо, то годі нам і мріяти про зближення літератури нашої з загальнолюдською, світ нам заплює очі.

І. Сподаренка за симиренкознавчий доробок критикувати не буду — немає в ньому того доробку, бодай сякого-такого. Не

зробивши й елементарного внеску до скарбниці симиренкознавства, згодився він обцяцьковувати свої гладкі плечі симиренківськими еполетами — нагородив його Артеменко званням "почесний симиренківець" і посадив на його честь у Млієві пам'ятну яблуню.

Достоменно знаючи, що мліївський прагматик відверто шахраює тією колодою "почесних симиренківців" і "за так" не нагороджує нікого з потрібних йому для пробивання шкурних справ людей, невдовзі й дочекався я, що після тієї опереткової нагороди Іван Васильович в редактованих ним *Сільських вістях* дав зелену вулицю дописам ... станції про конкретні садові проблеми. Знаючи з розповідей серйозних науковців з українського науководслідного інституту садівництва про скептичне ставлення до тих дописів ("Не дивуйтесь, Павле Івановичу, — казали вони мені не раз — Артеменко і не таке може, захистившись як кандидат і доктор економіки, умудрився він поприписувати собі на мліївській станції всі тамтешні біологічні наукові досягнення"), я, як давній знайомий і колега Сподаренка вважав за свій обов'язок поінформувати його про те, дав прочитати й свою статтю "Зрілому симиренкознавству — бути!" і по-дружньому порадив не захоплюватись надмірно дегустуванням симиренківських яблук, бо як стане відомо про те громадськості, то буде ще довго мучити його оскома. Іван Васильович, заганяючи на ходу опасисте своє тіло до скрипучого шкіряного реглана — "Поспішаю до ЦК", казав мені й своїй секретарці, а може просто втікав від докорів праведника, уже сідаючи в чорну редакційну "Волгу", обдарував мене посмішкою Мастрояні, Бонапарта чи просто прихованим вищиром чоловіка біля корита: "Не журись за мене, не пропаду..."

Не закликаю вас, шановні мої читальники, негайно влаштувати привселюдні екзекуції шкідникам від симиренкознавства, а що треба Спілці відмежуватись від них — переконаний, в який спосіб — їй видніше. Принаймні, якби влаштовано було в клубі Спілки письменників зібрання з повісткою "Доля спадщини Симиренків", то я, звичайно ж, не відмовився б бути там доповідачем. А там, дивись, і відхилена зопалу моя стаття "Зрілому симиренкознавству — бути!" з'явиться в "літературці".

Звичайно, найлегше вам було б, замість допомоги, відмежуватися від мене: адже ж я не член Спілки письменників. Та не зосталось вже на нашій землі хашів, хлопці, до яких би ви могли повтікати і повідгороджуватися в своїх творчих вежах від проблем, які я тут порушую.

На моє глибоке переконання нашій літературі, щоб бути конкурентноздатною з світовою, треба при перебудові рішуче відмовитись від подібних відмежувань від нестандартних літературних

явищ минулого і сучасного, як те чинить загальнолюдська культура споконвічного, а російська лише знедавна, повидрукувавши нині всіх своїх різноплатформних письменників, за винятком хіба що обличителів "грядущего хама" Мережковських — та й з тими освіченим читач у великих бібліотеках знайомиться вільно, без оргвисновків. За ті ваші бездумні відмежовування Бог і відцурався від нашої землі, давненько вже ми, її мешканці, не бачимо на нашому духовному небі вітчизняних соколиків з орлами, а все далеких зальотних — то європейських маннів, то заморських хемінгуеїв та маркесів. А ми ж не упосліджений народ, із загальнолюдського піднебесся безкомпромисно зорять і Шевченко, і Франко, і Коцюбинський, і Винниченко, скільки б ми не закривали на нього очі. Та й пізніші могли б: Хвильовий, якби не пустив передчасно кулю в серце, Тичина, якби не зарано знітився, та й, можливо б, хтось і з шестидесятників, якби ми сьогодні, при світлі, як кажуть, гласності чесно, об'єктивно уяснили, кого ж коронувати на короля шестидесятників — Івана Драча, чия творчість у всіх на виду, чи Василя Стуса, чий доробок і досі під сімома спецзамками, а сам він аж у сирій землі, не діждався перестройки. Стус формально не був членом Спілки письменників та це не дає морального права сьогодняшньому керівництву Спілки просвітити його творчість колективними рентгенами, поцінувано ж бо її не колективно, а келейно, чи то пак, камерно.

Ви ж тим часом продовжуєте відмежовуватися і розмежовуватися. Навіть талановитіші з вас. Яскравий взірць такого відмежовування явив не так давно Павло Мовчан, коли я без дипломатії вилаяв його цинічні рядки "Несе — віддайсь на течію і не хапайсь за поли, коли зневажили твою любов. Втішайся болем" (цитую з пам'яті). На мої слова: "Що ж ти, тезка, дозволяєш собі таку відверту підлянку?" — добрий мій знайомий теж без дипломатичних викрутасів, примітивненько, нібито й не він ото бурхав уми всея Русі запоморчливою словесною еквілібристикою: "А хіба тебе в Дніпропетровську не навчили?" На жаль, дійшли до мене чутки, буцімто спробував відмежуватися від мене, як тільки за мною закрилися важкі в'язничні двері, і мій добрий колись знайомий краший наш прозаїк Валерій Шевчук, якого самого у важкі десятиліття не тішили ні друком, ні, тим більше, преміями... І хай це відмежування було не публічним, як у деяких публікаціях Б. Олійника про Василя Симоненка та "білялітературне оточення" (всі зрозуміли, що плювки адресовані славним нашим правдоборцям, передусім критикам І. Світличному та Є. Сверстюку), а приватним, у колі спільних знайомих, честі Шевчукові воно не робить. Смію думати, що таке свідоме самоусунення від суспільних болячок сьогодення якимось відбивається і на творчості. Чи не тому, читаючи

кращі Шевчукові твори, навіть останні *Три листки*, ловив себе на думці, що Шевчук-художник зумисне хоронить в собі Шевчука-історика, одного з найкращих наших джерелознавців. Натягуючи на конкретний історичний цоколь художнє полотно, Шевчук, блискуче орудує словом, досить вільно (щоб не сказати іноді свавільно) поводить з документальним антуражем, переіменовує відомих функціонерів, перелицьовує конкретні події, обходить можливі гострі кути. Що це — зневіра в спроможність відстояти правду конкретного матеріалу, чи гіпертрофована віра в свій хист? Словом, ідеальної збалансованості обох крил творчості — форми і змісту, краси і правди — у Шевчука ще нема, а на одному крилі до найвищих верховів загальнолюдської культури не сягнути.

Зауважу вже не тільки про Шевчука, що наша література після Хвильового, після подальшого 30-річного застою з приходом до неї шестидесятників достатньо наекспериментувалась в формі (що там ще ми, Іване, не освоїли з світової формальної вольтижировки?), час вже їй братись і за достойний зміст. Знаєте ж і без мене, що правду відстоювати значно тяжче, ніж крутити формалістичні хула-хупи, даремне ж наше суспільство, що здумало було наводити після відлиги революційний порядок в письменницьких лавах за допомогою таборів і спецпсихушок, було таке поблажливе до поборюваних Хрущовим формалістів і невинуватих жорстоке до праведників.

Саме така жорстокість у ставленні до мене, мої митарства з вивченням симиренківської спадщини, в результаті чого я був відлучений від Києва, від науки і журналістики, та й ваше пряме чи посереднє відречення, колишні мої колеги по перу, призвело до такого крайнього кроку, як відмова від радянського громадянства та відслання 28 червня 1985 р. свого паспорта в Президію Верховної Ради СРСР. Півторарічні стукання після цього до найвищих державних дверей ніякого відлуння не зродили. Тепер вдаюся за допомогою до вас.

В паперах, що додаю до цієї заяви, досить чітко викладено проблеми, в тому ряду й із симиренківською спадщиною. Спробуйте проаналізувати їх не упереджено, а мудро, з перспективою. Хай не відлякує вас гострота окремих висловлювань в тих паперах, скерована вона не проти цілості, а проти вад системи, з якими мусить нещадно боротись кожен порядний громадянин, інакше оте наше й без того безсоромне експлуатування відомого вислову Рилєєва, що "поэтом можешь ты не быть, а гражданином быть обязан", стане блюзнірським. Та ж сама система 8 років тому зробила, безперечно, чергову дурницю, насмикавши таких гострих фраз з моїх чесних заяв до найвищих урядових інстанцій і на підставі них зшила мені білими нитками "дело", яке погнало мене за

казьонний кошт знайомитись з київською тюрмою, з дніпропетровською спецпсихлікарнею, з колонією в Бердянську. Боятись повторення такого сумнівного способу вирішення творчих проблем сьогодні нам, думаю, не слід, а вам, моїм адресатам, тим більше. Принаймні, у кожного з вас, відомих на всю республіку гоетів і письменників, гострої потреби бігцем нести оці папери до КГБ, щоб відмежуватись, нема. Ношу їх туди всі останні роки битв за Симиренків я сам, буквально кожний папірчик, за винятком, звичайно, цього останнього, що пишу вам — то було б неетично.

Шеф мій з КГБ ніби чоловік і не з гірших (траплялися куди паскудніші), принаймні всі ці чотири роки неодмінно говорив, що підтримує мою симиренківську позицію і навіть кілька разів ходив зі мною до садівничого республіканського відомства утрясати її, допомагав й оформляти допуск до роботи в архіві і відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Втім, відомство його, як знаєте, прожекторам гласноті не піддається і що там вони проти мене затівають — один всевишній знає. Востаннє бачився з ними 14 листопада ц. р., після повернення з Москви, куди я їздив на добу з останньою своєю заявою. Зрозумів я з тієї зустрічі із шефом із КГБ, що зміст вчорашніх моїх розмов в Президії Верховної Ради СРСР 13 листопада для нього вже не секрет, недаремно мабуть клерк з Президії Верховної Ради СРСР на прізвище Альохін кудись так довго дзвонив, виставивши мене за двері, з кимось ще довше розмовляв в інших кабінетах, а вже аж потому сказав мені, що Москва не буде входити в деталі моїх заяв, рішення їх треба в Києві, дали мені ще зрозуміти в Москві туманними натяками, що на землі нашій і досі функціонує психіатричне страхопудло — і в цій сфері помітив я прогрес при перестойці, при попередніх вождях в київській Президії Верховної Ради УРСР зі мною натяками не розмовляли, а пекли відкритим текстом: "Будете, Скочок, брикатись, то знову завеземо до Дніпропетровська". І хоч така могутня скоординованість державних дій стосовно моєї скромної особи в часи перебудовні мене трохи й засмутила і примусила реально дивитись на ту перестройку і не чекати від неї манни небесної, остання зустріч з моїм шефом із КГБ вселила в мене й крихту оптимізму. Заявив він мені досить експресивно і недвозначно, такого я не чув: "Якщо через місяць не рішу ваших проблем, Павле Івановичу, то назвете мене подлецом і заплюєте мені очі". Якраз після цієї зустрічі я й вирішив остаточно звернутись до Спілки письменників з цією заявою, що її написання я так довго відкладав: якщо вже КГБ зібралось вирішувати мої творчі проблеми, то вам сам Бог велів.

Не відаю, як там воно буде, але Спілка письменників могла б взяти на себе одну делікатну миротворчу місію при розв'язанні моїх громадянських і творчих проблем.

Паспорт свій я погоджувався забрати в Президії Верховної Ради СРСР тільки при умові, що мені повернуть квартиру в Києві, незаконно відібрану після 2-річного ув'язнення, матеріально компенсують збитки, завдані свавільним вигнанням з роботи в музеї Л. П. Симиренка у Млієві і нададуть державну допомогу в дозбиранні в архівах симиренківських документів. Якщо Спілка письменників допоможе мені вирішити ці питання, справа із громадянством і паспортом може бути полагоджена безболісно при посередництві Ю. М. Мушкетика.

Хоч я й не член Спілки (справа це суто формальна), у підтримці Спілкою моїх симиренківських студій не було б нічого незвичайного. Адже саме Спілка і її друкований орган зачинали колись благородну справу наукового симиренкознавства. І сьогодні письменницька організація зробила б для Симиренків значно більше, ніж наша убога садівнича наука, тим більше, що самим садівництвом діяльність Симиренків не вичерпується.

Не лайтесь, шановні мої адресати, що кладу на ваші облауреачені плечі зайвий тягар. Не химери це мої, не моя ж вина, що не лишилося "на нашій — не своїй землі" іншої духовної інстанції, яка б достойно поцінувала вагу цієї справи і мої чесні зусилля. Не моя вина, що не зміг я відстояти підло упосліджених трутнями від науки Симиренків у відкритому герці на шпальтах *Літературної України*, хоч дебютував у газеті ще 1965 р. проблемними статтями на захист рідної природи, а замість того вдався вимушено на довгих 20 літ до закритого епістолярного жанру типу сьогоденішнього листа до вас. Не вина й дореволюційних Симиренків, що їхні кошти, вкладені в розвиток технічного прогресу і в найвагоміші духовні акції на нашій землі, так і не поціновані достойно цією землею, якій і досі подають цих наших європейців такими собі чумаками в густозмашених дьогтем чоботях. Не вина й пореволюційних Симиренків, фундаторів радянського наукового садівництва, що не стали вони прапором епохи, а зробила та епоха їх лише підніжжям дутого соціалістичного божка, що обіцяв не чекати милостей від природи, а брати їх нахрапом; знімається з них та вина, бо син корифея садівництва Володимир Львович Симиренко, перший директор і науковий керівник всесоюзного інституту садівництва в системі ВАСГНІЛ, гордо кинув в обличчя своїх васгніловських "обработчиків", які приїхали до Києва, де тоді цей інститут містився, з завданням вимусити його анафемувати батька і возвеличати місію Мічуріна: "Помолога Симиренка знав весь світ ... як Мічуріна я знаю з балачок ...", що дехто з пишучої братії в супряжі з убогими науковцями замість того, щоб глибоко опанувати духовні скарби династії Симиренків, став займатись відвертим мародерством в їхніх садах.

Не перебільшую й не переменшую я вини суспільства перед Симиренками, не афішую й своїх студій над ними. Це наша спільна вина, що те мерзенне мародерство в симиренківському саду не переводиться. Це наша спільна вина, що пишне загальнолюдське дерево симиренківського саду розчахнулось нині на дві правди: на заокеанську, де не під рідною яблунею, а під канадським кленом чеше коси сьоме коліно Симиренків (а може вже й восьме, бо моя давня інформація полишила Наталку, дочку дочки Володимира Львовича Симиренка Тетяни, квітучою дівчиною в канадській столиці в званні магістра, який приступив до опрацювання наукових проблем фізіології рослини), і на правду вітчизняну, яка, в свою чергу, розкололась ще на декілька брил. Це наша спільна вина, що квіт нашої землі не явлено світові на сьогоднішньому рівні нашої свідомості, на рівні самих Симиренків.

Особисто я мінімум цієї спільної вини перед династією, яка є номерним опертям нашому духовному небу, спокутував. І якщо суджено буде мені лягти з голоду в яму на цвинтарі рідного села, так і не зробивши при байдужому спогляданні в котрий раз "перестроюваного" суспільства більшого, чи й поїхати відстоювати свою творчу правду в чужі краї, як того я давно альтернативно домагаюсь, то на рідній землі, сподіваюсь, не знайдеться чесноі людини, яка б посміла кинути каменем в мене, все, що можна було зробити на захист свого творчого самобуття, я вже зробив. Отож якщо ви, адресати мої, висунуті сьогодні на передній край оборони духовності нашої, бодай елементарно розділите мою симиренківську тривогу чи й спробуйте її посилено погамувати, буду вдячний вам і за те. Не кличу я вас колективно нести далі мій хрест, ремесло наше спонукає кожного з нас нести свій власний і нести його самостійно. Та бувають в житті кожного з нас і вітчизни нашої такі моменти, що без колективної підтримки не обійтись. Якраз такий момент ми з вами переживаємо, коли докладаються колективні зусилля якимось оживити наше закостеніле життя. Пропоную для того децицію в творче ваше багатоголосся, яке має постати із вчорашнього безголосся, і я. Спробуйте підтримати її. Розумію — ви не боги. Одного лише вам не прошу — байдужості. Немає вже на нашій зацивілізованій землі райських чагарів, до яких можна було б з тією байдужістю сховатись і відгородитися в своїй творчій башті від проблем, що їх я тут порушую. З тим і залишаюсь ваш незлобивий адресант.

12 грудня 1986

*Київська обл., Рокитнянський р-н,
село Острів, вул. Набережна 51,
Скочок Павло Іванович*

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Бабовал, Роман. НІЧНІ ПЕРЕКАЗИ. Брюссель: Українська офсетна печатня, 1987. Накладом автора. Обкладинка і портрет роботи Любослава Гуцалюка.

Ревакович, Марія. З МІШКА МАНДРІВНИКА. Нью-Йорк: В-во Нью-Йоркської групи, 1987. Рисунки Анни Е. Ревакович.

Нічні перекази — вже п'ята збірка віршів Бабовала. За приблизно п'ятнадцять років поетичної творчості, він опублікував такі збірки: *Навіщо про це згадую* (1969), *La Nuit les Oiseaux* (1972), *Подорож поза форми* (1972) та *Омана молока і листи коханок* (1985). В умовах нормального культурного спілкування таке творче досягнення було б предметом широкого обговорення. На жаль, в атмосфері заникаючої уваги до поетичного слова, голос цього оригінального поета досі не викликав заслуженого відлуння. Більшість із його збірок появилася власними заходами, бо на комерційних умовах вони, мабуть, були б дефіцитними. Це сумний коментар на соціологію літератури громади, громадська свідомість якої у великій мірі зформувалася під впливом поетичного слова.

Чим знаменна ця збірка Бабовала? З одного боку вона зосереджена на алогічних, раціонально неконтрольованих пережиттях ночі, а з другого — вона передає ці пережиття "переказами", себто мовним поєднанням, яке підлягає чітким синтаксичним вимогам. Із такого співставлення випливає своєрідна семантична невизначеність. Без "переказів", себто без контрольованої розповідності, ця невизначеність зафіксувалася б, як це часто буває у поетів експресіоністів, нез'єднаним струменем окремих лексем. Бабовал уникнув такої спонтанної експресивності. Приймаючи фразу чи коротке, лаконічне речення за мінімальну семантичну одиницю, він "переказує" свій сон-уяву то стаккато, то з зумисними лакунами, але завжди з оптимальним поетичним ефектом. Унаслідок такого "переказу" намір поета не потребує спеціального декодування. Цей намір, у більшості віршів, очевидний. І він рівночасно дає поетові широку можливість образотворення. Буквально кожна фраза Бабовала є потужним стимулом до образного сприймання його наміру. Візьмімо, наприклад, такий станс:

згорів ліс уночі:
день випав сірий,
попелястий.

у криниці місяць —
мов утоплена
одута жаба.

Сумісність цих трьох коротких тверджень, логічно нез'єднаних, з одного боку зберігає семантичну автономію кожного, а з другого — не редукує нашого сприймання до єдиного значення. Поліморфність дійсності збережена. Насилля над предметною дійсністю не робиться.

Лексика й синтакса Бабовала вишукані, філігранні й майже цілковито вільні від іноземних кальк і варваризмів. Читаючи його вірші, захоплюєшся їхньою мовною автохтонністю, їхньою спорідненістю з українським "мовним морем" (Плачинда). Факт, що поет виріс, вчився і працює серед чужого мовного оточення, непомітний в його поетичному голосі.

Все це не означає, що мова Бабовала позбавлена ідіосинкретичних елементів. Однак ці елементи не створюють у його віршах семантичної недоречності, вони тільки надають їм провокативну незвичність, оказкованість. І так — птахи, коні, ріки, трави, багатоокі ліси, що рефреном виступають у різноманітних сполуках, творять з'єднану, суцільну, а не абсурдну, дадаїстичну чи тільки коляжну канву.

Не все у його віршах чи переказах відноситься до його особистого сну-уяви. Часто, чи то вдалим жартом, чи підтекстом, чи сміливою метафорою, але завжди посередньо, вони заторкують проблеми сучасної людини — нестійкість кохання, самоту, смерть, ілюзорність існування, порожнечу успадкованої правди. Таким чином, вірші з екзистенціональною рефлексією зберігають свою жанрову сутність. Вони не стають позапоетичним, семантично одновимірним текстом.

Нічні перекази Бабовала — цікава подія в українській літературі.

З мішка мандрівника — поетичний дебют Марії Ревакович. Знаменитий він тим, що у великій мірі позбавлений типових властивостей дебюту — підвищеної реторики, зумисної оригінальності, поетикальної нерівності. Приблизно сорок віршів-мініатюр, упорядкованих у три тематичні групи (дім, додаток до бажання, епілог) — незауважливо автобіографічні. Манера вислову — чергування двох основних фігур, метафори та метонімії, не завжди переконливого рівня. Творення поетичного вислову проходить у межах звичного мовлення, внаслідок чого вірш звучить або як

опоетизована щоденність, або, в гірших випадках, як афористичний коментар. Зразком першого може бути такий вірш: У кожного в руках— /якийсь багаж /у мене /дірявий мішок /крізь дно якого /витікають /краплі віршів. А зразком другого: Завтра /відмовилось вислухати нас. /Сьогодні /розклало шахівницю /днів і ночей /і дає нам мата. /Задихано /йдемо /в учора.

На цьому шаблі творчости вірші Ревакович першого гатунку ефектовніші, й тому хай би предметність її власного "Я" була джерелом її поетичної рефлексії. Світ поза межами цього "Я" хай підіжде, бо його осмислення вимагає великого мистецького і життєвого досвіду.

Чекаємо на наступну збірку.

Іван Фізер

МАВЗОЛЕЙ ЯВНО ЗНИЩЕНОГО ПОЕТА

Роман Рахманний

На гладкій, біломармуровій палітурці — суворий напис й два чорні рядки: *ВАСИЛЬ СТУС*. Під написом, на тлі двох свіжих зелених листків, як жар горить кетяг тринадцяти ягід калинової вітки, відрубаної з невидного дерева; лише натяк на невмирущість самопожертви однієї людини в гроні багатьох мучеників за справу свого народу. Відкриваєте обкладинку книги, немов гіпсобетонну плиту-двері, та входить в мавзолей поета, недавно знищеного в системі советоросійської "явности".

Перший внутрішній напис пояснює, що це літературно-науковий пам'ятник Василеві Стусові, споруджений із його життєвих даних і писань та зі спогадів-оцінок його творчості його сучасниками. На 460 сторінках книги В-ва "Смолоскип" її редактори-архітекти (*Осип Зінкевич і Микола Француженко*) зібрали, впорядкували й об'єднали в суцільну споруду весь на сьогодні доступний матеріал про поета-патріота, якого в концтабірній лікарні 1985 р. dokonala Москва явно, буквально перед обличчям людства. Бюстовий фотознімок поета, анфас, показує Василя Стуса таким, як він був і повік залишиться в пам'яті українців і чужинців: виразні риси обличчя, відвертий погляд очей, рішуче затиснені уста. Чорний светер щільно охоплює шию... ліве плече на фотознімку скісним ударом символічно відрубане, разом зі серцем.

У вступі — "передсінку" цього мавзолею, на стінах із задрукованих сторінок, похвалу замученому поетові голосять віршовані некрологи й присвяти його ширих сподвижників: Івана Світличного, Святослава Караванського, Марти Тарнавської, Рольфа Аппеля, Галі Мазуренко і Яра Славутича.

В першій камері — розділі книги — сам поет розповідає про свій простий шлях у літературу і ділиться поглядами на творчість своїх сучасників. Він нагадує свої протестні писання в оборону творчої української людини і подає своє свідчення про т. зв. лікарні в системі ГУЛагу. Там явно добивають хворих політ'язнів — навіть "глухих, сліпих, паралізованих, агонізуючих старих, ніби видава з дантівських кіл", — разом зі здоровими, що їх знушаннями приведено над саму прірву смерті. В цьому смертному околі понурим, але яким глибоким акордом — на весь мавзолей — лунають Стусові слова: "... ціную здатність чесно вмерти". В цих словах відлунується більше Шевченкової філософії життя, ніж Сквороди, якого високо цинив поет.

Свою фізичну смерть Василь Стус зустрів чесно і безстрашно. Тим часом, один з головних керівників Української РСР, О. Ляшко, до якого Стус колись писав листа-заклик в оборону української мови, освіти й культури, недавно зазнав ганебної політичної смерті з рук тієї самої совєторосійської системи. А їй у саме обличчя, ще за свого життя, В. Стус сміливо кинув своє грізне "Я обвинувачую": за спрепарування кагебістами вигаданої "справи Добоша", подуманої з метою дискредитувати арештованих 1972 р. українських письменників і літераторів. Про їхню і свою справу Стус писав також в окремому листі до міжнароднього об'єднання письменників — ПЕН-Клубу.

В окремій заглибині мавзолею — книги про Василя Стуса — відвідувач (читач) знайде його листи до приятелів: тих в Україні, і тих, що на чужині. В листах — він щира, відверта і вдячна людина, але твердого характеру, коли йдеться про права української людини-нації: на своєму суді, якщо він не буде явний і під наглядом міжнародніх спостерігачів, він не відповідатиме. "Моє слово буде лише останнє. І в ньому я не дам звузити предмету судового обговорення, а називатиму проблему, яку старанно ховають і в суді: стан мого народу, репресії українців, суть т. зв. інтернаціоналізму по-російському і т. д.", — писав він приятелям у жовтні 1977 р.

В другій ніші цього самого розділу книги-мавзолею примішено Стусові таборові записки з його перебування на Колимі. Разом з іншими політв'язнями він там зазнав таких фізичних і моральних мук, які й не снилися Ф. Достоєвському, коли той перебував у "мертвому домі" ще царсько-російської системи в'язнення. Фотознімки В. Стуса (з живими друзями й на похороні Алли Горської), фотокопії його рукописів та обкладинок виданих збірок поезій частинно роз'яснюють похмуру сутність цієї документальної ніші.

Друга камера — розділ книги — вміщує тексти судових і позасудових репресій та декілька виступів на оборону В. Стуса, почавши зі судового вироку 1972 р. і на протесті лауреата нобелівської премії Гайнріха Бея скінчивши. "Як президент Міжнароднього ПЕН-Клубу, я протягом 14-15 років вислав десятки телеграм до радянських властей, до посольств, до спілок письменників і ніколи не дістав жадної відповіді", — заявив у радіоінтерв'ю Г. Бель ледве вісім місяців перед смертю В. Стуса.

Третя кімната книги-мавзолею на пошану В. Стуса складається з трьох ніш-підрозділів: відгуки на повідомлення про смерть поета, спогади сучасників про нього і дослідження його творчости. Найбільше ясности про характер, погляди і мотиви діяння В. Стуса вносять спогади осіб, які знали його безпосередньо: Надії Світличної, Михайла Хейфеца, Сергія Солдатова й Леоніда Плюща.

Авторитетні оцінки Стусової творчості і визначення його місця в українській літературі читач знайде в есе літературних критиків, які особисто його не знали, але у вільних умовах життя поступово і ґрунтовно вивчили його писання. Ось їхні прізвища: Остап Тарнавський, Богдан Рубчак, Леонід Рудницький, Юрій Шевельов і Людмила Волянська. Їхні есе, поєднані з усіма біографічно-документальними матеріалами і 14-сторінковою бібліографією творів В. Стуса й писаннями про нього, допоможуть читачеві усвідомити цього поета й діяча в трьох вимірах. А через його власні слова, може, читачеві-відвідувачеві пощастить спостерегти ще й "четвертий вимір" цієї творчої української людини з небуденно глибоким почуттям особистого й національного обов'язку супроти свого народу в душі ідей Шевченка, Франка і Лесі Українки.

Ані в Україні, ані на чужинецьких місцях заслання українців немає пірамід — свідків страждань і загибелі, в наслідок московської неволі, гіршої за неволю в давньому рабовласницькому Єгипті, мільйонів українців та українок.

Редактори книги про Василя Стуса спорудили йому духовну піраміду-мавзолей, "двері" якого художньо оформила мистець зі скромним іменем: Леся. Ознайомившись зі змістом цієї книги-мавзолею, читач-відвідувач напевно з вдячністю згадає теж їх, бо своєю роботою редактори-архітекти якнайпереконливіше унаочнили фальшивку радянської т. зв. "гласності", за тривання якої в СРСР вже явно-славно знищують людей вільної думки, а найбільше творців самобутньої української культури й української політичної думки.

ДОРОГА СЛОВА

Микола Вінграновський

Вночі, середночі хтось тихо
До мого слова підійшов
І став дивитися і дихать,
І я відчув: так диха лихо,
Так ходить лихо — Час прийшов.

Прийшов і став. І вже нікуди
Не заховатись, не втекти,
Не загубитись поміж люди,
Не замінити серце в грудях
Нікого в світі — Час і ти.

Прийшов і став. І я побачив:
У погляді його сухім
Ніхто не любить і не плаче,
І не біжить ніхто й не скаче, —
У ньому однаково всім.

Усім однаково: і сушим,
І тим, що будуть, що були,
Однаково морям і пушам,
Словам безсмертним і вмирушим,
Нікому — слави чи хули!..

Та я сказав: що хочеш, Часе,
Усе віддам тобі по край —
І юність, й молодості чашу,
Життя сьогоднішнє й вчорашнє,
Лиш слова мого не чіпай!

Не зачіпай його, малого,
Не бий його і не пали,
Бо перед ним іще дорога,
Бо перед ним багато й много
І ми із ним ще не жили!

Ще все нам з ним — передсвітання:
І перші сльози перших снів,
І перший сніг з усіх снігів,
І перший берег з берегів,
Й любов ота, ще є остання!

І очі молодої зливи,
І тьохкіт серця уночі.
І білий цвіт, і камінь сивий,
Солодкий сон оси і сливи.
Й сови у темені плачі.

Ще все нам з ним — сама тривога,
Ще все нам з ним не відбуло,
Ще все нам радісно і довго.
Ще все нам з ним, — як перед богом
Кажу тобі! — не перейшло!..

Все те, що хоче, обіймає
У неодмінності своїй,
І слово серцем напуває,
І слово більше не вертає...
Моє ж
Живе ще —
пожалій!.. [...]

Я знаю: ти в своєму пліні
Нікому спуску не даєш,
Ані державі, ні дитині,
Ні сивині, ані дружині —
безсмертно сієш, смертно жнеш!

І невблаганними очима
Ти йдеш крізь вічність і крізь мить,
І темінь в тебе за плечима,
Й поперед тебе мла-темнина,
Й тобі нічого не болить!

Чи солодко, а чи солоно
Тобі дарма — нема чи є...
А тут — і трепетно й шовково! —
А тут животворяще слово

Мого народу і моє!
Те слово людської надії
Те слово крізь хрести і прах,
Крізь пил віків, усе в сльозах,
Пробилось, вижило й зоріє,
Горить у мене на устах!..

...Вночі, середночі хтось тихо
До мого слова підійшов
І став дивитися і дихать,
І я відчув: так диха лихо.
Так ходить лихо — Час прийшов.

Київ— Нью-Йорк

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРИВІД ДЛЯ ДИСКУСІЇ?

Святослав Гординський висвітлив в обширній статті-спомині діяльність АНУМу ("АНУМ", *Сучасність*, березень і квітень 1985); в моїх зауваженнях "АНУМ — у чому справа?" (*Сучасність*, липень-серпень 1987) до його статті мова про актуальну фактичну інформацію (виставка творів і документів), яка уможливила б сучасній публіці та фахівцям на еміграції переоцінити здобутки цього руху. Переоцінки здобутків і періодів мистецтва є поточною справою в світі культури.

В своєму паралельному відгуку на мої зауваження ("За відповідальність у мистецькій критиці") він зформулював ряд аргументів загального характеру, які треба спростувати, бо вони не конче прилягають до суті мистецтва.

Питання, що безпосередньо відносяться до АНУМ, відложимо на час після запропонованого циклу виставок, які мусіли б об'єктивно з'ясувати неясні спірні факти. Гординський, очевидно, перекрутив і zdeформував мої інтенції і погляди, які не стосуються правдивості (з суб'єктивною оцінкою, звичайно) його інформативного допису, а йдучи глибше: чому, приміром, після уваги світової преси, "де, — як інформує Гординський, — були статті (про?) і репродукції (!) анумівців", нашого читача обслужено дуже скромно і вже безліч разів у нас опублікованим репродуктивним матеріалом?

Для упрощення Гординським зайво і передчасно розводненої теми — скористаюся системою абзаців, ідучи аргумент за аргументом в накресленій ним черзі (і тому пропоную паралельне читання обох матеріалів):

1. Кількість і місця виставок творів образотворчого мистецтва не впливають на якість цих творів;

2. Дискусія про ідеологічну платформу і конкретні досягнення, тобто твори анумівців, як сказано, може лише тоді відбутися, коли можна буде простудіювати цей феномен всесторонньо, (особливо результати "української синтези" наших традицій в образотворчому мистецтві, і течій сучасного мистецтва);

3. Гординський направив нас на добру думку, яка веде до ідеї влаштування виставки нашого неовізантизму — виставки важливої для розвіяння в історії мистецтва небажаних мітів, бо історія мистецтва опирається на факти, а не... мрії;

4. "Кавалерійська атака" Соловія на ОМУА і його мистців —

зухвалий наклеп Гординського; що має розуміння місця організацій в мистецтві (і мистецьких організаціях в суспільстві) йде по іншій лінії — справа більш обширна і скомплікована, щоби її на цьому місці і з цього приводу обговорювати;

5. Час тривання студій навіть "в передових академіях Європи" не є гарантією знаменних досягнень (дипломованого і навіть "позолоченого") адепта, що можна лише кропіткою і наполегливою працею (з певною дозою обдаровання і... відваги) досягнути (в якому визначному училищі — крім нашого народного — учився поетики Шевченко!?)

6. *Розп'яття* з 4 + 6 пальцями ніколи не висіло (і навіть не було мною запропоноване) на виставках ОМУА; "хтось" тут таки дуже полінився сягнути хоч би до власної кишені за вірними інформаціями (цей твір — тепер в столиці Бельгії — , який вже чверть сторіччя турбує Гординського, не зложений — як він думає — на нормах анатомії: іронія мистецтвознавця Гординського, з невдалим "замарстинівським віцом", за який лише "львівська пані графиня"; мабуть, погратулювала б йому);

7. Горе задумам і візіям мистця, на які, як гоївські химери, натискають ідеали й естетика публіки, бо ідеєю і провідним моттом мистця повинна бути снага виявити свою неповторну містерійну особистість;

8. Питанням заангажованости в проблеми "чужого мистецтва" Гординський жонглює відповідно до вимог ситуації: згадана лаконічна мрія синтези АНУМ — світло українському мистецтву на шляху в майбутнє; моя настанова — вибір дегенеративних (?) світових проблем: обидві теми — "українська синтеза" і "хворі" проблеми "чужого мистецтва" — автор Гординський повинен обширніше і прецізніше умотивовувати;

9. Мою критичну настанову, підхід і уразу до "бляшаних фраз" Гординський намагається скомпромітувати... "бляшаною фразою" про "почуття української меншевартости". Цей "критик", мистецтвознавець" та, як тепер інформують, історик (о, леле!) переочує факти, що цей мистець присвятив багато творчого труду саме українським вартостям, включно з перекладами української поезії (в співпраці з Е. Коттмаєр) на німецьку мову! — і коли Гординський організує на еміграції "репрезентативні" виставки українського мистецтва на провінційну скалю — цей мистець заходиться над справою повернення і репрезентації наших дійсних досягнень світового порядку (першого авангарду і новішого покоління з такою ж напругою);

10. Замість власних поглядів філософії і дефініції), Гординський до нудоти покликається на чужинців: коли і що думали французи про Нарбута — справа його, Нарбута, дослідників; мій погляд на

працю цього, в певній культурній площині не без заслуг мистця є результатом дослідів над неподільною натурою мистецтва і творчості, отже є результатом фахового підходу (придатним для публікації хочби в рамках дискусії);

11. Що "передові мистці західніх столиць Європи і Америки тягнуться до Галичини" — мабуть "друкарський чортик": тягнутися — це дуже зобов'язуюче і з широким плесом поняття (кілька експонатів чужинецьких мистців на анувівських виставках свідчать лише про позитивну настанову організації, якої жодний сумлінний історик не заперечить, але такі епізоди не можна ставити на рівні історичних "мандрівок народів", для яких ціллю в мистецькому пляні був до Другої світової війни безперечно Париж;

12. Міряти вартість ідей міраами часу не є найкращим способом, бо життя ідей небіологічне...

Закінчивши цей коментар тим більше важко зрозуміти наступ Гординського на мої, в основному доброзичливі, інтенції підсилити увагу теж до анувівського руху.

Важливим елементом у процесі живої культури є динамічний клімат, де фактор обміну думками є важливим рушієм, який, однак, не повинен знизитися до форм сварки з головною настановою образити й принизити опонента...

Нашу культуру і суцільне наше національне буття гвалтують, обкрадають, зневажають і принижують ворожі сили кожного дня — в основі проти нашої волі, але, на превеликий жаль, буває теж з поміччю наших рук. Помимо найкрайніших розбіжностей поглядів, які треба вітати і підкріпляти (якщо не хочемо стати якимсь стадом), — взаємна шляхетна і доброзичлива увага повинна панувати у всіх наших справах на користь наших гуманних і творчих ідеалів.

Це закінчення звучить може банально (як, зрештою, мій дуель), оскільки тут мова про очевидні справи, але як легко (і може з добрими, але нерозважними намірами) можна збитись з цієї доріжки — свідчить допис Гординського.

Серпень 1987 р.

Юрій Соловій

ЗА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МИСТЕЦЬКІЙ КРИТИЦІ (III)

Довгий лист Юрія Соловія не відповідає на моє основне запитання: чи він перед своєю критикою зазнавознав з виданнями АНУМ і писаннями про анумівців в українській і чужинній пресі? Відомості про це останнє можна знайти в бібліотеці Метрополітального музею і в Нью-Йоркській публічній бібліотеці. Соловій залишив моє запитання без відповіді, значить, що він згаданих видань не читав і про все мало знає. Як мистецький редактор уже третьої української (англомовної) енциклопедії, маю право вимагати від усіх, хто пише про мистецтво, того самого об'єктивного й удокументованого підходу до мистецьких справ, за яким я сам подаю свої мистецтвознавчі матеріали. Без цього будь-яка дискусія є стратою часу.

Щодо образу *Розп'яття* з Христом з 6+4 пальцями, про який Соловій пише, що в приміщеннях ОМУА він його не виставляв, то ця справа була вже занотована нашою пресою раніше і я мушу її пригадати. А саме: в мюнхенській *Українській літературній газеті* за лютий 1960 р. Соловій виступив з нищівною статтею "Мистецтво без даху над головою" про сучасне наше мистецтво на еміграції, мовляв, воно — одна мізерія і ніхто чужий ним не цікавиться, а сама українська суспільність є "інтелектуально недорозвинена", бо вона не зрозуміла влаштованої ним, Соловієм, виставки "Нової групи", яка була "новою сторінкою в нашій історії"... Як тодішній голова ОМУА, я був змушений на те писання відповісти статтею "Мистецтво української еміграції", поміщеною у *Свободі* від 21 квітня 1960 р. Я заперечив там поглядів Соловія, що українським мистецтвом ніхто чужий не цікавиться і навів такі факти, як виставка української графіки в Нью-Йоркській публічній бібліотеці на 5-ій авеню, виставка "Модерне українське мистецтво" в музеї в Монреалі, виставка в музеї в Сиракузах і в Фундації Карнегі в Нью-Йорку. Щодо "інтелектуально недорозвиненого суспільства", то я згадав, що той наш загал чекає від мистців творів інших, ніж Соловієве *Розп'яття*. До речі, з приводу цієї моєї замітки про той образ, виставлений Соловієм у великій залі ОМУА при Українському літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку, писав також у своєму листі до *Свободи* мистець Любослав Гуцалюк.

Святослав Гординський

**НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «СУЧАСНОСТИ» ПОЖЕРТВУВАЛИ
В 1987 РОЦІ:**

США:

Марія Бакуменко — 200 дол.
(замість квітів на могилу чоловіка)
О. Бачинський — 5 дол.
І. Букоємська — 30 дол.
П. Буняк — 10 дол.
В. Винич — 5 дол.
О. Гапій — 10 дол.
Наталія Голембйовська — 10 дол.
Панас Діловський — 10 дол.
Міра Залуцька — 10 дол.
Б. Казнавський — 2 дол.
Роман Ковалів — 20 дол.
Роман Ковалів — 5 дол.
Микола Корінець — 10 дол.
В. Котенко — 40 дол.
Л. Ломиш — 7 дол.
Дмитро Павлишин — 50 дол.
Я. Панчук — 10 дол.
Осип Покотило — 22 дол.
Петро Поліщук — 20 дол.
Еля Процюк — 5 дол.
Павло Турула — 10 дол.
Мирослав Турянський — 10 дол.
І. Шевченко — 5 дол.

Канада:

Я. Головач — 20 дол.
Н. Закидальська — 10 дол.
Остап Журовський — 12 дол.
Ольга Еліяшевська — 50 дол.
Андрій Качор — 24 дол.
Л. Крохмалюк — 9 дол.
Галина Кохановська — 4 дол.

Австралія:

А. Ванчицький — 81 дол.
К. Гіммельрайх — 15 дол.
О. Гриневич — 30 дол.
А. Кузій — 60 дол.

Аргентина:

Зенон Патоля — 70 пез.

Англія:

М. Івасів — 2 ф.
Кріс Лонг — 20 ф.
Я. Москаль — 10 ф.
Об'єднання українців у Ноттінгем — 100 ф.

Німеччина:

М. Дем'янів — 60 н. м.
Г. Кошеленко — 30 н. м.
Й. Петерс — 20 н. м.
Ф. Семенюк — 60 н. м.

Усім жертводавцям наше щире спасибі.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1987 РІК

ПОЕЗІЯ

- БАБОВАЛ Роман: Нічні перекази (6).
БАРКА Василь: Реквієм (4).
ВОВК Віра: Іконостас України (9, 10, 11, 12).
ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Поезії (2).
КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Коловорот ока (5, 7-8).
ПАЛІЙ Ліда: Ворони справляють тризну (3).
ТЕРЕЛЯ Йосиф: На порозі серця (1).

ПРОЗА

- БЕНДЕР Віталій: «Фронтові дороги» (Розгром. Перші бої. Свої) (5, 6, 7-8).
БОДНАРЧУК Іван: Його причали (12).
БРИТВА Опанас: Самотність (9).
ЛИЧАКІВСЬКИЙ Р.: Обабіч муру (7-8).
ПАЛІЙ Ліда: Цвіт арагуанеї (6).
СОКІЛ Василь: Поминки (11, 12).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

- БУДЗАТІ Діно: Спільна фотографія. *З італійської переклав Роман Бабовал* (3).
ГАЛАЙ ТЕД: Після похорону баби. *З англійської переклав Данило Гусар-Струк* (1, 2).
КУПЧЕНКО-ФРОЛЯК Глорія: Річка Міртл. *З англійської переклала Ліда Палій* (3).
ФРАНКО Іван: Мої жидівські знайомі. *З німецької переклав О. Ж.* (7-8).
ШАХНОВИЧ Г.: Концерт у лісі. *З російської переклала Ніна Льницька* (3).

ЛІТЕРАТУРА

- БАГРІЙ-ПІКУЛИК Роман: Розум та іраціональність у Винниченковому романі (4).
ГРИВНЯК Юрій: Василь Гренджа-Донський (1897-1974) (6).
ЗАЛЕСЬКА-ОНИШКЕВИЧ Лариса: Різні світи Віри Вовк (9).
ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА Наталя: Юрій Липа, якого я знала (1).
ЛУЦЬКИЙ Юрій: Шевченко, Куліш і граф Орлов (3).
ПАВЛИШИН Марко: «Дім на горі» Валерія Шевчука (11).
ПАЛІЙ Ліда: Роздумування над скарбами бабиної скрині (2).
ПЛЮЩ Леонід: Заразар-Заказар (10).

- Розмова з Ярославом Розумним. *Провів Осип Демко* (3).
РОЗУМНИЙ Ярослав: Улас Самчук (1905-1987) (12).
ТАРНАВСЬКА Марта: Перші два англомовні видання про Шевченка та їхні автори — Войнич і Расторгуєв (1).
ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Поет Святослав Гординський (2); Літературний Львів під час Другої світової війни (4, 5, 6, 7-8).
ШЕВЕЛЬОВ Юрій: Без назви/sans titre/ohne Titel/untitled (7-8).

МИСТЕЦТВО

- БЛАКИТНИЙ Євген: Про творчість Ярослава Вижницького (10).
БУКОЄМСЬКА Ірина: Навчаючись у Архипенка (5).
ВИТВИЦЬКИЙ Василь: Львів радянський (7-8).
ГЕВРИК Тит: Дерев'яна архітектура України: вивчення, зберігання і консервація (10).
ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Олександр Архипенко та його місце в українському мистецтві (5).
ДАРЕВИЧ Дарія: Картини Віталія Сазонова: абстрактні ікони сучасности (6); Григорій Крук — співець селянської долі (7-8).
КАЛИТОВСЬКА Марта: Листок Гуцалюкам до альбому (1).
КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: На порозі творчої дозрілості (3).
МАРКУСЬ Дарія: Фільми Лариси Шепітько (7-8).
МАРТЮК Сильвестер: Перша виставка Якова Гніздовського (11).
ПЕВНИЙ Богдан: Речник українського мистецтва (2); Селективним оком (4, 9); З радістю журба обнялася (6); Про реабілітацію та життя і творчість Юхима Михайлова (12).
ПОПОВИЧ Володимир: Яків Гніздовський (11).
СТАСІВ Ірина: Про смерть Валерія Гнатенка (9).
ТЕРЛЕЦЬКИЙ Олгерд: Смішна претенсія (1).
ЯРЕШКО Павло: На срібному екрані (2, 4, 12).

ТЕАТР

- БУРЕВІЙ-САПОРОВСЬКА Клавдія: Українська театральна студія імени Курбаса у Москві (7-8).
РЕВУЦЬКИЙ Валеріян: До створення Союзу Театральних Товариств (3); Дещо про «Диктатуру совісті» (4); Навколо Першого з'їзду театральних діячів України (9); Національна проблема у виставах "Березоля" (10).

МУЗИКА

- КУЗИШИН Олесь: Про музику Івана Ковалева (2).
ЛУГОВА Лідія: Родина музик Колессів (3).
САВИЦЬКИЙ Роман: Українська пісня у світі (1).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, НАУКА

- АНТОНОВИЧ Марко: Чеська література на сторінках «Студентського вісника» (2).
- ВОРОНИН Олександр: І світло в темряві світить... (7-8, 9).
- ГОРБАЧ Олекса: З приводу смерти нацистського ката колишнього "райхс-комісара України" Еріха Коха (3).
- КАМІНСЬКИЙ Анджей Суліма: У колі моральної та політичної сліпоти: Україна й українці в очах поляків (1).
- КЕДРИН Іван: Роковини революції (3).
- КОРОВИЦЬКИЙ Іван: Кармалюк (11).
- КРАВЧЕНКО Богдан: Селянство і українська революція (3).
- МАЛИЦЬКИЙ Олександр: Жидівська преса в Західньо-Українській Народній Республіці (5).
- МАРКУСЬ Василь: Український фактор на форумі міжнародного комуністичного руху (1).
- МАЙСТРЕНКО Іван: Чи КПРС наднаціональна сила? (10).
- ПАВЛОВСЬКИЙ Вадим: Перше українське жіноче об'єднання в Києві (5).
- ПРОКОП Мирослав: Молотов і Україна (3); Меморіал УНР і УГВР на мировій конференції в Парижі (10).
- РАДЗЕЙОВСЬКИЙ Януш: Українці та поляки — формування обопільної думки і стереотипу (2).
- ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Світоглядова публіцистика Миколи Шлемкевича (12).
- ФОЄР Люїс С.: Конфлікт поколінь серед радянських марксистів (6, 7-8).
- ШПОРЛЮК Роман: Маркс—Ліст—Палацький (4).
- ШАГАК Ізраїль: "Життя смерті" (Обмін думок) (7-8).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- АЙРИКЯН Паруйр: Заява ініціативної групи за звільнення українських в'язнів сумління (12).
- ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ: До сучасного становища в Україні і в діаспорі. Заява (3).
- ІНІЦІАТИВНА ГРУПА НА ЗАХИСТ ПРАВ ІНВАЛІДІВ: Небезпека під Чорнобилем. Заява (4).
- КАМПОВ Павло: Роки переслідувань і знущань (7-8).
- Лист активістів групи "За встановлення довір'я між Сходом і Заходом": Звернення до Українського комітету миру (3).
- Лист до генсека СРСР М. Горбачова: До справи Миколи Горбала (6).
- Лист 350 вірменів до генсека СРСР М. Горбачова: Злочин проти вірменського народу (7-8).
- ПРО ЗАХОДИ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ ВІД 1923 Р.: Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ (7-8).
- СКОЧОК Павло: Заява у справі Симиренків (12).

СПОГАДИ

- ДРОБОТ Уляна: Із життя Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича (12).
КОЛОМИЄЦЬ Іван: Спомини з 1930-их років (1, 2, 3).
КУРИЛОВА Людмила: Зустрічі з Миколою Зеровим (10).
ЛЕБЕДЬ Дарія: [Катерина Зарицька] Замість вінка на могилу (5).
ЛЮБОВИЧ Уляна: Про юні роки Катерини Зарицької (5).
ПРОКОП Мирослав: Дмитро Маївський — революціонер і політичний публіцист (2).
САВИЦЬКА-КОЗАК Ірина: Спогад про Катерину Зарицьку в рамках діяльності підпільного Українського Червоного Хреста (5).
СВІТЛИЧНА Надія: Зі спогадів про Катерину Зарицьку (5).
ТАКСЕР Давид: Українці — люди особлагу (7-8).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис: $2 \times 2 = 4?$ (9).
БІРЧАН Андрій: В українців у Польщі сіромашні дні (2).
ВАНГ Джеймс: Структурні зміни в постмаоїстську добу, тенденції до демократизації (6).
ГАВРИЛИШИН Богдан: Радянський Союз і Україна в світовому контексті (3).
ГОРБАЧ Анна-Гая: Душпастир та його громада в Східній Європі (6); Дошка реабілітації «Собору» Олеса Гончара (12).
ГУАН Гуо-кан: Про політичну реформу (6).
ІЛЬНИЦЬКИЙ Роман: Дещо про тисячоліття хрищення України (1).
Коментар Редакції (2).
КУПЧИНСЬКИЙ Роман: В окопах перебудови (7-8).
ЛУЦЬКИЙ Юрій: Гортаючи сторінки «Літературної України» (9).
МАЛІНКОВИЧ Володимир: Етюди на тему реформ (4, 5).
МАРПЛЗ Дейвід: Чорнобиль — рік пізніше (4).
МЕЙ Шан: Майбутність реформ Горбачова (6).
Повідомлення про покарання, розстріли, примусову працю в Чорнобилі (2).
ПРОКОП Мирослав: Про гласність (6).
РОЗДОЛЬСЬКИЙ С.: Генсек, просто-сек і академік: тема та її варіації (11).
СВІТЛИЧНА Надія: «Нью-Йорк таймз» про в'язнів табору особливого режиму (6).
СОКІЛ Василь: Де ж вони ці, нові твори? (11).
ЧОРНОВІЛ В'ячеслав: Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С. (12).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- ВІЛЕНСЬКИЙ Вульф: Хто має слухність (3).

- ГОРБАЧ Анна-Гая: Микола Горбаль — по-німецьки (7-8).
 До джерел. Розмова з Євгеном Штендерою, редактором «Літопису УПА».
Провів Тарас Гунчак (7-8).
- Інтерв'ю з Н. Корпонаєм. *Провела Ліда Палій (5).*
- Інтерв'ю з Міхаєм Ботезем про жалюгідне становище румунського народу.
Провів Каміль Дєпрош (11).
- РАХМАННИЙ Роман: Мавзолей явно знищеного поета (12).
- СЕРЕДА В.: Угода з українцями у спогадах шефа угорської розвідки (5).

ПОСМІШКА

- БАЮРСЬКИЙ Демонодор: Задок пані Б. (3); Як ми почали ту славну війну, що її ми програли. Криза в комітеті (6).
 ШАХНОВИЧ Генріх: Київські гуморески (4, 5, 9).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 200 листів Б. Антоненка-Давидовича (Мелбурн: В-во "Ластівка", 1986). — *Наталія Пазуняк (6).*
- ДИТИНЯК Марія. Українські композитори (Едмонтон: Албертський університет, 1986). — *Яків Сорочер (9).*
- HNIZDOVSKY Jacques. Collection of Bookplates, Created by the Artist (Мавнт Вернон, 1986). — *Роман Ференцевич (4).*
- SAVOSKI Kosta. The Enemies of the People (Лондон: The Centre For Research Into Communist Economies, 1986). — *Тарас Кузьо (1).*
- Мавзолей явно знищеного поета. — *Роман Рахманний (12).*
- MARPLES David R. Chornobyl and Nuclear Power in the USSR (Нью-Йорк: St. Martin's Press, 1986). — *Н. Д.*
- МУДРАК Мирослава М. "Нова генерація" і мистецький модернізм в Україні (Мічиган: UMI Research Press, 1987). — *Олег Льницький (11).*
- Поляки та українці (Париж: Zeszyty historyczne) (3).
- СЛАВУТИЧ Яр. Живі смолоскипи (Едмонтон: В-во "Славута", 1983). — *Наталія Невмержицька (2).*
- СЛАВУТИЧ Яр. Анотована бібліографія української літератури в Канаді (Едмонтон: В-во "Славута", 1986). — *Марта Тарнавська (11).*
- TOLSTOY Nikolai. The Minister and Massacres (Лондон: Century Hutchinson, 1986). — *Тарас Кузьо (6).*
- ШЕВЕЛЬОВ Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. З англійської переклала Оксана Соловей (В-во "Сучасність", 1987). — *Іван Кошелівець (10).*

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- Виступи в обороні української мови і культури (11).

ВІНГРАНОВСЬКИЙ Микола: Поезія (12).
Матеріали з червеного пленуму (1987) Спілки письменників України (9).
ПІДСУХА Олександр: Кирильцьо (9).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

КАЛИТОВСЬКА Марта: До 131 річниці з дня народження Івана Франка (7-8).
КУЗЬО Тарас: Хроніка подій у Східній Європі та СРСР (1).
ПАЛІЙ Ліда: Конференція історії українсько-німецьких взаємин (7-8, 10).
Р. К.: Міжнародна преса про Україну (1).
Хроніка перебудови (за радянською пресою) (9).

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ГОРДИНСЬКИЙ Св.: За відповідальність у мистецькій критиці (7-8, 12).
КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор, ПАНЧУК Григорій: До українських пресових органів на Заході (4).
КОРОПЕЦЬКИЙ Іван: Про "Велику науку"? (2).
ЛЕБЕДИНСЬКИЙ Ярослав: Пропущена нагода... і попередження (5).
МАЙ Олександр: В справі літературної творчості Австралії (2).
ОСАДЦА Аполінарій: Про виставки Тетяни Осадци на Україні (3).
ПЕВНИЙ Богдан: Відповідь Аполінарієві Осадці (3).
РУДНИЦЬКИЙ Ярослав: Ще раз про екзильний уряд (6).
СЕРДЮК Василь: Хто був головою літературно-мистецького клубу (1).
СОЛОВІЙ Юрій: АНУМ — у чому справа? (7-8); Для тих, що "не висять"? (9); Привід для дискусії? (12).

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Подяка жертводавцям (1, 12)

ВІД РЕДАКЦІЇ

Про авторів (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9, 10, 11, 12)
Просимо виправити (1, 2, 4, 5, 6, 10)

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

ГРИГОРЕНКО Петро, 1907-1987 (4).
Доручення [З архіву ЗП УГГ] (4).
Лист до П. Григоренка. — *Валерій Марченко* (4).
Лист до П. Григоренка. — *Оксана Мешко* (4).
Над могилою П. Григоренка. — *Надія Світлична* (4).

Про авторів

- Віра Вовк** — поет, прозаїк і перекладач, автор десяти збірок поезій, шести збірок прози та численних видань перекладної літератури з української португальською і навпаки. Живе і творить в Бразилії.
- Василь Сокіл** — прозаїк, його повість *Така довга ніч* вийшла в нашому видавництві.
- Іван Боднарчук** — автор кількох збірок оповідань та трьох повістей, живе в Торонто.
- Ярослав Розумний** — дослідник літератури, викладає в Манітобському університеті, очолює Слов'янський відділ.
- Павло Ярешко** — літературний псевдонім недавно прибулого до США з Києва літератора і знавця кіномистецтва.
- Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич** — літературознавець, спеціалізується в українській драмі, докторат з української літератури одержала в Пенсільванському університеті.
- Остап Тарнавський** — поет, прозаїк і есеїст, автор п'ятих збірок поезій (*Слова і мрії*, 1948; *Життя*, 1952; *Мости*, 1956; *Самотнє дерево*, 1960 та *Сотня Сонетів*, 1984), збірки есеїв *Туга за мітом*, 1966 та збірки новель і нарисів *Камінні ступені*, 1979.
- Анна-Галя Горбач** — живе в Німеччині, перекладає на німецьку мову багато творів української літератури й самвидаву.
- Уляна Дробот** — псевдонім автора з України.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. PYRONIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i>	Mr. Y. CHUMAK 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. WASYLKO 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>США:</i>	Mrs. Nina ILNYTZKYJ 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
		<i>Швайца- рія:</i>	Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол.

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

Марта Калитовська

СВІТЛОТІНІ. Поезії

1987, 68 стор. Обкладинка та портрет авторки — Любослава Гуцалюка.

ISBN 3-89278-004-8 Ціна: 4 ам. дол.

Збірка ліричних віршів, темою яких є людські почуття на тлі природи, розрада в музиці.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол.

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в кривці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемищині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амнестії 1956 р.

Емма Андієвська

ВІГІЛІЇ

1987, 239 стор. Мистецьке оформлення та 9 кольорових ілюстрацій Володимира Макаренка.

ISBN 3-89278-001-3 Ціна: 15 ам. дол.

Ця збірка найновіших сонетів Емми Андієвської з ілюстраціями В. Макаренка напевно задовольнить в однаковій мірі любителів мистецького слова, як і образотворчого мистецтва.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
SUČASNIST
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892